

Tartalom

GÉCZI János: 1969. ■ 1971. ■ 1974. (versek)	3
MOLNÁR Dávid: [A csendbe...] ■ Éjszaka készül ■ [gondolok rád...] ■ [léptemre roppannak holmi gallyak...] (versek)	6
TRICEPS: Hótt ■ Óbaba ■ Egy oktalannak súgja az okosak gyülekezete	8
RIZSÁNYI Attila: A rezervátumlét hontalansága (Márton Evelin: <i>Szalamandrák éjszakái</i>)	14
VÁRADY Tibor: A Messinger (II. rész) (dokumentumpróza)	19
Zvonko KARANOVIĆ: Névtelen levél ■ Üvöltteni kezd ■ Ártatlanság védelem nélkül ■ Próbálj meg szellemes lenni ■ Az apamadár gyertyát gyújtott ■ Holtak, bábuk, magány (BENEDEK Miklós fordítása)	37
David ALBAHARI: Az állatok királysága (regényrészlet) (KECSKÉS Ildikó fordítása)	42
*	
KEREKES Pál–KISZL Péter: Univerzális szövegelérés és olvasói integráció: az elektronikus könyv kulturális és oktatási vetületei (tanulmány)	65

PÉNZ AZ IRODALOMBAN II.

GEROLD László: „Gyűjtsd meg!” (A pénz mint drámai motívum) . .	95
SÁGI VARGA Kinga: A tenger (határ)értékei két kortárs regényben. .	102
BERÉNYI Emőke: Latrina-perspektíva (Az emésztés mint létmetafora Danyi Zoltán <i>A dögeltakarító</i> című regényében)	112
DECZKI Sarolta: Lecsókolbász és mignon (Pénz és pénztelenség Barnás Ferenc <i>A kilencedik</i> című regényében)	118
HERÉDI Károly: Nincstelen királyok, nincstelen királylányok (Szegénységreprezentáció a kortárs magyar gyermekirodalomban	126
FÖLDES Györgyi: A szegény teste mint abjekt (Tóth Krisztina, Krasznahorkai László)	135
NAGY Csilla: „Kérem az előleget!” (A megélhetés mintázatai Zs. Nagy Lajos költészetében)	145

BETHLEN GÁBOR

Alapkezelő Zrt.

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődési és Tájékoztatási Titkárság, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350-9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2016. július. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2016-ra belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült a Sajnos Nyomdában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

1969.

Bárhogy is van, szeretni kell.
Habár többes, miként macskában a lélek,
a fűben a zöld, mint tapasztalható annak
elűtő változata kaszáva, sötétben, fényképen.
A helyszínt, melynek gyepén
puha talpú és bakszagú kandúr lépked.

Viselem a többes létet,
ahol vagyok a múlt és a jelen,
s én, a lefordíthatatlan cserép, amely
vizet gyűjt az esőben, de alján, a lukon át
mindmégannyit elengedi. A megnevezetlen sarok
a lakótoronyban, merre más nyelvváltozatban
él az igeidő, mint amelyben egyszer majd meghalok.

Széles utcáján a szellem nem halad odább
a folyónál, megáll és hogy visszanéz,
a tekintete mintha Rómában járna,
a diadalívig visszafut. Minden városban akad hely,
amely kizárólag a költészetben
vagy a megtorlásban létezik. S ahol a Hold,
ha alakom mögött a földre vetül,
nem árnyékot határol, hanem foltot a fényből.

Hát szeretni kell.

Nincsenek határait.

1971.

A városról akkor nem tudtad,
lakóhelyed lesz, és egynéhány utcáját
a saját életednél jobban megismered.
Míg nem ráébredsz,
a lógó, fényessé fogdosott kecsketők
az iskolások ágaskodó szobrán,
az alak, akinek a kecsességhez szükségesnél
két számmal terjedelmesebb a lába,
vagy amelyet nem a város fölötti mélytenger
formáz át percenként, hanem az északi szél,
bár a helyiek a saját égboltjuknak tekintik,
maga az életed. Harmincnyolc év után hagyod ott.
Mindakkor nem tudtad, ez a település
visszafoglalja a testedet,
amikor a Matulka-ház ablakból reád néz,
akinek a neve ugyan rég lekopott az arcáról,
de az elmúltat fölismeri benned,
majd egyetlen szempillantásával
áthelyez a múltba.

1974.

Vers lesz belőle egyszer,
végül hogy költeménnyé válik,
nem gondoltam volna.
Nem tudtam, miből készül a költő,
miből a költészete,
miféle győzelemből, tán a rajongásból?
Olykor azonban lefogott a szégyenkezés,
és letepert a heverőre a döntésképtelenség.

Hol a reggellel, hol az estével, hol másik
napszakkal, de az összes perc
egyre-másra valahogyan igazolódott,
melyekre felmentést korábban nem találtam.
Amelyekre a kultúráim építi a hőstett retorikáját.

Beszélik, minél hosszabb a múlt,
annál több a példa,
számosabb ennél is az okoló példabeszéd.
Minél mélyebb a seb, annál hosszabb a penge,
a szó
és a vershős eszközt forgató keze.

A történet magas várát körénk építette,
s abban trónol a világ.
A bástyák végén apró, nyilvános terek,
ugyanaz a fontoskodó szél,
a változataiban különböző, szolgálatkész teraszok.

A körülmények azonban, mielőtt ténnyé válhatna bármi is,
módosulnak.

Nehéz úgy felróni a mondatokat,
hogy mértéke szerint látszódjon, ki lépdél benne,
ki az, aki látja, s kik azok, akik őket nézhetik,
miként biztat meghatottan,
és közvetíti számomra a jövőt?
Hiszen tudom, ő volt a mész az életem falépítő kövei között
a sötét résekben a kevés rögzítőanyagok közé keverve. S
mégis nehéz
hinni abban, amely ugyanúgy képes volt megteremteni
és ugyanúgy elpusztítani kíméletlenül.

[A csendbe...]

A csendbe, ami megszült téged, most belészakad;
egyetlen pontba bámulj, fejedben, míg szárad az agy.
Kezed csak rángatózzon, soha semmit el ne érhesz.
Fáradt légy – ne aludj. Maradjál csak folyton éhes.
Tehetetlen ücsörögj, amíg más játszik odakinn.
Magad alá kucorodj, bánjad minden lázadásod.
Érezd, milyen fontos vagy és milyen aljas-vásott;
mint az Istent néha, magasztalnak téged átkaim.

Éjszaka készül

Bolyongásomat egy törés körül
nem nevezhetnék indulásnak.
Sírás kéne végre szabadítson,
de sírásaim versbe zártak.
Küszködök megint – nem tudom, minek.
Éjszaka készül, csontkeményhideg.

[gondolok rád...]

gondolok rád. mint megfejtetetlen ábra,
úgy rajzolódsz ki, hogy megszegődik,
mi benned megígért.

szeretlek. olyan ez, mint mikor magába
issza néhány letört kenyérdarab
a pocsolyányi vért.

[léptemre roppannak holmi gallyak...]

léptemre roppannak holmi gallyak
de hova megyek? mit akarjak?
rám ne pislogjanak az égből
elhessegetek minden csillagot
maradjon csak a vaksötét légkör.
arcod hiába kísér: az emlék
nincs olyan út amin utánad mehetnék
két kezem közé venném pedig szép fejed
s ripityára törném mert nem értesz.
engem a düh nincstelenné tesz.

Hótt

Házi feladat, szabad téma

Ómama fekete kendőben járt, kis fehér csíkokkal. Bő bugyogóban, gumiszárakkal, nagy szoknyában és pruszlikban. Kezét köténye alatt tartotta, elmélázott, tűnt árnyak futását idézte. Nagyduunnás ágyban feküdt, félig ülve, szalmazsákjában zizegett a kukoricacsuhé. A sarokban, a liszteszsák körül félénk egerek mocorogtak. Ómama lánykora óta ropogós kenyereket dagasztott, sütött. Nyámmogott, a húst szájába vette, sokáig forgatta, morfondírozott, ciccege. Este rózsaszín protézisét vízben áztatta. A pohár ott állt kecskelábú székén, közvetlenül mellette, mintákkal, fejtől. Rózsafüzért szemezett, képek nézték a falról, a háziáldás, kifakult rokokonok komolyan függtek. Vak tükre ciradás faragását szű bújta, halkan percegett. Ómama öregnek született, arcán lágy ráncok. Nyakában amulettet viselt, sose mutatta. Keveset mosdott, akkor a vizet locsolva pocsozott. Szombaton vászonszalagos kombinéját a derekára engedte, strumpfántlit rég nem hordott, nagyanyám szappanozta pörsenéses hátát. Tintaceruzája alatt nehezen gyűltek a sorok, megdőltek, szétfutottak: hamar mosódó betűi szálkásan vittek családi titkot, időjárást. Szélfűtta, ritka haját simára húzta, csupa ősz volt, gyenge fűként. Ágya mellett gyékény hevert, cserépbili, közel- és távollátó szemüvege az ebédlőasztalon. Levendulaillatú, keményített lepedők sorakoztak a szekrény polcain. Diófpác színű gondolatok topogtak szobájában, a falig értek, lehulltak. Ablaka üvegszemein át benéztek az első hókristályok, rügyek. Tiktak! sűrögték a pillanatok.

Télen Ómama fázékony, pitykehomály körmeit kékítve cirokseprűt fogott, ásítva, a hajnali dérből átkaristolta az utakat. Gombos posztócsusziját húzta a havon, csoszogott, egyszer elesett, a csuklóját törte. Karácsonykor poros skatulyákból díszeket szedett elő, színes papírfüzért, aranypapírba csomagolt, régi tortalap csizmát, felaggatta őket, a szaloncukor cernáján pödört egyet, nézte, mákos kalácsot sütött. Naponta sok Phenalgolt szedett, elszalasztott öt dobozért, azt mondták, rászokott, a maradék pénz

nem kérte. Filléres Regénytárt olvasott, kedvvel, elmerülten, a *Két testvér harca*, a *Cilike*, a *Lenkéből bárónő lett* kitöltötték az elméjét, elmosódtak a napok. Viaszosvászonra tett minden alá, dupla fedelű asztalában, a kihúzható lap alatt gyűrött levelek, sárga Krisztus, gyertyacsonk, kacat, rozsdás kötőtű, kemény sajt rejtőztek. Háziszappant főzött, disznóvágáskor a beleket ő pucolta. Pipadohány szagú tízmilliárd pengősokeket osztogatott, szerették, emlegették, cukorkát nem tartott. Beletúrtam zsúfolt fiókjai-
ba, Ómama fakanalain avas, fekete zsír, a szalmaszakajtó alja lefoszlott, a szekrény tetején birsalmát, gömölyét¹ találtam. *Belevásik a fogad, te* – szólt rám, és porcelánfogakkal kacagott. A körmét késsel vágta, gyöngyhalászok, hej... Nyelvével próbálta meg a véres tölteléket, a kisgömböc borsozását nálánál jobban ki ismerte? Milyen mézes pálinkát kotyvasztott! A spriccet szerette, emlékszem, a fehér- és vörösbort is szívesen lehajtotta.

Hitt-e Jézusban és az ő királyságában, nem tudom, golyófejű szentek álltak a padlón. Sötétedésig kötött, a rádióban mindent meghallgatott; hatalmas köteg újság porosodott az egyik sarokban. Ómama megmutatta nekem az *Új Idők*ben, melyik volt I. Ferenc József császár. Könnyezett, a szemet maga hordta, pattogott a tűz a cserépkályhában, keveset aludt, éberen. Nem kiabált, de néha napokig duzzogott, ha megenyhült, körtebefőt-
tet adott. Röntgenre csak anyámmal ment, hazajött, először láttam meg-
rémülni. A zötyögő öreg villamostól félt, piros drazsékat írtak föl neki, a nagykapu elé ült, bikficszéke maga a lenyugodott némaság. Azt mondta, Antal tata citerázott, rogyasztott csizmában járt, sok mesét tudott, korán meghalt. Aznap derült idő volt. Ómama még városi mocsarunkra, a Jaszi barára is emlékszik.

Ómama tisztes öregasszony, keze alatt vörös virágok születnek, nyulak, hibridek. Kortalan pipacsot nemesít a kertben, keresztezett kelyhe óriási és nem bűdös, ujjai közt átfolyik a világ, tojást fest, lóherelenyomat-
tal. A szobát maga meszeli, meszet olt, színt hűz, lénia nélkül. Csontfé-
sűjét régen kérem. Botját szégyelli, billegve jár, a templomba viszi vastag,
bőrbe kötött imakönyvét, féltve őrzi, kapcsát fényesítgeti, azt ígéri, egy-
szer én öröklöm.

Ómama számomra a dal, a harcsabajusz, a bicikli, a főkötő, a préselt virág fűszaga, a bodag házi kenyér, a hímzett párna, a hárszemeken be-
fűtyülő szél.

¹ Gömölye: ökölnyi édes juhsajt, kőkeményre szárad, a karácsonyi gubára reszel-
ték.

Óbaba

Szabadka, hetvenes évek

Az én Ómamám, Liptai Veronika, anyai nagyapám anyja, egy forró nyári napon végleg megunta az életet, és nyolcvannégy évesen öngyilkos lett. Ezzel hosszú időre megzavarta családom lelki békéjét: szomorkodtunk, mérgelődtünk és szégyenkeztünk miatta, mert mindenki azt hitte, hogy nem bántunk jól vele. Én gimibe jártam, a természettudományi tagozatra, éppen átvergődtem a harmadik osztályon, és másodszor is pót-vizsgára buktam matekból. Forró Laci barátommal Angliába készültünk a szünidőben dolgozni, már voltak is valami papírjaink a Butlin's Camp-től. A muterom ellenállását is legyőztük, Laci eminens tanuló volt, és megesküdött, hogy a fejembe veri a szinusz-koszinusz tételeket, és időre visszaérek. Ebbe a várakozással teljes, reményteli időszakba csapott bele Ómama érthetetlen halála.

Zsíros, bácskai sváb parasztcsaládból származott, a férje katonatiszt volt. Három lánya és két fia született, az idősebbik a nagyapám. Oroszlámoson éltek, a román határ mellett, és nyolcvan holdon gazdálkodtak. Amikor a területet a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták, nagyapa Szegeden járt gimnáziumba, de csak az első osztályt tudta befejezni. Kitanították borbélynak, de utálta mások állát vakargatni, száját szagolni, és 1929-ben, mikor leszerelt a jugoszláv seregből, fellázadt Ómama akarata ellen. Elvette nagyanyámat, a szomorú szemű Nagy Matildot, aki egy nyomorult, bácskai magyar parasztcsaládból jött, kilencen voltak testvérek, meg az inség. Tatát kitagadták és elzavarták, mehetett Isten hírével, a vagyont a nővérek: Matilka néni, Mariska néni és Jolán néni örökölték, Bandi bácsi meg, aki alatt a háborúban felrobbant egy híd, és két bottal járt, örülhetett a kegyelemkenyérnek.

Kezdetét vette közel tíz évig tartó vándorlásunk a Vajdaságban, nagybátyám Törökkanizsán, anyám Újvidéken, én meg Nagyikikindán láttam meg a világot, amíg végül letelepedtünk Szabadkán. Tata szívós munkával szerzett hat kapa földet, két kapa szőlőt és egy verandás házat, a Miloš Obilić utcában. Itt voltam én gyerek, miközben Ómama hol az egyik, hol a másik, hol a harmadik lányánál vendégeskedett, a bársonyos jugó kollektivizálás után maradt közös, húszholdas birtokon, ahol főlías paprikát termesztettek. Mikor megöregedett, és már mindenki számára elviselhetetlenné vált, a nagyapám fogadta be, a nyomorék öccsével együtt.

Azon a késő júniusi reggelen, amikor eltűnt, először senki sem idegeskedett. Máskor is megtette már, hogy szó nélkül elutazott falura, és csak

Ómama amulettje (Oroszlámos, 1909)

hetek múlva jött haza, mogorván. Érkezett viszont, pár nap múlva egy színes képeslap, amin elbűcsúzott tőlünk, azt írta, nem tudja már elviselni, minden értelmetlen, elmegy örökre. Nem vettük komolyan, ezerszer hallottuk már ezt tőle, de azért anyám a kórházból felhívta a lányokat, mit tudnak. Nincs náluk, mondták, és ők is kaptak lapot. Kétségbeesés és tanácstalanság vett erőt a családon, nem tudtuk, hol keressük. Tata hallgatott, nagyi átkozódott, mutti sírt. Azután a vasárnapi *Magyar Szóban* megtaláltuk. A temetések rovatban volt róla egy elmosódott fénykép, Ki

ismeri? Hatvanéves asszonyt vetett partra Kanizsa határában a Tisza, nyakában keresztény amulettek füzére... szöveggel.

Egyik ismerősünk vitt el bennünket rozoga Fityójával a helyszínre, szörnyű hőség volt, én is menni akartam. Már elhantolták, szertartás nélkül, jeltelen sírba, azonnal, mert a vízi hullákat nem szabad tartogatni. Végigjártuk a községi hivatal, a temetkezési vállalat, a rendőrség irodáit, nem értettünk semmit. Döbbenetes volt, hogy az ötnapi sodródás a hullámokban húsz évet fiatalított rajta. Felment a „török” és a „magyar” Kanizsát összekötő hídra, kilépett gyöngyökkel hímzett, fekete bársonypapucsából, és leugrott a hatméteres mélységbe. Úszott a szőke Tiszában, ki az életből, bele az emlékezetbe. Még Bibliánk sem volt, hogy megsirassuk. Csak egy kapcsos zsoltároskönyv, amit Ómama tízévesen kapott. *Liptai Veronika születet 1889 ben Április hó 17 én és eskütünk 1906 Julius 4 én szerd án és születet egy kis fiunk Morlog Antalkám 1907 Május 16 án* – írta benne egyetlen kézírással, fekete tintával, a második oldalon. Fél évvel később, mikor végleg eldöntöttem, hogy magyartanár leszek, és teljes erőmmel készültem az egyetemi felvételre, olvashatatlan betűimmal, iskolai dolgozatként megfogalmaztam első novellámat, az ő tiszteletére.

*Baba je umrla*² – mondta szomorkás mosollyal a szerb szomszédasszony, akivel hajnalonta egy utcában mentek, két különböző templomba. Valójában ez volt az egyetlen „családi öngyilkosság”. Apámat elvitte a májrák, deszkára itta magát. Húgomat elvitte a torokrák, örök szüzességbe énekelte magát. Tatát elvitte a bélrák, sárrá dolgozta magát. Nagyanyámat elvitte a gutaütés, szenilisre idegelte magát. Anyámat elvitte a tüdőrák, vizenyősszé szomorkodta magát. Én meg élek, vigyorgok, picsogok, többször megkísértett a vágy, de mindig túl gyáva voltam hozzá. Buka Jucira, a gimi penge csajára gondolok, a legcsúnyábbra és legtehetségesebbre, aki tizennyolc évesen, miután fölényesen megnyerte a nemzetközi Petőfi-vetélkedőt, és vizsga nélkül bejutott a pesti bölcsészkarra, kiment a kelebiai szőlőkbe, átmetszett csuklóit Heidegger *Lét és Idő* című kötetébe fektette, és magányosan elvérzett.

Egy oktalannak sűgja az okosak gyűlekezete

B. J. emlékére

Mit kezdhetsz az öngyilkos lányok muffjával.
Ezzel a divatos, csodálatos, szőrméből készült kézmelegítővel,
ha már rothad a hús.

Az ereket átvágta, remek kezeit Martin Heidegger
Sein und Zeit művébe rejtette, és ezzel a gesztussal –
„világban léte, mint együttlét, s mint önlét”, megszűnt.

Talán túl romantikus ez a halál, de mint lelkünket ölő tény,
profánabb és közönségesebb nem is lehetne.
Kínos önvizsgálatra kényszerít, s mi seggre esett bohócok,
a trapézról lezuhanót figyeljük könnyes röhögéssel –
egymás lisztporos tekintetét gyilkolva utólag.
Így van ez, kedvesem.

A rezervátumlét hontalansága

Márton Evelin: *Szalamandrák éjszakái*. Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2015

Veleszületett, sőt bizonyos esetekben öröklődő hazátlansággal küszködő fiatalok egy csoportjának történeteivel egy generáció, egy korszak lát-leletét adja Márton Evelin *Szalamandrák éjszakái* című kötetében, amelyben a múlt és a jelen síkjainak sajátos váltakozása és összefonódása nyomán egy olyan léthelyzet tárul fel: a háttérből a módosulások és alakulások bizarr lenyomatai kényszerítenek előre, ahol azután szakadékok teljes bizonytalansága vár. A *szalamandralét*ből adódó konfúz sorsalakulások regénye a szerző harmadik köteteként jelent meg, címe pedig önmagában is a szövegegészre jellemző tulajdonságokkal rendelkezik: egyrészt viszonylag egzakt értelmezések és olvasatok társíthatók hozzá, másrészt azonban feloldhatatlan talányosságot tükröz.

Az identitáskeresés fókuszpozícióba állított problémájának legfőbb kiváltója a különböző darabokból és részekből való konstruáltság, amely *két-éltűség*ként a regény legmarkánsabb motívumává lép elő: közös nyaralások során *falkába* rendeződő fiatalok egy csoportja szalamandracsapatként határozza meg magát, kezdetben vegyes családból való származásuk miatt, majd a teljes azonosulás felé tárgul ez az öndefiníálás. Mind több konnotáció és képzet társul a fogalomhoz, amelynek egyfajta oppozíciójává a kaméleonlét, rokon mozzanatává pedig a(z) európai kultúrához képest egzotikus környezetben otthonosan mozgó) gekkók feltűnése válik. Ugyanakkor a főszereplők számára totemállatként is funkcionál a szalamandra, ezáltal pedig egyfelől a vízhez való kötődés, másfelől pedig analógia nyomán éppen a bennszülötti vonás válik hangsúlyossá.

Maga a szöveg is az egymástól különböző mértékben elkülöníthető részek konzisztens egységgé épülő sora: már az alcím (+ *MILEN könyve*) is képletszerűen mutatja, hogy vendégszöveggel egészül ki a regény, az is fragmentumonként épül be az elbeszélői múltat és jelent ábrázoló szövegrészek közé, amelyek tipográfiai megoldások nyomán egészülnek ki újabb

értelmezési lehetőségekkel és az enigmatikusság felé terelő faktorokkal. A lábjegyzetben forrásmegjelöléssel idézetekkel szemben azonban Milen szövegei nyilván pszeudointertextusok, hiszen a név az egyik főszereplőt fedi, aki minden referenciális olvasati lehetőség ellenére nyilvánvalóan a fikció szülötte. A szerző saját bevallása szerint önnön életét írja, „ami volt, van, lehetne”¹, beépíti művébe életrajzi elemeit, ezáltal saját generációjának sorsát örökíti meg, az *Erdélyi Riport*nak adott interjújában² pedig maga nyilatkozza egyik szereplőjéről, hogy „ő inkább fikció, de tényleg ott dolgozik” Afrikában, ugyanakkor többször is hangsúlyozza a mű fikciós mivoltát, illetve, hogy nem kulcsregényt írt. A valós személyekkel való esetleges, a szerző által sem tagadott kapcsolat elbizonytalantását jól szolgálják a regénybeli karaktereknek adott szokatlan nevek, amelyek áttételesen a szereplők összetartozását is jelzik, mindazonáltal a referenciális olvasás lehetőségének felvillantása éppen az alcímbe jelzett *beemelt szöveg* kapcsán veheti fel a fikción kívülre mutató, szerzőségi kérdéseket.

„Anwarnak hívnak, félig perzsa vagyok, habár ez inkább csak egy adat, anyámat örökre vették a nagyszüleim, ők magyarok, apám is az, én akkor mi lehetnék? A Halak jegyében születtem, egy Románia nevű országban, ami olyan, mint egy rosszul összefércelt, de szép mintázatú szőnyeg, most éppen Afrikában lakom, harmincon túl vagyok, de nem hiszem, hogy valaha is igazi, komoly felnőtt lesz belőlem, nem is vágyom erre” (5). A lírai én pozíciójából megszólaló főszereplőnőnek ez a rövid önjellemzése is jól mutatja a szalamandraságba torkolló létbizonytalanság epicentrumait, amelyek ugyanígy felfedezhetőek a másik két központi karakter, a tájár Kajjal és a bolgár édesapától született, de magyarnak nevelt Milen esetében is. A narratív szál egészen sajátos kapcsolatháromszögük alakulása mentén kigyózik, így kap az olvasó rálátást a hozzájuk csapódó és a csapatból leszakadó személyekre, a kábítószerektől, a szexualitástól és a homoerotikus viszonyoktól sem mentes kontaktusrendszerekre, de az egyes magánéleti alakulásokra is, amelyek egyrészt a társadalmi normák betartása felé sodorják az erre nem teljes mértékben hajlamos vagy szándékozó szereplőket, másrészt a *falka* felbomlása felé mutatnak.

A főszereplők ezzel párhuzamosan a megismerkedésük helyétől, a Sár-ga-parttól is folyamatosan távolodnak, az azonban nem veszít központi helyzetéből, ahogy a szalamandraság sem, így időről időre ismét vissza-

¹ Szamos Mariann: „A saját életemet írom”. *Reggeli Újság*, 2016. február 29. <http://www.reggeliujsg.ro/a-sajat-eletemet-irom/>

² „Még nem fogyott el az élményanyagom”. Márton Evelinnel Szűcs László beszélgetett. *Erdélyi Riport*, 2016. március 2. <http://erdelyiripor.ro/interju/meg-nem-fogyott-el-az-elmenyanyagom>

vonzza a hősöket, akik időközben más életterekre jutnak: a cselekmények terepévé válik több romániai város, amelyek ugyan szinte egyértelműen beazonosíthatóak, hivatalos elnevezésük használatának kerülése azonban absztraháló hatással bír. Később a szerző kivezeti karaktereit ebből a specifikusan multikulturális, kelet-közép-európai miliőből: Kajgalt az Egyesült Államokba helyezi, Anwar viszont – mint ahogy azt az idézett önjelmezésében is közli – Afrikába költözik, egy hegy tetejére, amely tehát a korábbiaktól sarkalatosan eltérő környezetet jelent a számára. „[K]özben nemcsak a testem, a lelkem is Afrikába költözött, és csak azért tudok írni azokról az évekről, amelyeket a hazában töltöttem, mert távolodni kezdtem attól a magamtól” (75). Anwar haza- és otthonkeresésének éppen az Amani-hegy csúcsa lesz majd sarkalatos pontja, hiszen a távolság és a Romániába való rövid visszatérések nyomán egészen új perspektívák nyílnak meg a számára a hazadefiníció keresése során. A pillanatnyi helyi meghatározottság, illetve az egyes szinterek által nyújtott ingerrendszer megketőződő szerepéről beszélhetünk tehát: a korábbi léthelyzetekre a távolság perspektívájából történő rálátás mozzanata társul a személyiségre gyakorolt aktuális hatásmechanizmusokhoz, ezáltal pedig a nagy precizitással ábrázolt tájak és körülmények újraértékelése következik be.

Nem mellékes szempont, hogy Anwar hegesen, már nem teljes testtel menekül ki Európából, a rákos megbetegedésből való kilábalás helyszínének gondolt afrikai hegycsúcs pedig minden mássága ellenére azonosági vonásokat is mutat a korábbi élethelyzetekkel. „Itt tanyázok Afrika egyik csúcsán, elmélkedve, lábadozva egy piszkos betegségből, amely majdnem átlendített a másvilágra, gyógyulni próbálok úgy, hogy az emlékeimet le is írom. [...] Filemon eközben egy rezervátumnak még nem nyilvánított, de reménybeli természetvédelmi övezet közepén csücsül, ahol, ha minden jól megy, pár évtized múlva kiveszőfélben levő emberpéldányokat mutogatnak” (72). A főhősnő körül szerveződő kapcsolatrendszer újabb szereplőjét megidéző részlet éppen a totemállat megválasztásával már korábban aktivizált asszociációs mezőt nyitja meg újra, amely a (többszörös) kisebbségi lét kérdésköréhez vezet, ezáltal rámutatva: valamelyest látni sen, de mégis jól kivehetően ez a kötet centrális problematikája. Nem feltétlenül és kizárólagosan határozható meg ez a kisebbségiség nemzetiségi vagy éppen nyelvi értelemben, sokkal inkább egy átfogóbb egzisztenciális helyzetként fogható fel, egy olyan környezetbe ágyazódó szalamandralétet fed, amelyben a néhány bizonyosnak mondható pont is eltűnik, felszámolódik. „Az első trauma a szüleim válása volt. A második az, hogy lebontották a Házunkat. Nem csak a házunkat. Lebontottak egy egész világot, és amit a romjaira sebtében felhúztak, az nem hogy nem otthonos,

hanem egyenesen groteszk. Taszító. Abban a városban zavarodott emberek keringenek, azóta is. Nem találják a helyüket sem az újak, sem a régi-ek” (322–323). Éppen ebben a kontextusban válhat érzékletes mutatóvá, hogy a főhősnő számára a megfoghatatlan, elillanó, gyakran megtévesztő szagok és illatok válnak meghatározóvá, akár a hazakérdés vonatkozásában is: „időnként rám tör valami, ami állítólag honvágy, nem tudom, minek nevezzem, megérzek valami szagot, amit az agyam aztán rosszul, ott-honi szagnak fordít” (10–11).

A regényatmoszféra továbbá akár a repülés rekurrens jelenségével is példázható, s ezzel rokonítható az Afrikai epizód központi mozzanata is. A hegy csúcán zajló élet szintén a földtől való egyfajta elrugaszkodottságot jelent, s nem feltétlenül a tengerszint feletti magasság változásának függvényében: Anwar nemcsak a hegy lábához tekinthet le, hanem rálát korábbi életének egészére is, amelynek helyszíneire aktuális pozíciójából csak repülőgépes utazás mozdíthatja vissza. Az én-narrátor közlése szerint a sors, illetve a rögeszme veti elé azt a férfit, akivel ebben az életszakaszban kerül specifikus férj-feleség viszonyba, azáltal pedig, hogy folyamatosan a Pilótaként kerül említésre, éppen a repülésnek válik koordinálójává. A váratlanul feltűnő, majd újabb küldetésekre induló férfi a bizonytalanság és megfoghatatlanság alakjaként egy korábbi élményleírásban feltűnő halász ellenpárja lesz, attól ugyanis éppen a röghöz kötöttség riasztotta el Anwart. Ezáltal válik evidenssé, hogy számára az a hajléktalansághoz közeli, illetve azzal rokon léthelyzet az elfogadható, amely hálóként átszővi egész életét úgy, hogy bizonyos momentumokban – például bukaresti tartózkodása során – konkrét formában is megnyilvánul.

A művet teljes egészében átható lebegtetett, ingatag jelleget az írás, a megszövegezés motívumszerűen vissza-visszatérő mozzanata egyszerre fokozza és gyengíti. A főszereplők folyamatosan írnak, naplóba jegyzik fel életük történéseit, leveleket váltanak egymással, ennek egyik produkuma Milen számozott bekezdésekre bontott könyve is, amely viszonylag markáns kijelentéseket sorjáz a felvillantott témák kapcsán. Az én-narrátor bevallott szándéka könyvbe sűríteni a múltat: „eddig tényleg mindent túléltem, mondtam, de talán csak azért, hogy megírhasam ezt a könyvet” (242). Ennek tükrében megkerülhetetlenül felmerül egy olyan, sajátosan referenciális olvasati lehetőség is, miszerint az olvasó kezében tartott regény azonossági jegyeket mutathat a szövegben feltűnő könyvvvel, viszont ettől függetlenül is egy újabb talányrendszert kreál a szerző, amelynek legsarkalatosabb pontja a szöveg vége, amely a tragikus vég sejtetésével a lejegyzés lehetségeségének és megszakadásának kettősségébe fut ki. A metaszövegjelleg részeként tematizálódik az emlékek lejegyzésének

hitelessége is: a múltelbeszélés evidens módon szubjektivizálódik, hiszen nagyrészt egyetlen elbeszélői hang szólal meg, ugyanakkor a főbb pozíciókba állított szereplők akár közvetett megszólalásaikon keresztül is rámutatnak az önkényesség jelenlétére. „– A remekművedet semmisítem meg. Amelyben én, mint valami szűz kislány, libbenek képről képre. Én vagyok ebben a sztoriban a szolgálatos balek. Mindenki jobb, mint én! – ordítja. Hibát követtem el, kétségkívül, mert minek kellett nekem beavatni Milent ebbe az egész történetbe. Azt írok, amit gondolok és érzek, az én bajom, persze az övé is, de nem azért, mert egyik főszereplője ennek a könyvnek, hanem mert minden bizonnyal utolsó kétségbeesésében utazott utánam, csak hogy elkésett, most már bármit ígérhet, nem fogok vele visszamenni a »hazába«” (224). A regényben a személyesség érzetét tovább fokozza a köznapi beszédhez közeli megszólalásmód, amely egyfelől *maivá* teszi a hangzást, másfelől közelebb is hozza a szöveget az olvasóhoz, és olyan módon hatja át a regényt, hogy az egyik legmarkánsabb sajátosságává avanszál. Nehéz eldönteni, hogy egyes rendhagyó szó-, de különösen toldalékhasználati jelenségek ennek részeként, tehát szándékosan jelennek-e meg, s bizonyos szöveghelyek szubjektív vesszőhasználata is hasonló dilemmákat ébreszt.

A *Szalamandrák éjszakái* az egybecsúszó idősíkokat és ingadozó szuverenitású szövegfragmentumokat építi egységgé, eközben a főszereplő és a köré rendeződő csoport integrációjának lehetetlenségét illusztrálja úgy, hogy a hazadefiníciók keresését az otthontól, a beolvadástól való folyamatos menekülés hatja át. A mélységeiben feltáruló hibrid kultúrájú közeg a *bennszülöttek* perspektívájából rajzolódik ki, az európai közegből való kilépés nyomán pedig az egzotikusként ható eltérések meg az önkéntelenül is feltűnő párhuzamok viszonylatában az idegenségérzet variációi kerülnek fókuszpozícióba. A kötetben a társadalmi normák konszolidáltságából a szimbolikus motívummá váló éjszakába történő átlépés egyszerre mutatkozik meg hétköznapiassá váló egyszerűsödöttségében, és tágabb kontextusban, komoly következményekkel járó mivoltában. Ezzel analóg módon mutatja meg kettős arcát belső és külső háborúk viszonyrendszere, aminek megkerülhetetlen sajátja, hogy nemcsak szakadék szélére állítja az egyént, hanem arra is kényszeríti, hogy lenézzen a mélybe.

A Messenger

II. rész

4. Karolin és a német megszállás

A zsidó származás és a kereszténység

Amint azt már említettem, Messenger Karolin jómódú becskerekai zsidó családból származott. Hogy ez mennyire volt számára fontos, azt nem tudom. Látom egy beadványból, melyet apám a német megszállók gazdasági megbízottjához intéz Belgrádba (németül), hogy Messenger Karolin zsidó származású, „de már kora gyermekkorában, körülbelül 70 évvel ezelőtt, felvette a keresztény vallást”. A beadvány másolatán, mely az iratok között maradt, nincs dátum, de egy 1942. július 12-én kiadott alapító okirat kapcsán íródott, tehát valószínűleg 1942 őszén lett Belgrádba küldve. Messenger Karolin 1868-ban született. 1942 előtt hetven évvel négyéves volt. Ha a „körülbelül hetven év” inkább 65 mint 70, akkor is tízévesnél fiatalabb lehetett, amikor kikeresztelkedett, valamikor az 1870-es években. Tehát keresztény volt, és nem tartotta magát zsidónak? Lehet, de nem biztos. Apám beadványa nem családtörténeti tényeket igyekszik rögzíteni, hanem azzal a céllal hivatkozik a kikeresztelkedésre, hogy elkerülje a zsidó vagyona vonatkozó diszkriminatív rendelkezéseket. Nyilván nem állította volna, hogy Karolint gyermekkorában megkeresztelték, ha ez nem így lett volna (ezt tudvalevőleg ellenőrizhették a német hatóságok), de marad a kérdés, hogy ez mennyire volt meghatározó. Karolin a szülei döntése nyomán lett katolikus. Mindent, amit tudok róla, az az, hogy saját döntéseihez igazodott az életben. Magáévá tette a szülei döntését? És ha igen, mit érzett, amikor zsidóüldözés miatt kellett elhagynia Becskereket? Daniel Stein jut eszembe, Ulickaja *Daniel Stein*, *Tolmács* könyvének főhőse. A regény főszereplőjének alakját egy tényleges személy ihlette, aki helyet kapott a jogtörténelemben is – esete eljutott az Izraeli Legfelsőbb Bírósáig. Oswald Rufeisen volt a neve, 1922-től 1998-ig élt. A valós történetben mintha minden nagybetűvel lenne írva, és boldodal. Rufeisen életében a for-

dulatok nem polgári döntések következményei voltak (mint Messingerék esetében az 1870-es években). Partokat elmosó sodrás ragadta magával és vitte hovatarozások felé, majd aztán később szembesülnie kellett azzal, hogy a visszaálló medrek közül egyikbe sem tartozik. Rufeisen lengyelországi zsidó volt, aki fiatalkorában az Akiva cionista szervezethez csatlakozott. Aztán, még mielőtt húszéves lett volna, jönnek a hitleri évek. Mivel tökéletesen beszélt lengyelül és németül is, lengyelországi németnek adta ki magát. Aztán Litvániába, majd Fehéroroszországba sodródik, Mir városában a német rendőrség tolmácsa lesz, helyzetét és információit kihasználva több száz zsidó életét menti meg, fegyvereket is juttat az ellenállóknak. Majd szönik, egy katolikus kolostorban talál menedéket, és áttér a katolikus hitre. Amint ezt 1962. november 19-én megállapítja az Izraeli Legfelsőbb Bíróság, Rufeisen ezt nem célszerűség okából, hanem „őszinte belső meggyőződésből” tette. Karmelita kolostorban lett Daniel testvér, majd Daniel atya. Aztán az ötvenes években úgy döntött, hogy Izraelbe költözik – de nem adva fel a katolikus vallást. Ezen a ponton került be a jogtörténelembe is. Izraelben akkoriban már érvényben volt az 1950 júliusában meghozott Visszatérés Törvénye, mely szerint aki zsidó, annak joga van Izraelbe költöznie, és ha odaköltözik, automatikusan állampolgárságot is kap. A kérdés az volt, hogy vonatkozik-e ez Rufeisenre is. Ő azt állította, hogy nem csak zsidó származású, de zsidó tudatú is – de katolikus vallású. A végleges döntést az Izraeli Legfelsőbb Bíróság hozta meg. A döntés indoklásában idézik Cohn bíró véleményét, aki szerint Rufeisen érzései és nyilatkozata döntő fontosságúak; a nyilatkozat szerint pedig „zsidónak született, zsidóként nőtt fel, zsidóként szenvedett és zsidónak érzi magát nemzeti hovatarozás szempontjából”. A bírák többsége nem osztotta ezt az álláspontot. A döntés szerint, aki vallást változtat, „ezzel elvágja magát népe nemzeti múltjától, és megszűnik zsidó lenni nemzeti hovatarozás értelmében”. Rufeisen azonban itt sem adta fel. Miután eldől, hogy nem élhet a Visszatérés Törvénye által biztosított rövidített eljárással, végigment a hosszabb úton is, Izraelbe emigrált, majd később izraeli állampolgárságot is nyert. Így élt aztán Haifában egy karmelita kolostorban.

Párhuzamokat keresve, idekapcsolok még egy történetet. Amikor Amerikában a doktori dolgozatomat írtam, témavezetőm Harold B. volt. Ismert tanár volt a Harvardon, híres könyveket írt a vallás és jog kapcsolatáról, nemzetközi kereskedelmi jogról, más témákról is. Az ötvenes évek derekán ő volt az első amerikai kutató, aki a Szovjetunióba utazott tanulmányi útra. Néhány évig volt ott családjával együtt. Valószínűleg ő írta a legjobb nyugati könyvet a szovjet jogról. Bírálta természetesen, de sok más bírálóval ellentétben, őt érdekelte is a szovjet jog. Míg Moszkvában volt,

Timothy Leary, az LSD-kultúra egyik legismertebb alakja lakott a házában. Amikor először voltam Harold vendége (1967-ben meghívott, hogy velük várjam a karácsonyt), akkor ezt meg is említette. Nem panaszkodott, karácsonykor nem illett volna. Más alkalmakkor, amikor vendége voltam, elmondta, hogy milyen felfordulást hagyott Leary a házában. Néhányszor meghívott vasárnap, hogy templomba menjek vele és a családjával. Epizkopális vallásúak voltak. Meglepett, hogy a kijáró illendőség és tisztelet mellett Harold mélyebb kötődést is mutatott irántam. Egyetemi előadásában érdekes elemzések voltak, szórakoztató példák, elgondolkodtató megállapítások. Minden gesztus, kézmozdulat ezzel volt összhangban. A templomban mintha egy más ember mozgását láttam volna. Később jobban is megismerkedtünk. A hetvenes években Harold meglátogattott Újvidéken, majd húsz évig együtt tanítottunk az Emory Egyetemen Atlantában: ő állandó tanárként, én évente néhány hónapot, mint vendégtanár. (A nyolcvanas években Massachusetts államban kötelező volt a nyugdíjba vonulás hatvanöt év után. Georgia államban nem volt ilyen szabály, ezért jött Harold Atlantába.) Gyakran találkoztunk, és még jobban meggyőződtem róla, hogy számára fontos a vallás. Elmondta azt is, hogy ő Amerikában született, de elődei Odesszából jöttek. Zsidó családban zsidóként nevelkedett, amíg nem történt vele valami egészen különös a harmincas évek közepén. Egy ösztöndíjjal Németországban tartózkodott, és ez már Hitler Németországa volt. Valamilyen alkalommal vonaton utazott Franciaországba, és egyedül ült a fülkében. Súlyos baljós gondolatokat vitt magában, hatalmas terhet érzett a vállán. És ekkor következett egy látomás. Amíg Harold mesélt, láttam, hogy hisz benne, de azt is tudja, hogy ez így, ahogy van, nagyon furcsa, különösen, ha egy egyetemi tanár mondja el volt diákjának. Hogy valahogy feloldódjon a görcs, néhány filozofikus megjegyzést is fűzött a lehetséges és lehetetlen, valóság és képzelet képlekeny határaitól. A vonaton Krisztus jelent meg előtte. Sötét arcszíne volt. Beszélt is. Azt mondta, „ne gyötrődj, ez az én gondom”. És ezután Harold hihetetlen megkönnyebbülést érzett. Közelebb voltam ahhoz, hogy álomban, vagy esetleg hallucinációban keressek magyarázatot, de nem volt kétségem afelől, hogy maga az élmény valódi. Hogy valahogy közelebb kerüljek mindehhez, kérdezni próbáltam – nem igazán ügyesen. Megkérdeztem, hogy milyen nyelven beszélt Jézussal. „Tibor, te ezt egyáltalán nem érted!” – mondta Harold. Valószínűleg igaza volt. Elmondta, hogy rövid idővel ez után az élmény után kikeresztelkedett. Egy más alkalommal egy nagyobb társaságban azt is elmondta, hogy ő hívó keresztény, de továbbra is zsidónak tartja magát. Egy közös zsidó ismerősünk ezt vitatta. Én nem akartam beszállni/belekontárkodni a vitába, de hallgatva az érveket,

a végén közelebb voltam ahhoz, hogy Haroldnak adjak igazat. Egyébként Haroldnak és a feleségének (aki keresztényként született) négy gyermeke van. Hovatartozásuk tekintetében a sors salomoni döntést hozott. Két lányuk keresztényként indult, az egyik hívő zsidóhoz ment férjhez, és áttért az izraelita vallásra, a másik buzgó keresztény maradt, muzulmán férjét is áttértette a keresztény vallásra. Az egyik fiuk keresztény, a másik rabbi.

Harolddal és a vallással kapcsolatban még azt írnám le, hogy betartotta a szabályokat, beleértve a böjtöt is. Minden évben fogadalmat is tett, hogy nem iszik alkoholt a böjt idején. Egy tavasszal, a kilencvenes években, a vállalt önmegtartóztatás utolsó napján, Haroldék vacsorát szerveztek, ott voltam én is a feleségemmel, lehettünk talán tizenöten. Kellemes hangulat volt, csak egyszer-kétszer mondta Harold, hogy milyen kár, hogy még nincs itt az éjfé (és a böjt vége), mert annyira szívesen koccintana a barátaival, de hát köti a fogadalom. Egy jogászkannyarral igyekeztem volt tanáromat felszabadítani. Megkérdeztem, hogy atlantai, vagy jeruzsálemi időszámításhoz kell-e igazodnia? Ez a meglebegtetett érv (a kísértéssel együtt) elegendőnek bizonyult. Harold vállon veregetett, és utána whiskeyvel koccintottunk.

Visszatérve Karolinra, nem találok nyomát annak, hogy kereszténysége mellett fenntartott-e egy zsidó identitást. Sajnos, nem lehet mindent visszahozni a feledésből. Látom viszont, hogy a kereszténységben is társa volt Paula néni. A harmincas években egy harangot ajándékozott Karolin a nagybecskereki székesegyháznak. Schön György becskereki barátom (akit arra kértem, hogy segítsen adatokat találni Karolinról) talált egy honlapot, melyen az olvasható, hogy a harang neve „Szent István Harang”, 1030 kilós, az átmérője pedig 1,245 m. Ami számomra ennél fontosabb, a harangra ez van vésve: „Paula Tóth et Karolina Messinger”. Mindent egybevetve, nem tudom, hogy a kereszténység mellett jelentős maradt-e Karolin számára a zsidó származás. Az viszont biztos, hogy abban az időben, amikor Karolin Pestre menekült, az volt érvényben, amit Ulickaja könyvének egyik szereplője mond: „Meghatározhatták magukat a zsidók akárhogy, végső soron kívülről határozzák meg őket: zsidó az, akit a nem zsidók zsidónak tekintenek.”

Az iratokból nem derül ki, Karolin mikor távozott Becskerekről. Nagyapám naplója szerint „a németek zsidóüldözése kergette Pestre”. A megszállás első napjaiban hozta a döntést? Vagy akkor már késő lett volna, és ezért valamivel korábban távozott? 1941 áprilisában vonultak be a németek. Azelőtt persze érkeztek hírek, és azok nyomán szorongások. A becskereki utcákon, kocsmákban és kultúregyesületekben is megjelentek az új, kívülről érkező beszédfordulatok, magatartásfoszlányok. Persze, a

becskereki németeket is érintette (és megosztotta), ami Németországban történik. A közénk sodródó friss feszültséget érzékelteti egy ajánlott levél is, melyet 1940. szeptember 17-én ír Wetzl Rudolf a becskereki Magyar Közművelődési Egyesület vezetőségének:

Petrovgrad, 1940. szeptember 17.-én

T. c.

Magyar Közművelődési Egyesület Vezetőségének,

P e t r o v g r a d.

Utobbi időben meg kellett győződnöm arról, hogy egyes egyesületi tagok német fajtestvéreimmel és azok vezérével szemben az elmúlt és mostani eseményekkel kapcsolatban ellenszenvesen nyilatkoztak.-

Minthogy az ilyen eljárással, mely ellenkezik meggyőződésemmel, nem azonosítom magam és nem tarthatok olyan közösséghez, melynek egyes tagjai nemzetiséget sértő magatartásról tesznek tanuságot, elhatároztam az egyesületből való kilépésemet és kérem ezt az elhatározásomat tudomásul venni.-

Kötelességemnek tartom még megjegyezni, hogy ezek a tendenciozus támadások nemcsak bennem, hanem még számos német anyanyelvű barátaimban is a meglevő magyar érzést elfojtja.- Ez pedig sem az egyesületnek, sem a magyarságnak általában nem szolgálhat előnyére.-

Teljes tisztelettel:

Rudolf Wetzl

Ajánlottan.

*1940. IX. 19. Jelenlétben Wetzl Rudolf úrnak Petrovgrad
Bor. Székhely 51.
A Magyar Közművelődési Egyesületünk Vezetőségéhez a hó 17-én írt levelével
levelemet vétele után, az Egyesület Vezetőségének érdeklődése azon értesülést*

A levél alján nagyapám kézírása olvasható. Szokása volt, hogy a választ a bejövő levélre (esetleg annak hátlapjára) fogalmazza meg, hogy azután kézírásban (vagy géppel) letisztázza és elküldje. A válasz a hátlapon folytatódik. A zárómondat szerint: „Egyesületünk minden egyes tagját nagyrabecsüli, ha azonban ennek ellenére, valaki nem kíván körünkben megmaradni, úgy ezt – bár sajnálattal – de felesleges ürügykeresés nélkül is, tudomásul veszi.”

Úgy tűnik, akkor (1940 szeptemberében) még kezelhető volt a világtörténelem becskerei szinten. Lehet, hogy Karolin is még Becskereken volt.

A bérbeadás

Miután Karolin Pestre ment, folytatódnak a jogi eljárások, de ezek már nem Glavaški-mintájú békebeli perek. Nincs többé szerepe konkrét embereknek, se felperesként, sem alperesként, tanúként, vagy esetleg törtető közvetítőként. Olyan érvelési kanyar sem jöhet szóba, hogy volt-e pad az iroda előtt, mert akkoriban a várakozás nem padon ülve történik, mindenütt sorban állnak az emberek, kenyérboltok előtt is, irodai folyosókon is.

Nem sokkal kevesebb, mint negyven év után, Karolin megválnak az intézetet vezető tulajdonos feladataitól, bosszankodásaitól, sikerélményeitől. 1941 októberében az egész Messinger-komplexumot bérbe adja a Délvidéki Magyar Kultúrszövetségnek. Korábban is volt bérbeadás (a szerb Oktatásiügyi Minisztériumnak), de amennyire a papírokból kivehető, ez csak az iskolára vonatkozott, a diákotthonra nem. Az is biztos, hogy mielőtt Pestre ment/szökött volna, Karolin ott volt, és fontos maradt a Messingerben. Aztán ennek is vége lett. A neve is lekerült a falról, de a köztudatban – előbb dachból, aztán megszokásból – megmaradt.

Már csak az adóhivatal nem érti (vagy érti is meg nem is), hogy mi történt. Míg Karolin kezében volt az intézet, jövedelme is volt, jövedelmi adót is fizetett. Aztán jött a távozás, bérbeadás és a bérleti díjra kiszabott adó. Az adóhivatal követi ugyan a változásokat a külvilágban, de nem tud megválni attól sem, ami a saját iratvilágában vált természetessé. Az adóeljárások néha valóságot túlélő mozgásokat is mutatnak. Ezúttal követelik a bérleti díj után járó adót, de emellett be akarják hajtani Karolintól a jövedelmi adót is. Következik egy ügyvédi beadvány, melyet 1942. április 10-én intéztek a nagybecskerei (akkor petrovgrádi) adóhivatalhoz. Ebben olvasható, hogy a két adó kivetése ellentmondásos és törvényellenes. A beadvány szerint „a gimnáziumot, polgári iskolát és diákotthont, bútorokkal és taneszközökkel együtt” a Délvidéki Magyar Kultúrszövetség Iskolaalapja bérli, tehát csak ez az iskolaalap fizethet esetleg jövedelmi adót. Karolinnak csak a bérleti díj kapcsán lehet adókötelezettsége. Ugyanaznap (1942. április 10-én) a szerb Pénzügyminisztériumhoz is beadvány lett intézve. Ebben is azon van a hangsúly, hogy a jövedelmi adó csak az iskolaalapot (és nem Karolint) terhelhetné, de ott áll a kérelem is, hogy mentse fel az iskolaalapot ettől az adótehertől. Az érvelés szerint az iskolaalap nem gazdálkodó szervezet, bevételei nagyon csekélyek, és önkéntes ado-

mányokból származnak. A célkitűzések jótékonyági célkitűzések, a diákok nem fizetnek, szegényebb sorsú gyermekek megélhetését adományokkal segítik is.

A második világháború alatt, az iskolaalap által működtetett Messinger valóban nem gazdasági vállalkozás volt. Tudtommal Karolinnak sem jelentett komolyabb bevételt a bérleti díj. Ez inkább szimbolikus volt. Pestre átutalni sem igazán lehetett. A bérleti díjra kivetett adót pedig, úgy látom, nem Karolin, hanem az iskolaalap fizette.

Nem tudom, mi lett a beadványok sorsa, melyek kérik, hogy Karolin ne két adót fizessen, és az iskolaalap ne fizessen jövedelmi adót. Választ nem látok a papírok között. Az is lehet, hogy nem is érkezett válasz. Ezek a napok nem a pedáns ügyintézés napjai voltak.

Az adomány

Karolin nemcsak üldözött zsidóként, hanem súlyos betegen érkezett Pestre. Ott töltött napjait leginkább a betegsége határozta meg. 1942. október 7-én hunyt el szívbénulásban. A Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomra. A síron, ugyanazon fehér márványlapon, Karolin neve mellett ott áll még egy név: Csoó Erzsébet, aki harminc évvel később hunyt el. Az iratokban nincs nyoma ennek a névnek. Próbáltam becskerekieket kérdezni, akiről feltételeztem, hogy talán tudhatnak valamit. Nem derült ki, hogy ki lehetett Csoó Erzsébet.

Halála előtt néhány hónappal Budakeszin, a Weisz Manfréd szanatóriumban Karolin szembesül a kérdéssel, hogyan folytatódhat az, ami számára fontos volt. Örökösei nem voltak. A folytatást abban látta, hogy a Messingerből Magyar Iskolaház legyen. 1942. július 12-én készít alapító okiratot, mely szerint „tanintézetem és a hozzá tartozó internátusom céljára szolgáló épületekből és ezeknek ingó felszereléséből, valamint egyéb tartozékaiból ezennel alapítványt létesítek”. Az alapítvány intézőszervéül a Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetséget (DMKSZ) jelöli. Mivel akkoriban minden címnél, intézménynél, országnál kérdéses volt, hogy létezik-e majd néhány hónap múlva, az Alapító okirat hozzáteszi, hogy ha a DMKSZ megszűnne, akkor ezt a szerepet „a mindenkori legtekintélyesebb nagybecskereki magyar egyesülés lesz hivatott betölteni”. Az okirat második oldalán ott áll még, hogy mindent „az ottani viszonyok és jogszabályok” figyelembevételével kell majd rendezni (bármilyen viszonyok és bármilyen ország szabályai legyenek is azok), de hozzáteszi: „csupán azt hangsúlyozom, hogy a tanintézetnek és internátusnak kizárólag a magyar iskoláztatás célját kell szolgálnia”.

Az okirat két eredeti példányban készült. Az egyik Karolinnál maradt, a másik a Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetség számára lett továbbítva. Ez a második eredeti példány került az ügyvédi irodába – ott is maradt, ez van most a kezemben. (A hatóságoknak valószínűleg szerb és német hiteles fordítást adtak be.) Az Alapító okirat így néz ki:

A l a p í t ó o k i r a t .

Alulírott Messinger Karolin budapesti /XI.Nagyboldogasszony utjal2./ lakós, aki jelenleg Budakeszin, a Weiss Manfred szanatóriumban tartózkodik a Nagybecskerekén Nádor utca 3., illetve a Jugoszláv uralom idejében Masarikova ulica 5.szám alatt fekvő tanintézetem és a hozzátartozó internátusom céljára szolgáló épületekből és ezeknek ingó felszereléséből, valamint egyéb tartozékaiból ezennel alapítványt létesíték a következő közelebbi feltételek mellett:

1.

A fent megjelölt minden vagyonom, mint önálló jogi személyiséggel bíró alapítvány "Magyar iskolaház" elnevezéssel mindenkor a bánáti magyarság iskoláztatásának ügyét szolgálja és pedig a mindenkori szükséghez képest alsó vagy közép fokú tagozattal.

2.

Az alapítvány intézőszervéül a Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetséget jelölöm ki, melynek székhelye Nagybecskerekén van.

Ez a szövetség lesz hivatott mindaddig amig fennáll, a tanintézetet és internátust fenntartani és azok felett a felügyeletet Nagybecskerekén lakó három tekintélyes, fedhetlen életű tagja útján gyakorolni, akiket a szövetség választ ki.

Amennyiben a Dunavidéki Magyar Közművelődési Szövetség megszűnnék, úgy az alapítvány intézőszervi tisztét a mindenkori legtekintélyesebb nagybecskerekéi magyar egyesülés lesz hivatott betölteni.

112203
uk.

3.

Az intézőszerv feladatává teszem, hogy a jelen alapítványról a követelményeknek megfelelő részletes alapítólevelet állítson ki és azt az arra illetékes állami hatóságnak jóváhagyás végett mutassa be. Az alapítólevél részletes feltételei a körülményeknek, az ottani viszonyoknak és jogszabályoknak figyelembevételével lesz kiállítandó; e tekintetben én ehelyütt részletesebb utasításokat adni nem kívánok, csupán azt hangsúlyozom, hogy a tanintézetnek és internátusnak kizárólag a magyar iskoláztatás célját kell szolgálnia.

Az alapítványi vagyon az intézőszerv által Bandschák Katalin nagybcskerei lakós közrevonása útján haladéktalanul leltározandó azzal, hogy a leltározás ideje alatt Bandschák Katalinnak az intézetben egy szobából álló ingyenes lakás biztosítandó.

4.

Azok az ingatlanok, amelyeken az 1. pontban megjelölt tanintézet és internátus épületei állnak, a jelen alapítóokiratom alapján a "Magyar iskolaház" elnevezésű önálló jogi személyiséggel bíró alapítvány, mint tulajdonos nevére irandók át telekkönyvileg, amihez feltétlen beleegyezésemet ezennel megadom.

Ezt az alapító okiratot két eredeti példányban állítottam ki, amelyekből egy példányt magammal tartottam, egy példányát pedig a Dunavidéki Magyar Közművelődési Szövetség részére adtam ki.

Kelt Budakeszin, 1942. évi július hó 12. napján.

Előttünk:

tanu

Dr. Barát Irén

Messinger Károly

tanu

Dr. Winter Lajosné

Egy külön oldalon az Alapító okiratot tanúként „Dr. Barát Irén úrnő, orvos és dr. Winter Lajosné született Dalmát Aranka úrnő, ügyvéd felesége” írták alá. Ott áll egy nemzetközi használatra képesítő hatósági hitelesítés is.

Most az a kérdés következett, hogy célt érhet-e egy zsidó származású tulajdonos adománya, mely 1942 júliusában „kizárólag a magyar oktatás célját” igyekszik szolgálni Szerbiában, német megszállás alatt. Akkoriban a megszálló hatalmak nemcsak a vagyont, hanem még a kijárá gyászt is meg akarták tagadni a zsidó származású emberektől. Az apám (vagy talán a nagyapám) mesélte, hogy a katolikus egyház gyászmisét tervezett, de

a német hatalom „figyelmeztetett”, hogy egy zsidó asszony emlékére nem tarthatnak szentmisét. A gyászmisét mégis megtartották. A *Torontál* napilapban is bejelentették. A templom megtelt.

*Az „adásvétel” – majd magyar tulajdon területén német fogda,
de magyaroknak*

A gyászt végül nem sikerült elkobozni. De a tagadás folytatódott. Az adóhivatal továbbra is követeli, hogy Messinger Karolin fizessen adót a bérleti díjra. Apám több beadványban kéri (így 1943. március 16-án is), hogy az adóhivatal vegye tudomásul, hogy Messinger Karolin elhunyt, nincs többé neki fizetendő bérleti díj, megszűnt az adókötelezettség is.

De mi lett az adománnyal? Egészen pontosan nem tudom, de sok minden kiderül a papírokból. Valami támaszt ad Ekkehard Völkl ismert bánáti származású történész *Der Westbanat 1941–1944* című, 1991-ben megjelent könyve is. Ebben Völkl azt írja – német levéltárakra is hivatkozva –, hogy a magyar külügynek sikerült kijármia, hogy ne kobozzák el a Messinger Alapítványt. Az irodában megmaradt iratokból kitűnik, hogy valóban magyar iskolaként folytatta munkáját a Messinger, de az nem, hogy elismerték volna Karolin Alapító okiratát.

Az iratokban alapítólevél-vázlatok következnek magyarul és németül, melyek a kijelölt örökös (DMKSZ) nevében fogalmazódnak. A Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ), mely az Alapító okirat szerint intézőszerve lenne az alapítványnak, több változatban is megfogalmazza az alapítvány alapszabályait. Gondolkodom (bár talán tudnom kellene), hogy miért „Dunamenti”. Az iratok közt ott van egy kis világoskék füzet is, a DMKSZ Alapszabálya. Ennek első szakasza szerint: „A »Dunamenti Magyar Közművelődési Szövetség« a hajdani »Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség«-ből alakult »Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség« jogutóda; hatásköre a jelenlegi német katonai megszállás alatt álló volt Jugoszláv Bánát területére terjed [...]”

Nagyon torlódott akkoriban a sok friss „volt” és friss „hajdani”. Jelen sem alakulhatott igazán, a sok csapkodó „jelenlegi” között. De nem derül ki, hogy miért „Dunamenti”. Forgatva az 1943-ban hozott alapszabályt, látom még a 31. szakaszban, hogy a központi választmányba minden 2000 tag után egy választmányi tag lesz delegálva. – Ma nem sok tagja lenne a központi választmánynak.

Hogy ahhoz kerüljön a Messinger intézet, akinek Karolin szánta, szükség volt arra is, hogy ne legyen zsidó vagyonként elkobozva. Ezt egy német nyelvű beadvány igyekszik elérni. Az egyik ügyvédi érv azt hang-

súlyozza, hogy iskolákról van szó, melyekre nagy szüksége van a közönségnek. A másik érv szerint Karolin már körülbelül hetven évvel ezelőtt kikeresztelkedett. Amennyire látom, nem született teljes siker. 1943. augusztus 12-én a DMKSZ azzal a kéréssel fordul az adóhivatalhoz, hogy értesítse Karolin esetleges adótartozásairól, hangsúlyozva, hogy erre azért van szükség, mert be kell mutatni a (német) Katonai Parancsnokság komisszájának, „aki eladja nekünk Messinger Karolin ingatlanait”.

Tehát lehet magyar iskolák helyszíne a Messinger, de nem úgy, hogy a tulajdonos odaajándékozza, hanem úgy, hogy a komisszár eladja. Ennyit érhetett el a magyar diplomácia és a becskerekiek. Nem látom az iratokban, de lehet, hogy a vételár kedvező volt, és így fedezni lehetett az összegyűjtött adományokból. Egy szerződő felet is kellett alakítani (hogy ne az legyen, akit Karolin jelölt). Ez lett a Corvineum Magyar Közoktatási és Népművelési Alapítvány. Képviselőik Stagelschmidt Jenő, Kecskeméti Ferenc és Oláh János voltak. (Stagelschmidtnek és Kecskemétinek hosszú évekig volt megbecsült szerepe a becskerei magyar kultúréletben. Talán Oláh Jánosnak is, de róla nem tudok semmit.)

A német megszállás alatt más is bizonyította a Messinger magyar jellegét. Nagypám egyik naplőbejegyzése szerint (melyet egy korábbi írásomban már idéztem):

1944. III. 19. József napja. Reggeli ½ 6 órákor az ajtóm előtt hangosabb beszélgetést, járkálást hallok. Nemsoká bejön hozzám – ágyban feküdtem – Józsi, karján plaid és kispárna, megcsókol, búcsúzni jött. Két német polgárőr jött hozzá a parancsal, hogy azonnal öltözzék s velem együtt bekísérnek a Messinger intézet internáló helyiségbe. Oda viszik, amint mondták, a városba szerte küldött polgárőrök, az itteni magyarság összes egybetértelt vezetőit. Ajtóm előtt azért beszélgettek hosszasan, mert Józsi és Zorka elmondották nekik, hogy engem nem lehet itthonról elkísérni, mert tegnapelőtt óta betegen fekszem. Erre az egyik őr elkísérte Józsit, a másik pedig az irodából telefonon értesítette parancsnokát, hogy: az öreg Várady betegen fekszik és már 77 éves [mint én most, míg ezt a szöveget írom] – mit tegyen? Itthon hagyott. Közben hozták a híreket arról, hogy kiket kísérték be. Ott van prelátusunkkal az egész ismert magyar vezetőség, sőt a női tábor vezetői is, Mara Saczival, Végh Vilmával.

Szóval, amikor a német megszálló hatóságok előtt felmerült a kérdés, hogy hova vigyék a letartóztatott magyarokat, illetve hol legyen a „biztonsági elfogatás” [így nevezték a hatóságok] színhelye, a Messinger volt a válasz. Úgy látszik, a német megszállók is megtanulhatták, hogy ha becskerei magyarokról van szó, akkor a Messinger a megoldás.

Egyébként a „biztonsági elfogatás” csak egy napig tartott, és hamar beleolvadt a háborús évek mindennapjaiba. Arra még ködösen emlékszem, hogy aznap déltájt anyám elindult a Messingerbe, és engem is magával vitt (ötéves voltam). Szendvicseket akart vinni az apámnak és Pali nagybátyámnak, de csak a német őrkig jutottunk.

5. Karolin adománya és a felszabadulás

Ezt a részt, mely a már általam is megismert világ felé vezet, ismét egy naplóbejegyzéssel kezdeném.

1945. II. 8. Csütörtök. Hosszú üzenet után ma ismét kaptunk orosz kvártelyost. Műhelyben – a Messinger volt tanintézet helyiségeiben – irányítja a megsérült repülőк reparálási munkálatait. Fiatal, 26 éves tiszt. Már 7 év óta van az orosz hadseregben, ott volt – amint mondja – csaknem minden fronton. Anyja többször megsebesült, bátyját a németek agyonlőtték.

Emlékszem a hozzánk belakoltatott orosz katonákra. 26 éves fiatal tisztre nem, de persze akkor más perspektívából láttam az embereket. Nagypám soraiból azt veszem ki, hogy számára nem volt ellenszenves. De hát nem a Messingerben látta a helyét (és a házukban sem). Két és fél évvel korábban Karolin azt fogalmazta meg Alapító okiratában, hogy az adományozott épületek kizárólag magyar iskolák céljait kell, hogy szolgálják. A sors eléggé tágan értelmezhetette a „magyar iskolák céljait”. Célként bevonták az orosz repülőк reparálását is. Nem tudom, tudott-e valamit e repülőgépekről az a lelkes tanfelügyelő, aki valamikor az ötvenes évek elején látogatott a Messingerbe, és a tornateremben heves beszédet mondott. Egy mondatára különösen emlékszem. Egymás után háromszor ismételte meg: „Röpül felénk a jövő!” Egy osztálytársammal a hátsó sorok biztonságát élvezve felvetettük, hogy nem azt tanították-e eddig, hogy mi haladunk a jövő felé (és nem a jövő vágat visszafelé, felénk). De a „repül” szó optimista lendülete – párosítva a „jövő”-vel – akkor mindent ellensúlyozott. A helyes szó helyettesítheti a jelentést. Nem csak akkor. 2013. május 7-én kaptam e-mailen egy körlevelet a KLM Légitársaságtól. Ebben nemcsak a gyakran emlegetett álmotutazásról (dream trip) értesítettek, hanem az is ott állt, hogy „KLM takes new steps in sustainable flight”. A „flight” légi utat is jelent, de „repülést” is, a „repül” az alapszó. A „repül” ma már talán nem lenne elég a varázslathoz, de ott van a „sustainable”, azaz a „fenntartható” is. Tapskényszert jelző szavak szövetkeznek a logika ellen: „repül” és „fenntartható”. Fenntartható repülés? Sohasem száll le a KLM gép? Éllovas szavak társaságában semmi sem lehet gyanús, még kétértelmű sem. Ha valamivel később születik, lehet, hogy az elkötelezett

tanfelügyelő a KLM kommunikációs osztályán is sikeres lett volna. Persze nem lehetek benne biztos. Mint hogy abban sem – bár nagyon érdekel –, hogy ha Margaret Thatcher és George Bush a Szovjetunióban nőttek volna fel, disszidensek lettek volna-e, vagy párttitkárok?

Tovább keresve (most már számítógépen) nagyapám naplójában azokat a bejegyzéseket, melyekben előfordul a Messinger név, a következő sorokban látom még a felszabadulás/hatalomátvétel első napjait.

1945. V. 12. Szombat. Benéztem a volt Messinger nevelőintézet és internátus épületébe. Valamikor Bánát határain is túl messze vidéken kíváló-nak ismert kitűnő tanintézet, első rangú internátusú nevelőintézet. Modern szép, tágas tornaterem amelyben Trianon után, amikor mindenünnen ki-néztek, magyar kultúregyesületünk előadásaira hajlékot nyújtott. Gyermek-eim – talán Lórit kivéve – mind itt végezték az elemi-t. – Szépen ápol-t, tisztán tartott, befűtött udvara. Modern, szellős, vízvezetékes, nagy há-lótermek az internátusi gyermekek részére. Mindez volt. Ma rom, piszok, dudva, a szomszédok felé vezető kőfalak ledöntve, a fák kipusztítva, az is-kolapadok eltűzelve, az egész volt berendezés kifosztva, ajtókilincsek letör-ve, parketták – ahol úgy látszik tüzelőfát vagdostak, apróztak – végiggha-sogatva, kályhák ledöntve – mindenfelé a vandál pusztítás szomorú képe. Oroszok, majd partizánok lakták. – Kilátásba helyezték, hogy átengedik az egész házat a magyar gimnázium részére. Diák fiúk, diák-lányok szorgos-kodnak most ott. Nagy buzgalommal igyekeznek valami rendet csinálni.

Most értem jobban Bély-Guiseppé (ha ez volt a neve) levelét, melyet az írás elején idéztem. Az újrainduláskor azért kellett iskolapadokat és székeket keresni, mert a régiek el lettek tűzelve.

Ami a „kilátásba helyezést” illeti („hogyan átengedik az egész házat a magyar gimnázium részére”) ezen a ponton ismét folytatódik Karolin végakaratának viaskodása különböző hatalmakkal és politikákkal. Paul Valéry szerint „[a] politika olyan mesterség, mely megakadályozza, hogy az emberek beleavatkozzanak olyasmibe, ami rájuk tartozik”. („*La politique est l'art d'empêcher les gens de se mêler de ce qui les regarde.*”)

Látom, hogy 1949-ben az állami szervek pert indítanak. Az eljárás célja, hogy az új államban sem azoké legyen a Messinger – és ne azokra tartozzon –, akiknek Karolin adományozta. Nem igazán egyszerű a szemben álló felek azonosítása. Az eljárást a zrenjanini Városi Lakásügyi Vagyoni Vállalat indítja a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság nevében. Az alperes megnevezése „Magyar Köznevelési és Népművelési Alapítvány az Igazgató bizottság képviselőjében, melyet Dr. Várady József zrenjanini ügyvéd képvisel”. A keresetet 1949. június 16-án adták be. A Városi Lakás-

ügyi Vagyoni Vállalat azt követeli (a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság nevében), hogy a járásbíróság hozzon ítéletet, mely kimondja, hogy a német komisszár és az alperes között létrejött adásvételi szerződés semmis, mert a megszállók a tulajdonos akarata ellenére vették birtokba a vagyont. Vissza kell állítani a telekkönyvi állapotot (Messinger Karolin javára), de mivel ő nincs már, „elhagyott vagyon”-ról van szó, és ez az állam kezébe kell, hogy kerüljön. Az állami szervek azt is vitatják, hogy vajon alapítvány-e a Magyar Közoktatási és Népművelési Intézmény. (Alapítványként alakult, de kérdés, hogy tekintetbe lehet-e venni egy alapítványt, mely az 1943-ban érvényes jogszabályok szerint alakult.) Aztán Jovo Grbović szerb helyettes tanügyminiszter újabb érveket hoz fel 1951. március 23-án. Mielőtt eljutna a Halál a fasizmusra – Szabadság a népnek! zárószavakig, felteszi a kérdést, hogy milyen hatalom hagyta jóvá az alapítványt. Továbbá, ha egyesület volt a Corvineum, és adásvétel útján jutott az ingatlanokhoz, akkor ez érvénytelen, és népvagyonná kell mindent nyilvánítani. Ki van az is hangsúlyozva, hogy azok, akik a megszállás okán hagyták el vagyonukat, a felszabadulás után visszaszármaztatást követelhettek, de Messinger Karolin ezt nem tette. (Nem is tehette, mert nem élt.) Rövidre fogva, miután a német hatóságok azon az alapon igyekeztek birtokba venni a Messingert, hogy zsidó származású asszony vagyonáról (és adományáról) van szó, az új népfelszabadító hatóságok érvelésének most az a támpontja, hogy a megszállók kezébe került a Messinger, ez nem érvényes, és innentől kezdve semmi sem érvényes – a Messinger az (új) állam kezébe kell, hogy kerüljön. Az ügyvédi ellenérvek Karolin Alapító okiratára összpontosítanak. Magyarazzák, hogy az okirat érvényes, és nem elhagyott vagyonról van szó. A német megszállók nem Karolintól vették el a vagyont, hanem attól, akinek ő adományozta. Ha a megszállók jogtalanul vették el a Messingert, akkor azé kell, hogy legyen, akitől elvették (a magyar alapítványé). Ott van az iratok között az Alapító okirat hiteles szerb fordítása is. (Korábban németre is lefordították.) Az iratok közt megmaradt dokumentumokból sajnos nem egészen világos, hogy pontosan hogyan, és minek alapján született döntés.

Szétvert és félig kész mozaikok voltak a döntéshozók asztalán. Ezeknek a kockáiból próbáltak valamit összeállítani. Útmutató pedig a lendület volt és a bűvös szavak. Egy apám korabeli szerb ügyvéd mesélte egyszer, hogy 1946-ban vagy 47-ben valamelyik népfelszabadító testületben arról volt szó, hogyan osztódjanak a hatáskörök az új városi és járási (népfelszabadító) hatóságok között. A vita arra összpontosult, hogy melyik megoldás köthető inkább az „antifasiszta” szóhoz (és ebből persze az is leszűrhető volt, hogy melyik felszólaló az antifasisztább). Lord Mansfield XVIII.

századbeli híres skót bíró és jogtudós ismert mondata szerint: „Most of the disputes of the world arise from words.” („A legtöbb vita a világon szavakból születik.”). Talán hozzá lehetne tenni, hogy gyakran a disputa kimene-tele is szavakon múlik. Mellesleg, ha az a vita lényege, hogy melyik megoldás az antifasisztább (vagy mondjuk antikommunistább, liberálisabb vagy illiberálisabb), kényelmesebb helyzetbe is kerülünk. Nem akadályoz vagy lassít a következmények fontolgatása, nem kell megállni és vizsgálni a kimondott szavak jelentését, mindenen túlvisz a lendület. Konfucius mondta: „Ha én kerülnék hatalomra, azzal kezdeném, hogy visszaállítom a szavak értelmét.” De Konfucius még nem került hatalomra.

Még mielőtt a per befejeződött volna (és eldőlt volna, hogy a Messinger a becskerekai Magyar Közoktatási és Népművelési Intézmény vagy az állam tulajdona), a magyar oktatás újraindult. Az 1950-es iskolakezdésről ez van bejegyezve a nagyapám naplójába:

1950. IX. 10. Vasárnap. Mára lett hirdetve az új iskolaév megnyitása. De 8 órára Póji, Tibi kiöltöztetve, kézen fogva Póji kortárs kis barátnőjét, a szomszédos Lukics-Tunner Lujzát, várják az indítást. A 3. iskolás növendéket hatan: Zorka, Józsi, Lukics-Tunner szülők, Dudy, László kísérik, de csatlakozik kis tolokocsijában Imi is, s egy utcasaroknyi távolból én is utánuk lépkedek. Kicsik, nagyok befordulnak a Messinger intézet kapuján; én megfordulva haza indulok.

A húgom (Póji) ekkor indult első elemibe. Én korábban kezdtem (1946-ban), amikor még nem működött a Messinger. Gyalog jó félórányira volt tőlünk az első iskolám (más opció mint gyalog nem is volt). Magam jártam iskolába, vagy szomszédos iskolatársaimmal (kivéve az első napokban). Hétévesek voltunk még csak, de autóforgalom nem volt a városban, és a frissen múlt háború távlatából nem igazán tűnt veszélyesnek a békebeli gyaloglás. (Nagyobb veszélyekre emlékeztünk, nagyobb kockázatokhoz szoktunk hozzá.) Négy év elemi után kerültem 1950-ben a szinte szomszédságban levő Messingerbe. Itt akkor már (nagyjából) rendezett viszonyok voltak. Volt annyi iskolapad, amennyi kellett, voltak székek is (sokféle). Egy darabig a Kossuth-szobor is az udvaron állt. Tudtuk, hogy van az épületben egy szovjet zászló is. Egy iskolai alkalmazott találta a padláson. Most hirtelen beugrik, hogy ez „a Kerekes bácsi” volt, de nem vagyok benne biztos. Nem akarta lehozni, nem merte kidobni. A szovjet zászló maradt a padláson. A könyvtárban főleg a korábbi időkből megmaradt könyvek voltak. Padokat tüzeltek, könyveket mégsem. (Könnyebben gyulladtak volna, de nemigen lehetett volna mellettük felmelegedni. A felgyújtott padok mellett inkább. Racionalitás is volt a háborús években.)

A gyakorlatban már a per befejezése előtt sem a Magyar Közoktatási és Népművelési Intézmény volt az igazi tulajdonos. Az alapítvány nem arra szánt, akinek Karolin szánta, de – az adott körülmények között – a bánáti magyar iskolák céljait szolgálta (amint ezt az Alapító okirat elvárja). Most utólag töprenkedve az is eszembe jut, hogy – bár igazságtalan volt – talán nem csak rosszat hozott, hogy az állam lett gyakorlatilag (majd formálisan is) a tulajdonos. Amint a szöveg elején írtam, szigetféle volt a Messinger az új nevek, megszólítások, hitek, lendületek világában. A háború utáni első években még nem volt lehetetlen, hogy ne állami tulajdonban legyen egy iskola, de ez már akkor is rendszeridegen volt. Ha másképp alakulnak a dolgok, lehet, hogy felerősödnek a hullámok, és át is csapnak a sziget felett.

„A magyar közösség Messinger javai”

Van egy hivatalos papír az iratok között, mely, ha nem is szándékosan (és nem is egészen pontos megfogalmazással), de Karolinnak és az Alapító okiratnak ad igazat. 1952. március 29-én a becskerek (zrenjanini) kataszteri hivatal idézést küld ki új kataszteri felmérés ügyében. Az idézés címetje: **„Mesinger dobro mađarske zajednice”** (fordításban: **„A magyar közösség Messinger javai”**).

A hivatal úgy látszik, nem tudta, hogy nem Messinger már az intézmény neve, hogy a német megszállók nem ismerték el az Alapító okiratot, mert zsidó származású asszony írta, hogy alakult egy Corvineum, mely megvette a komisszártól az iskolaépületeket, de aztán az új hatóságok úgy látták, hogy amit a németek vettek el, az megbélyegzett német vagy, és nem lehet azé, aki tőlük megvette. (Akkor sem, ha tulajdonképpen attól a magyar alapítványtól kobozták el a német hatóságok, mely később megvenni kényszerült.) A kataszteri hivatal azonban, miután összekeveredtek vagy megsemmisültek az iratok, nem találta az éppen érvényes elnevezést, és arra támaszkodott, ami a köztudatban keringett. Közben azt is érezni, hogy a becskerek köztudaton belül fordítások is vannak, és nem mindig egészen pontos fordítások. Nem hiszem, hogy lett volna becskerek magyar, aki a Messingert „A magyar közösség Messinger javai”-nak nevezte volna. De tudvalevő volt, hogy valami ilyesmiről van szó, a szerb tisztviselők, úgy látszik, így mondták maguk között, és nem is jártak messze az összbecskerek köztudattól.

Szóval, a kataszteri hivatal megfogalmazása Karolin akaratának ad igazat, bár hivatalosan más volt a helyzet. Talán azt a tanulságot is lehetne vonni, hogy az igazságosság megőrzésének egyik végső eszköze a köztudatra támaszkodó jóhiszemű tájékoztatlanság.

Egyébként a köztudat, melyre a kataszteri hivatal nem igazán szabatos megfogalmazása („A magyar közösség Messinger javai”) támaszkodik, nagyjából folytatódott. Amikor gimnazista voltam, néhány kezdeményezést (az adott keretek között lehetséges kezdeményezést) Karolin emléke ihlette. A tanárok tudták (mi kevésbé), hogy különösen fontos volt számára a torna, és ez útmutató volt a háború utáni Messingerben is. Azt hiszem, ez ihlette Fischer tanár jégpályateremtő akcióját. Kosárlabda- és kézilabdapályák is alakultak az udvarban. A többi becskerek-i iskolával ellentétben, a nagyszünet harminc percig tartott, hogy ez alatt az idő alatt fut-hassunk egy kört a közeli vásártéren.

Ma vegyes iskola a Messinger. Magyar is. A neve Sonja Marinković (ő partizán hősnő volt, a fiaim Újvidéken is Sonja Marinković elnevezésű iskolába jártak). Közben vannak olyan dolgok is, melyek még a háború alatt is adottak voltak, de most feladattá váltak: hogy legyen elég magyar diák, akikkel osztályt lehet indítani. A köztudatban folytatódó képet nemrég sikerült azzal megerősíteni, hogy egy Messinger Karolin-emléktábla került az iskola falára. Néhány hete (2016. január végén) egy ennél még bátrabb kezdeményezés indult. Az iskolaszék elfogadott egy olyan javaslatot, mely szerint hivatalosan is Messinger legyen az iskola neve. Erről tartományi szinten kell majd dönteni. Meglátjuk.

Visszatérve a kataszteri hivatalra, találgatom, hogy pontosan írták-e le a címet. „Masarikova ulica 3” a feltüntetett postacím. Forgatva a papírokat, látom, hogy a háború előtt „Masarikova ulica 5” áll egy beadványban. 1942-ben, amikor Karolin megírta az Alapító okiratot, „Nádor utca 3” volt a cím. 1930-ban „Slovenačka 8”. Volt Teplicka 7 is. Ma „Slobodana Bursaća 7”. Lehet, hogy más címek is voltak (és tűntek el). Az épület szerencsére megmaradt. A sorjázó valóságok és valóságglátások nemcsak az utcaneveket, de a házszámokat sem kímélik. Sok valóság cserélődött az utóbbi években. És ott van az egymás után lépegető valóságok előtt a jövő is. Azt hiszem, nem röpül felénk. Inkább vár. Mosolyog is. Ez a mosoly olyasféle, mint azoké, akik a vasútállomáson az érkező utasok előtt a peron elején állnak. A feljük haladó utas pedig nem tudja biztosan, hogy neki, vagy a mögötte levőnek jár-e a mosoly. Vagy ebből a vonatból senkinek.

Névtelen levél

A munkaidő lejárta előtt a főnök az irodájába hívatta.

„Nem hívnám, de minden munkásunk kapott egy ilyen levelet”, mondta.

Áthajolt az asztalon, és egy papírlapot nyújtott felé.

Sárga szövegkiemelővel néhány mondattöredék volt megjelölve:

„...a nemzet irodalmi nagyjainak elutasítása... istenkáromló magatartás az egyházzal szemben... gyűlöli saját nemzetét, és mindent ami hozzá tartozik... a haza a szülőt szimbolizálja... bosszú az apjának, aki túl korán elhagyta...”

A levél egy figyelmeztetéssel fejeződött:

„Figyeljenek erre a nőre. Mindenre képes.”

A kinyomtatott e-mail szemmel láthatóan órá vonatkozott.

Nem volt rajta aláírás, ismeretlen címről küldték.

„Minden nap kapunk ilyen levelet. Miről van szó?”, kérdezte a főnök.

„Valószínűleg a volt pszichiáterem irkálja”, mondta, és visszaadta a papírt. „Bosszú a sikertelen udvarlásért.”

Felállt, és az ajtó felé indult.

„És maga”, megállt, és egyenesen a főnöke szemébe nézett. „Magától egy kicsivel több szakmaiságot vártam volna. A névtelen leveleket minden civilizált országban a szemetesbe dobják.”

Othagyta, hadd piruljon.

Délután a tarantulájával játszott, és elmesélte férjének a történeteket.

„Ki írhatja ezeket a leveleket?”, kérdezte az.

„Én írom.”

„Te?!”

„Nagyon unatkozom. Az emberek olyan hülyék és unalmasak.”

Megragadta a tarantulát, amely már a hajában volt, és a kezére tette.

A pók gyorsan felszaladt a vállára, és ott megállt.

„Vigyázz, nehogy megcsípjén”, mondta a férfi.

„Nem veszélyes, olyan, mintha egy darázs csípne meg. Nem ez lenne az első eset.”

„Mindegy, vigyázz. Estére színházba megyünk.”

„Tudom. A különleges ruhámat veszem fel. Szóhoz sem fognak jutni.”
„Az a ruha tényleg nagyon szép.”
„Remélem, mindenki ott lesz.”
„Valószínűleg, ma premier lesz.”
„Vigyél el, kedves. Mutassuk meg azoknak az embereknek, kik vagyunk.”

Üvölteni kezd

A tizenötödik emeleten beszáll a liftbe.
Elgondolkodva nem veszi észre a vizet, amely a falakról ömlik.
Szórakozottan megnyomja a földszint gombját.
Az alumínium ajtószárnyak hangtalanul becsukódnak, és a lift elindul felfelé.
Zavartan forgolódni kezd.
Az épületnek tizenöt emelete van; a legfelsőn szállt be.
Hátát ösztönösen a falnak veti.
Csak most veszi észre a vizet, ahogy nedves lesz a háta.
Elszörnyülködve nézi a zsíros zöldes folyadékot, ami a testén folyik.
Üvölteni kezd.
A lift hangszórójából gyermekhangok hallatszanak.
Halk gyermekmoraj.
Úgy érzi, megbolondul.
Kezével befogja a fülét.
A tükörben ekkor megpillant egy strandot.
Az eső a fenyőerdő felé vezető kavicsos utat veri.
Egy madársereget lát, ahogy leszáll a fenyők ágaira.
Mozdulatlanul ülnek, amíg tollaik porcelánná nem válnak.
A porcelánpáncél fojtásában egyenként a földre hullnak.
A tükörben döglött madarak helyett újra önmagát látja.
A lift megáll.
Reszket a félelemtől, míg arra vár, hogy kinyíljon az ajtó.
Arra vágyik, hogy mielőbb elhagyja ezt az átkozott ketrecet.
A tükörben megnyílik az ajtó.
Újra ugyanazt a kavicsos utat látja.
Valami meglöki, és rálép.
Az erdő felé fut.
Alkonyatig a döglött madarakat szedegeti.
Kezét pikkelyek borítják.
Csillog a szürke, savas égből hulló apró csöppek alatt.

Ártatlanság védelem nélkül

A harmadik sikertelen öngyilkossági kísérlet után ismét kórházba került.

A pszichiáter hosszasan beszélgetett vele.

Mesélt neki a gyerekkoráról, a nagyanyjáról és az anyjáról, akik felnévelték.

(A nagyanyja és az anyja sokat beszélt neki Istenről, az Ő jóságáról és a megbocsátásról, azokról a cselekedeteiről, amiket az emberek között járva véghezvitt.)

Mesélt neki az apjáról, aki öngyilkos lett, és akit nem is ismert.

Elmesélte azt is, hogy sohasem hitt a nagyanyjának és az anyjának.

Elmesélte, hogy sohasem bocsátott meg az apjának.

Elmesélte, hogy utálja az embereket, és már tizenöt éves korában kijelölte pontos célját.

Elmesélte, hogy éveket töltött olvasással és várakozással egy olyan valakire, aki segítene az elképzelései megvalósításában.

És egy nap meglátta a kórház parkjában.

Egy padon ült pizsamában, kezében egy verseskötettel.

Hosszú haja volt, szakálla és aszott arca.

Csendben melléereszkedett, és a hóna alá nyúlt.

A férfi a költészetről beszélt neki, és egy egy lábú békáról, akivel egyik utazása során találkozott.

A legkisebb gyanú nélkül besétált a ketreche, amit előkészített számára.

Próbálj meg szellemes lenni

Ó, kedves patetikus költőcském, úgy megleptél. Ki ír manapság levelet papírra? Nem mondom, hogy nem tetszett, és hogy egy pillanatra nem éreztem magam egy tizenkilencedik századi francia regény hősnőjének, de a levél minden szava téves. Nem szeretem a gyerekeket. Nem is szeretnék. Nem hiszek a szerelemben! A reményben! A kapcsolatokban! Megvetem a vallást! Nem kell senki, hogy megszabadítson. Neked nagyobb szükség van a megváltásra. A te korodban nem lehet naivnak lenni. Hogy higgyek neked? Gyenge vagy, ha ennyire tudsz lelkesedni. Habár, van benned valami gyerekes becsületesség. Csak ezért kapsz egy esélyt. Ha készen állsz, látogass meg. A címet tudod. Virágot nem muszáj hoznod.

Az apamadár gyertyát gyújtott

A magasból kémlelte a várost.

Tekintetét az egyik épület elvarázsolt tetője vonta magára.

Közelebb ereszkedett.

A tetőn egy medencét, egy faházat és egy nyári konyhát pillantott meg.

Az egész együttest téglafal fogta közre.

Lassan leereszkedett, és a faház ablakához lopakodott.

Kíváncsi volt arra, ki lakik ilyen titokzatos helyen, amit csak felülről lehet meglátni.

Egy madárcsaládot pillantott meg: apát, anyát és egy gyermeket.

Úgy voltak öltözve, mint az emberek.

Az asztal körül ültek, amelyen egy virágkoszorú hevert.

A gyertyákat meggyújtották.

Úgy tűnt, mintha az egész család sírna.

A madarak nem sírnak, futott át az agyán, de tisztán látta a könnyeket a szemükben.

Valamilyen valóságshow-t néztek, amelyben ő is részt vett.

Látta magát, ahogy alszik, felkel, elkészül, munkába indul.

Este egy vékony, hosszú hajú férfi várta, aki megcsókolta az ajtóban.

A valós életben nem volt sem barátja, sem férje.

Ki lehetett az, aki megcsókolta?

Kíváncsi volt, nagyon kíváncsi.

Igyekezett megállapítani a férfi kilétét, de a képernyő elsötétedett.

A madárapa kikapcsolta a tévét.

Az egész család az ablak felé fordult, amelyiken benézett.

Tíz másodpercig mozdulatlanul álltak.

Kedvesen tudtára adták, hogy távozzon.

Tudták, hogy figyelni őket.

Holtak, bábuk, magány

Több száz hullával körülvéve a hátralévő évekre gondolt.

Visszaemlékezett arra a pillanatra, amikor minden elkezdett széthullani.

Éjszakánként a környező épületek kivilágított ablakait bámulta.

Néha úgy tűnt, ez hasznosabb, mint a holtakkal való beszélgetés.

Véletlenszerűen váltogatta a tévécsatornákat.

„Megtanultam, hogy ne ítélek mások felett”, mondta egy bábu a tévében, és kacsintott.

(Úgy tűnt, mintha nem csak egy báburól lenne szó, aki szavakat mond.)

A világ egy butuska, erősen menstruáló, kiütéses tinédzserré vált.

Nem volt kivel beszélnie, csak a holtak.

És ők folyamatosan ugyanazt ismételték.

Az állatok királysága

Kecskés Ildikó fordítása

Az itt olvasásra kínált kéziratot a belgrádi repülőtér egyik szemeteseskájájában találták, valahol 2005 júniusának végén. A szöveg egy Disney-figurákkal teleragasztott kék mappában volt. Az a személy, aki kivette a műanyag szemeteszacskóból, meg volt győződve arról, hogy biztosan gyerekeknek szóló meséket tartalmaz, hazavitte, de mihelyt észrevette, hogy katonákról meg kaszárnnyákról történik benne említés, átadta a repülőtéri biztonsági szolgálatnak. A hivatalnok aki átvette, amatőr költő volt, az Oskar Davičo Irodalmi Kör tagja. Felkeltette érdeklődését a kézirat, elkezdte olvasni, és le se tudta tenni, míg végig nem olvasta. Aztán továbbította a szöveget a társaság elnökének, az odaadta komájának, a neves irodalomkritikusnak, aki kiadásra ajánlotta „az izgalmasan megírt” regényt. A recenzió végül egy Prostor nevezetű kis kiadó szerkesztőjéhez került. A szerkesztő elfogadta kiadásra a kéziratot, és sokáig dolgozott rajta. A kézirat homályos részeinek többségét sikerült tisztáznia, külön figyelmet szentelve a jegyzeteknek: meghatározta valós sorrendjüket, eltávolította a logikátlanságokat és a felesleges ismétlődéseket, de azt nem tudta meghatározni, hogy hányan vettek részt a megírásában. Végezetül el kell mondanivaló, hogy ő maga döntött úgy, hogy a könyv borítóján ne az legyen feltüntetve, hogy „ismeretlen szerző műve”, ilyenekkel már úgyis tele van az irodalomtörténet, jobb lesz kitalálni egy nevet, amellyel az olvasó összekötheti a regény címét. Amennyiben később felbukkan a kézirat valódi szerzője, a neve azonnal odakerül a könyv borítójára.

Prológus

Tegnap óta a világ egy kicsit jobb helyé vált.¹ Ugyanis nincs már benne Dimitrije Donkič. Megöltem őt. Nem is tudom, hogy kit lepett meg ez jobban: őt vagy engem, de feltételezem, hogy ez elkerülhetetlen volt:

én meglepődtem azon, amit ő elfelejtett, ő pedig meglepődött azon, amit én megjegyeztem. Negyven éven át valamire emlékezni, méghozzá ilyen részletesen, nem kis vállalkozás, bár bevallom, voltak olyan pillanataim, amikor képes lettem volna átállni a másik oldalra, azok közé, akik képesek felejteni. Olyan jó felejteni, mondtam mindenki előtt, olyan könnyű, összehasonlítva mindazzal, amit meg kell tanuljál ahhoz, hogy képes légy jól emlékezni. Elég, ha csak átengeded magad az időnek, és a felejtés hamarosan összezúzza az emlékek összes darabkáját. Másrészt, az emlékezés retteg az időtől, és mindent megtesz annak érdekében, hogy megszökjön előle, ami valójában nevetséges, hisz senki sem tud tőle elszökni. A kivételek olyanok, mint én, olyan emberek, akik egyáltalán nem tudnak eligazodni az idő és az emlékezés rejtelmeiben, akik véletlenszerű életet élnek, de nem olyant, amilyent ők akarnak, hanem amilyet mások rájuk szabnak, még akkor is, ha – azoknak a másoknak – úgy tűnik, hogy senki számára semmit nem határoznak meg. Röviden fogalmazva, ha én lettem volna megbízva Dimitrije Donkić felkutatásával, akkor valószínűleg ez sosem történt volna meg, és különben is, ki tudja, hogy hányszor mentem el mellette Toronto utcáin.² Valójában Mara ismerte fel, bár nem is sejtette, hogy az a felismerés ténye volt. Ha Mara nem lett volna, akkor ez a történet sem lenne, vagy valamilyen más formában létezne, ahol mindegyikünk más szerepet játszana. Mara egyike volt azoknak, akik látszatra semmit sem vesznek észre a körülöttük levő világból, valójában azonban szinte mindent látnak. Számtalanszor megbizonyosodtam e képessége felől, és nem győztem csodálkozni rajta, ami őt további nevetésre ösztökélte. A tóparton sétáltunk azon az estén. Meleg volt, a levegő nyirkos és állott, időnként a fiúk és a lányok is hisztérikusan kiabáltak, mintha abban reménykedtek volna, hogy majd a sikoltozásuk elűzi ezt a fülledtséget, amitől nem lehetett levegőt venni. Mara ekkor megfogta a könyökömet, és ezt mondta: „Nézd azt az esőkabátos alakot, a fekete véraláfutásos szemével úgy néz ki, mint egy mosómedve.” Ez csak egy újabb példa a közöttünk levő különbségek sorából, mert ha elsőként én veszem észre azt az embert, akkor valószínűleg az esőköpenye miatt – ami nem illett a tikkasztó estéhez – és nem pedig a mosómedvére emlékeztető véraláfutásos szeme miatt. Mosómedve, igen, ez volt az a szó. Annak idején, amikor Dimitrije Donkićot Mosómedvének hívtuk, közülünk még senki se látott ilyen állatot a valóságban. Fővárosunk állatkertjében voltak farkasok, oroszlánok, tigrisek, zsiráfok és elefántok, különböző egérfajták és fácánok, de nem emlékszem arra, hogy lett volna ketrec mosómedvékkel.³ Torontóban láttam őket először, és akkor sem gondoltam Dimitrije Donkićra, semmire se gondoltam, mert kétségbeesetten igyekeztem magam mögött hagyni mindent, hogy

minél hamarább újrakezdhessem az életem, és hogy megtanuljak újra almodni. Ahogy már mondtam, lehet is, hogy elmentem mellette – az új bevándorlók ugyanazokra a helyekre járnak –, de nem ismertem fel. Akkor, most, bármikor, nincs ebben semmiféle különbség, mert nekem kétségtelenül az jutott, hogy megöljem, így a végkimenetel mindig ugyanaz lett volna. A halál után úgyszemint minden kiegyenlítődik – mondtam Marának. „Nem”, mondta Mara, „éppen ellenkezőleg, a halált követően mutatkoznak meg a különbségek”. Rendben, beleegyeztem, vállat vontam és tovább akartam lépni, mert tudtam, hogy Marával nem érdemes vitatkozni. Még ha a végén be is ismerné a vereségét, azt úgy tenné meg, mintha az ő színlelt győzelme lenne. A színlelés tökéletes szó, abba az időbe visz vissza, amikor megismertem Dimitrije Donkiót. Marát akkor még nem ismertem, bár ugyanabban a városban élt és ugyanabban a parkban játszott, amelyben én is gyakran jártam, de az akkor hároméves kislányt jobban vonzották a babák és egyéb játékok egy komor, magányos katonánál, aki minden előírást megszegve egy padon feküdt és szundikált. Amikor tizenhét évvel később megismertem a belgrádi Filológiai Karon, ő és én is azon voltunk, hogy elfelejtsük azt a parkot (természetesen sok más helylyel együtt), de valaki megemlítette Banja Lukát, s ez a név, váratlan folyosói visszhangjával, arra késztetett bennünket, hogy egymásra nézzünk, és attól a pillanattól kezdve, ha lehet így mondani, nem is vettük le egymásról a szemünket. És rögtön kimondom: Mara az én lelkiismeretem. Mara az én jobbik felem. Mara az, aki megvalósítja mindazt, amit én csak ígérek. Az már bizonyos, hogy nélküle már nem is lennék, vagy csak valamilyen felismerhetetlen kiadásban, ki tudja, milyen néven. Még ez a történet, ez a Dimitrije Donkióról szóló elbeszélés is részben Maráról szól, függetlenül attól, hogy hogyan is mondom el. És akárhogyan is próbálkozom vele, mindig sikertelen kísérlet lesz, figyelmeztettem is Marát, mert vannak olyan dolgok, olyan emberek, események, amelyek nagyobbak a szavaknál, amelyek túllépik a mondatok kerületét, és meghaladják a történet határait. Dimitrije Donkió közülük való volt, mondtam Marának.

A történet

Banja Lukában ismerkedtünk össze, a kaszárnnyában, ahol a katonai szolgálatunkat kellett letöltenünk. Belgrádiként mutatkoztunk be egymásnak, bár ő Újbelgrádban, én meg Zimonyban laktam. Hozzám lépett – miközben arra vártam, hogy beírjanak a katonai nyilvántartásba, és egyenruhát adjanak –, lehajolt (magasabb és testesebb volt nálam), és ezt súgta a fülemben: „megtudtam, hogy te belgrádi vagy, hál’ istennek, mert ha más hangot vagy kiejtést hallok, úgy érzem, megőrülök. Mindegyikü-

ket jól el kéne nászpángolni, nemde?” Nem válaszoltam, ő pedig gyorsan odébbállt. Most már sajnálom, hogy nem voltam elég következetes, és nem válaszoltam neki állandó hallgatással, de akkor megfélemlítettek a különböző történetek, amelyeket a bevonulásom előtt hallottam, miszerint a katonai hírszerző szolgálat tudja, hogy kik voltak benne a néhány évvel előtti belgrádi egyetemista tüntetésekből.⁴ Az én szerepem jelentéktelen volt – tagja voltam a jó hangzású testületek és bizottságok egyikének, de valójában legfeljebb három alkalommal vittem különböző iratokat azokba az épületekbe, amelyben más, nyilván a miénknél fontosabb bizottságok üléseztek. Tőlük azonban soha semmilyen papírt nem kaptam vissza cserébe, ami azt jelenthette volna, hogy egy olyan munkacsoport tagja voltam, amely anyagot szolgáltatott valamelyik bizottság munkájához, de munkám csekélységének hangsúlyozása nem csillapította aggodalmam. Belgrádban hallani lehetett azok viszontagságairól, akikről mindenki tudta, hogy csupán néma követői voltak az eseményeknek. Egyesek közülük például nem voltak képesek többé rendszeresen letenni a vizsgáikat, míg másoknak az útlevelei tűntek el varázsütésre, vagy nem kaptak állandó tartózkodási engedélyt a fővárosban, megint másokat pedig gyorsított eljárással katonai szolgálatra küldtek. Tudomásom szerint senkivel se történt komolyabb baj, de a katonaság annyira sötét helynek tűnt, hogy aggodalmam igazoltnak tűnt. Valószínűleg ez is oka lehetett a Dimitrije Donkić iránti bizalmatlanságomnak, bár semmi sem keltett bennem gyanút, minden a szokásos módon zajlott. A következő két-három napban folyamatosan érkeztek az újoncok a laktanyába, és a kezdeti káosz lassan renddé alakult át. Megtanultuk, hogy hol van az ágyunk, hol a hálóterem, és hogy milyen vonalban legyenek a lábujjaink az épület előtti reggeli sorakozón. Tizedekbe szerveződünk, amelyek csapattá formálódtak, tizedest és őrmestert kaptunk, hadnagyokat és főhadnagyokat. Faládákat kaptunk a holmink tárolására, néhány nappal később pedig fegyvert is, ki puskát, ki automatát vagy géppuskát.⁵ Előtte azonban megtörtént az első kollektív zuhanyozás, mely tele volt obszcén dolgokkal és azok zaklatásával, akik bármi módon kilógtak a sorból, melynek köszönhetően gyorsan kialakulhattak az új szövetségek és különböző csoportok, amelyek arra törekedtek, hogy megmutassák, a túlélés a kaszárnnyában lehetetlen, ha nem tartozol valamely csoporthoz. Voltak azonban, akik eléggé kitartónak bizonyultak abban, hogy önállóak maradjanak, és megőrizték egyéni státusukat, ami egy ideig nekem is sikerült. Aztán behódoltam. Ugyanis az első napokban és hetekben Dimitrije Donkić állandóan körülöttem ugrándozott, kérdezősködött és vizsgálódott. Folyamatosan kölcsönkért valamit, aztán, ha megkapta azt, amit kért, nem volt szándékában sem, hogy azt időben visszaadja,

hogy aztán egy szokatlan ajánlattal hozakodjon elő, vagy egy kis ajándékkal, mondjuk egy doboz nápolyival, újságpapírba csomagolva. A katonaságban, ahol a fiatal katona esze egyfolytában azon jár, hogy biztosan mindenki elfelejtette, és emberi lényként már nem is létezik, ezek az apróságok számára sokkal többet jelentettek itt, mint a civil életben. A katonaelétben minden ilyen cselekedet őszintének látszott, végtelenül tiszta volt, és bizonyos mértékben reményt adott az emberi jóság létezésére. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kaszárnyában eltöltött időt a kegyetlenség és az emberiség hiánya jellemezte, mert a katonák között sok olyan akadt, aki, még ha különösen is hangzik, élvezte, hogy egyenruhát viselhet. S míg egyes katonákról – mint például rólam is – lerítt, hogy nem tudnak mit tenni a kétségbeesésükkel, ami nyomasztotta őket, mint a legsúlyosabb teher, addig sok más arcon elégedettség ült. Egyedül Dimitrije Donkić arca maradt változatlan, vagyis pontosabban mondva, az ő arcán mindkét kifejezés megjelent, attól függően, hogy kivel beszélt éppen.⁶ Nekem a kétségbeesett, másoknak az önelégült arcát mutatta, de azt semmi nem mutatta meg, ezek közül melyik a valódi. Nos, akárhogy is volt, folyamatosan engedtem neki, és lassan a befolyása alá kerültem. Ha akkor tudom, hogy ez hova vezet, minden másképpen lett volna. Viszont lehet, hogy akkor én sem élnék, és nem lenne, aki elmondja, hogy mi történt Dimitrije Rakunnal, Miša Vrabaccal, Redžep Zmijával és Goran Krpeljlyel. Igen, más szóval mindannyian halottak, mind, leszámítva engem, akit Tigrisnek hívtak. Ugyanis Blake tigrisről szóló versét szavaltam el. Először angolul adtam elő (Tyger! Tyger! burning bright in the forests of the night, what immortal hand or eye could frame thy fearful symmetry?), majd az én szerény fordításomban (Tigris, tigris, csóvafény éjszakáknak erdején, mily kéz adta teneked szörnyű és szép termeted?), mert mást nem ismertem.⁷ Tetszett nekik a vers, arra kényszerítettek, hogy még kétszer elszavaljam, aztán megtapsoltak. Ez mind a katonai étkezde előtt játszódott le, így a katonák beszólásai szinte várhatóak voltak („Basszon meg az a tigris!”, „Anyád egy nősténytigris, fiacskám!” és hasonlók). Ekkor Dimitrije Donkić azt mondta, hogy tekintettel arra, hogy hármójuknak már van, mint mondta, „állati” beceneve, itt az ideje, hogy én is kapjak egy ilyet, és hogy ezentúl mindenki Tigrisnek fog hívni. Nemsokára kis csapatunkat valaki Állatvilágnak keresztelte el, és Miša is, aki később csatlakozott hozzánk, megfelelő becenevet kapott – Miša Vrabac lett. Hozzánk való csatlakozása előtt, az Állatvilág megalakulása kezdetén Dimitrije Donkić és én párt alkottunk, mert mindketten belgrádiak voltunk, Redžep Zmija és Goran Krpelj, akik prištinaiak voltak, alkották a másik párt. Ezt követően egy ideig jóban voltam Redžepel, miközben Goran és Dimitrije el-

választhatatlan barátok lettek. Miša csatlakozásával minden megváltozott, mert egy ötödik tag bevonásával a csapat elveszítette saját egyszerű szimmetrikusságát, és ez az aszimmetrikus megosztottság világába vezetett el bennünket, ami együtt járt a titkos megbeszélésekkel, a befolyások átszerveződésével, a hazugságokkal, az előre nem látható fordulatokkal. Miša kezdetben csak velem barátkozott, ami arra ösztönözte Redžepet, Dimitrijét és Gorant, hogy megalakítsák – ahogy Miša meg én elneveztük – „az Állatok királyságának” első „ütős hármását”. Mišának nevezem, mert így mutatkozott be, holott a valódi neve Miodrag volt, de mindenki csak Mike-nak hívta. A Mike és a Miša nem túlságosan egybehangzó, ami minden bizonnyal zavarba hozta azt, aki egy Miodrag nevezetű illetőt keresett. Amikor később Miša közelebbi barátságba került Dimitrije Donkićtyal, vagyis mikor rákényszerült arra, hogy közelítsen felé, akkor Redžep újra szövetkezett Gorannal, én pedig egyedül maradtam. De emiatt nem panaszkodom. A katonaságban az egyedüllét a legnagyobb kincs, ami azt jelenti, hogy a többség nem becsüli kellőképpen. Abban a pillanatban, amikor valaki megpróbál a magányba húzódni, rögtön – mintha csak az alkalomra vártak volna – ott terem két-három katona, és elkezdik őt szekálni a legkülönbözőbb módokon. Egy kívülről nézőnek valamiféle játéknak tűnhet az egész: először az egyik megpróbál gyors vagy lassú léptekkel a csoportból kiválni, vagy elkacsázni, de függetlenül attól, hogyan mozognak, az első úgymint mindig visszatér oda, ahonnan menekülni próbált. Feltételezem, hogy valaki a katonai vezetésben megijedt, hogy ez a magány a vég nélküli út kezdete, út az öngyilkosságba, ami megbélyegezné a hadsereget, és növelné azok számát, akik megszabadulni próbálnak a kötelező katonai szolgálattól.⁸ De egész idő alatt, magányosan vagy nem, éreztem, ahogyan Dimitrije ott guggol a hátam mögött és várja a megfelelő pillanatot, hogy minél közelebb kerüljön hozzám. Lassan jött felém, sietség nélkül, ügyesen nyert meg magának, nem engedte, hogy a maguk valóságában lássam a dolgokat. Az első fellépése után, az újoncokkal teli teremben, amikor ravaszul azon lovagolva, hogy mi, a nagyváros gyermekeiként, többet érünk azoknál, akik, ahogyan Dimitrije nevezte őket, csupán „szegény szerencsétlenek” voltak, akiknek az a sors jutott, hogy országunk városkáiban és falvaiban szülessenek, meglepetéssel jöttem rá, hogy ezekkel a szavakkal valamit megérintett bennem, ami nekem nem tetszett, és amivel könnyen el tudta érni azt, hogy hűséges kutyaként kövessem őt.⁹ Azonban nekem valami mást szánt. Míg a „kutyaszerepet” Redžep Zmija és Goran Krpelj kapták, addig én a csali szerepét kaptam avégett, aki miatt mindez történt. Ezt később tudtam meg, amikor Marával megpróbáltuk rekonstruálni az események menetét. Azokban a napokban mindig örömmel fu-

tottam ki az épület elé, amelyben néhány más csapat katonái voltak elszá-
lásolva, és vártam Dimitrije Donkić megjelenését. Mindig tömördek in-
formációval érkezett, a kaszárnyáról, a külvilágról, bizonyos katonákról és
tisztekről, és, ami a legfontosabb, egy dzsezva kávéval. Mindig tudta, hogy
hol vannak olyan elhagyatott helyiségek, ahol kávézhattunk és beszélget-
hattünk. Kiderült, hogy hasonló a zenei ízlésünk, és hogy a kedvenc írói
közé sorolta azokat, akiket én is mindig kedveltem, köztük volt Saroyan és
Woolf és mindenekfelett Faulkner. Később, amikor Marával közösen
megpróbáltuk összerakni az egész történetet, sehogy se tudtuk megérteni,
hogy voltam képes annyira vakon bízni benne. Mondom, jó, hogy a köve-
telései nem voltak nagyok – legalábbis kezdetben –, és az az igazság, hogy
úgy hozzászóltam, akár egy függőséget okozó anyaghoz, amely ugyan
nem szükséges a szervezet működéséhez, de jobban érezte magát az ember
tőle, mint nélküle. A szörnyű üresség és kuszaság érzését okolhatnám
most azért, amely átveszi az irányítást az ember felett, amikor az egy nem-
kívánatos helyzetben találja magát, mert akkor neki minden és mindenki
jóindulatú gesztusa többet ér, mint a megszokott mindennapokban. Tör-
tént, ahogy történt, beleremegtem a várakozásba, hogy Dimitrije Donkićot
lássam, ahelyett, hogy feltettem volna a kérdést, honnan tudja mindazt,
honnan vannak bizalmas információi másokról és a különböző esemé-
nyekről. Ebből akkor számomra semmi sem volt fontos, mert Dimitrije
Donkićtól megkaptam azt, ami után mindig is sóvárogtam: úgy viszonyult
hozzám, mint egy világosan definiálható egyénhez, akinek felismerhető
identitása van, rendelkező egyénhez, és nem pedig úgy, mint egy szemé-
lyiség nélküli lényhez, aki egy volt a sok közül, ami megfelelt a katonaság-
nak, és annak, amivé a katonaság akart minket is átfőrnálni. Szombaton-
ként, amikor tömegesen mentünk a városba, akkor látszódtott igazán, hogy
valójában mi láthatatlanok voltunk az emberek számára, hiszen úgy sétál-
tak el mellettünk, mintha nem is léteznénk. Ez különösen jól látszott a lá-
nyok tekintetéből, amely úgy hatolt keresztül rajtunk, mint valamiféle
röntgensugár, és ha vettük a bátorságot, hogy megszólítsuk őket, csodál-
kozva néztek el a fejünk fölött, mintha ezek a furcsa a hangok a végtelen
univerzum elveszett részlegéből érkeztek volna. Eközben az egyáltalán
nem volt fontos, hogy az adott katona jóképű, magas vagy alacsony, hajból
vagy izomból van-e. A végeredmény mindig ugyanaz volt. Azt hiszem, ez
lehetett az az „univerzális katona”, akiről egykoron a lázadó Donovan éne-
kelt. „Sohasem lesznek belőletek jó katonák”, mondta érdes hangon a had-
nagy, és a szívem úgy dobogott, mintha azt mondta volna, hogy hazame-
hetek. „A háborúban”, folytatta, „a motorizált gyalogság tagjaként az át-
lagélettartam kb. hét perc körüli, a mi feladatunk az, hogy felkészítsünk

benneteket, hogy abban a hét percben jobbak legyetek bármelyik ellenfélnél.” Üdvözlő beszéddel zárta, és parancsot adott a reggelire való indulásra. Lehajtott fővel követtük, mintha legalábbis a veszthelyre vezetnének bennünket, és nem az ebédlőbe. A „hadnagy összehord minden szart”, mondta Dimitrije Donkić reggeli közben. „Még hogy hét perc, hiszem, ha látom!” Dimitrije azt mondta, hogy ő olyan adatról tud, amely szerint egy katona átlagos élettartama két óra húsz perc! Az asztalnál levő katonák hóbörögni és lökdelőzni kezdtek, mintha a háború már elkezdődött volna, ők pedig megnyerték az első fontos csatát. Dimitrije vigyorogva szólt oda nekem az asztal fölött: „Ez ránk nem érvényes, mi örökké élni fogunk.” Elmosolyodtam, és legyintettem. A másik kezemmel pedig megpróbáltam leszedni a tejeskávé fölét, de az csak nyúlt és nyúlt, és fehérkés darabkák úszkáltak a hullámzó felszínén. Sose szerettem a tej fölét, és akkor is csak bámultam a csészét az asztalnál, és némán ismételtettem magamban: legközelebb teát vegyél, legközelebb vegyél teát! Ennek ellenére teljesen nyugodt voltam. Dimitrije szavai minden kétséget kizáróan hatottak rám, annak ellenére is, hogy meg voltam győződve arról, hogy mindezt csak kitálalta, és hogy a hadnagy adata volt a pontos. De pontosan ebben rejlik a vigasztalás erénye, a reménynyújtásban, egy új hit megalapításában. Ebben pedig Dimitrije nagymester volt, mi pedig köréje tömörültünk, akár az éhes kiscsibék, tollászkodtunk, akárhányszor foglalkozni kezdett valamelyikünkkel. Az egyik pillanatban a feszültség Redžep, Goran és köztem akkora lett, hogy neki kellett összebékítenie bennünket, és ránk ijeszteni, hogy kilép az „Állatok királyságából”, ha nem változtatunk a viselkedésünkön. Meghallgattuk és megváltoztunk. A hadseregben megtanulod azt, hogy semmit sem szabad halogatni, és minél gyorsabban reagálsz, annál nagyobb szabadságot tudsz magadnak szerezni. Emellett Dimitrije Donkić nem rejtette véka alá, hogy a koszovói albánokkal jó kapcsolatban kell lenni, hisz rendkívül szervezettek voltak, és ők ellenőrizték a konyhát meg az élelmiszerraktárt. A Redžepel való kapcsolatunk biztosította az ő területükön való szabad bejárást, illetve a támogatásukat is élvezhettük, amennyiben valamilyen összetűzésre került sor, de ami a legfontosabb, mi kaptuk a legjobb adagokat, illetve húsfalatokat ebédre és vacsorára. Teljesen ismeretlen albán katonák köszöntek oda nekem a kaszárnyában, cigarettával kínáltak, vagy kérték a segítségemet a városi postán az ajánlott levelek és csomagok nyomtatványainak a kitöltésében. És ha sürgősen be kellett menni a városba, akkor mindig voltak kapcsolataik az őrségen, egy katona, aki elfordult addig, amíg mi átugortuk a kerítést, vagy átbújtunk a meglazult léceken. A kaszárnya területét lassanként ismertem meg. Először le kellett magamban győzőnöm a hadsereg iránti ellenszenvemet, ké-

sőbb kezdtek el megmutatkozni a különféle utak és kirajzolódni a „titkos” helyek. Az egyik ilyen hely a könyvtár volt. Nem hittem a saját szememnek. Addig a pillanatig meg voltam győződve arról, hogy az egyetlen katonai könyvtár a Hadseregottthonban volt, Banja Luka központjában, de az zárva volt, amikor a városban jártunk, ami arra ösztökélt, hogy elpanaszoljam a hadnagynak, és engedélyt kérjek tőle, hogy egy kivételes kimenőt kérjek a városba, hogy könyveket vehessek ki magamnak. Ekkor tudtam meg tőle (miközben a kérésem után hangosan nevetett: „ti iskoláztok, *bazmeg*” mondta, „valóban azt hiszitek, hogy a hadsereg csak baszkodás, hogy olyan, mint az évi szabadság”), hogy a lakóépületünkkel szembeni kicsiny barakkban volt a garnizon könyvtára. Nem fedeztem fel ezt hamarabb, mert meg voltam győződve róla, hogy a kaszánya azon részében csak irodák és raktárak vannak, ami még egy katonának sem tűnt túl érdekesnek. Kihasználtam az első szabad percemet, hogy megvizsgáljam a hadnagy állítását, és felfedezőútra induljak. Óvatosan közelítettem meg a barakkot, mintha egy csapat hóhér várna ott rám, lassan felemelkedtem, és bekukucskáltam az ablakon. Könyvespolcokat láttam és újságok halmazát az asztalon meg cigarettafüstöt, amelyet olyasvalaki eregetett, akit nem láttam. A könyvek látványától összefutott a nyál a számban. Felkeltem, leráztam a kezemről és a térdemről a földet, bekopogtattam, és válasza se várva bementem. A katona, aki a könyvtárban dolgozott, nem volt túlságosan elragadtatva a jelenlétemtől, főleg akkor, mikor meghallotta, hogy én vagyok a jelölt az ő helyére, de én megnyugtattam, hogy a hadnagy is hangsúlyozta, hogy én csupán segéd leszek, amíg a könyvtáros katona haza nem megy. A könyvtár mellesleg egy igazi kincstár volt. A könyvtárban nem voltak új könyvek és fordítások, viszont annál több volt ott a régebbi időkben kiadott könyv, amelyet az ember nehezen tudott könyvtárakban vagy könyvesboltokban beszerezni. Az asztalon levő halomnyi újság is igen csábító volt, legfőképp azért, mert a katonák csak ritkán vásároltak újságot, de ha mégis, akkor önzően őrizték, vagy azonnal kivágták belőle azokat a cikkeket, amelyek fontosak voltak a számukra. Utálok ürességgel teli újságokat olvasni, de ott, a könyvtári asztalon egy kupac szinte érintetlen újság volt, amely naponta az ország különböző helyeiről érkezett.¹⁰ Az olvasóterem egyik asztala attól a perctől fogva az „én asztalom” lett, melyen szinte mindig valamilyen könyv állt, amelyre abba a pillanatban éppen szükségem volt. A gyakori jöveulemnek köszönhetően valószínűleg többször is elmentem Miša Vrabac, vagyis Miodrag mellett, aki, mint később megtudtam tőle, szintén járt a könyvtárba, hetente többször. A katonaságban gyorsan megtanulja az ember, hogy senkire sem kell különösebb figyelmet fordítani (kivéve természetesen saját magára), főleg

nem a többi katonára, ezért érthető is volt, hogy miért nem ismertem fel addig, amíg egy őszi napon, két-három héttel a könyvtárban való első látogatásom után, ki nem nyílt a bejáratú ajtó, és egy rövid idő után meg nem jelent egy apró termetű, ismeretlen katona. Miodrag volt az, de akkor még nem ismertem fel. Mindaddig az ajtóban állt, érzékelhető határozatlansággal, ameddig a könyvtáros katona nem mondta neki, döntse már el, hogy bejön-e vagy elmegy, de először is csukja be az ajtót, mert kinn fúj a szél. Olyan keserves hangon mondta ezt, mintha legalábbis orkán erejű szél tombolt volna, és nem egy lanyha őszi szellő, amely alig tudott egy-egy lehullott falevelet magával vinni. A katona először habozva előlépett, majd még határozatlanabban visszament, és becsukta az ajtót. A könyvespolcok felé vette az irányt, majd hirtelen letért, odalépett az újsághalomhoz és leült az asztalhoz, ahol én is ültem, és már a Politikát lapozgattam. Ő pedig, ha az emlékezetem nem csal, a szarajevói Oslobodenjét kezdte lapozgatni. Síri csönd lett, amelyben úgy néztünk ki, mint egy filmszalag lefagyott jelenete, amelyik megállt forogni. Ha még egy kis ideig ilyen dermedten ültünk volna, kiégünk, mint az a filmszalag. Aztán szerencsénkre a könyvtáros katona ásított egyet, erre én lapoztam, és azt tettem, az újonnan érkezett katona is. Egy kicsivel később már ő lapozott az újságában, utána én is azt tettem, mire ő felém hajolt, és suttogva megkérdezte, hogy valóban nem emlékszem rá. Nyilván már átélt valami hasonlót: meg tudnának esküdni arra, hogy nem ismerik azt a bizonyos személyt, hogy aztán a következő pillanatban, a felidézése után rájössz, hogy ismerik őt valamilyen közös kalandból, amit, ki tudja mi okból, mélyen eltemettek magukban. Így bámultam a velem szemben ülő fiatalemberre, akinek arcáról fokozatosan kezdett eltűnni a mosoly, miközben követtem a sikertelen próbálkozásomat, hogy behatoljak emlékeim magvába. Miután végül legyintettem, azt mormolta, hogy reméli, nem voltam agy mosáson. „Agymosáson”, kiáltottam fel, „hogy jut ilyesmi eszedbe? Ez talán azt jelenti”, folytattam, „hogy birkára vagy borjúra hasonlítok neked?” Rám nézett, és azt mondta: „Axolotl.” Szó nélkül maradtam. Több mint két éve nem hallottam ezt a szót, de akkor, két éve, volt egy olyan időszak, amikor naponta többször is hallottam. Hirtelen az emlékezetem felszínére tört az akkori arca annak a fiatalembernek, aki előttem ült. Az arca akkor még kicsit teltebb volt, a haja hosszabb, de a szeme változatlanul a régi volt. Azonnal eszembe jutott a neve is. „Mike”, mondtam, „lehetséges ez?” „Igen”, válaszolta, „én vagyok az, csak hogy a nevem már nem Mike, hanem Miša.” Kezet nyújtott az asztal fölé, és ujjunk hegye összeért. A könyvtáros katona köhintett, én pedig hirtelen visszahúztam a kezem, felkeltem, és kimentem. „Holnap találkozunk”, mondtam kifelé menet, in-

kább magamnak, mint Mišának és a könyvtáros katonának. Néhány lépést tettem, a lábam egyszerre reszketni kezdett. Megálltam és visszánéztem. Ahogyan vártam is, Mike, azaz Miša nem jött utánam. Folytattam az utamat. Miközben lépdeltam a háló felé, a testem minden egyes sejtje azt ismételte: „Axolotl, axolotl.” Ha egy nappal azelőtt valaki megkérdezte volna tőlem, hogy mi az az axolotl, magabiztosan azt válaszoltam volna, hogy nem tudom, de most csak úgy hemzsegték bennem a különböző adatok. Úgy éreztem magam, mintha egy óriási biológiai kabinetben lennék, és gondosan rendezett képek és rajzok között haladnék, amelyek egyenesen a képembe kiabálják a saját címüket. Az axolotlok – üzenete az egyik nagyobb rajz – arról ismertek, hogy a lárváik nem mennek át a teljes átalakulás szakaszain, vagyis nem lesz belőlük szárazföldi állat, kopolytájuk van, és a vízben maradnak. Csodálatos képességük van a regenerációra, amely nem korlátozódik a végtagjaikra, hanem kiterjed a testük többi részére is, sőt még az agy kisebb fontosságú részeire is. Sokan hallottak már a gőtékről, azonban kevesen tudnak az axolotlok létezéséről, míg néhányan olvasták is Cortázar történetét, amelyet ember kezd el mesélni, de az axolotl fejezi be, addig én 1968 májusában hallottam először erről a szóról, az egyetemista zavargások idején.¹¹ Nem volt elképzelésem a szó jelentéséről, létezéséről csak néhány évvel később hallottam egy természettudományi filmnek köszönhetően, amit fél szemmel néztem a tv-ben, és Cortázar történetének olvasása után meg voltam győződve arról, hogy Cortázar valójában axolotl, aki képes volt emberhez hasonló testet teremteni magának. Mike mondta ki először ezt a szót, amikor az önkéntes egyetemisták csoportjához szólt. „Jól jegyezzétek meg ezt a szót – axolotl –, mert ezt kell kimondanotok, ha az épületben vagy az udvaron bárki rákérdezne a jelszóra. Mellesleg”, folytatta, „ez nem az én nevem. Mike-nak hívnak. Örülök, hogy itt vagytok, és tudom, hogy jól együttműködünk majd.” Megfordult és elment, én pedig gyorsan lejegyeztem magamnak a jelszót, nehogy idő előtt elfelejtsem, majd tovább hallgattam a Bölcsészettudományi Kar udvarában a tüzes szónoklatokat. Már nem is vagyok biztos abban, hogy mi volt a mi feladatunk, abban sem, hogy ezeknek a kötelezettségeknek egyáltalán eleget tettünk-e. Összejöttünk, beszélgettünk, néhanapján veszekedtünk, de nem emlékszem, hogy azt mondták volna, hogy tegyünk valamit, kivéve azt a pár alkalmat, amikor néhány üzenetet vagy jelentést vitünk más testületekbe, akik hasonlóan befüstölt szobákban ülészek. Választ azonban sose kaptunk ezektől a csoportoktól, de az már nem is tartozott a mi hatókörünkbe, és az sem az én hibám volt, hogy a jelszót csak egyszer használtam, bár akkor nem is a belgrádi egyetemi városban voltam, hanem az újbélgádi aluljárótól próbáltam elmenekülni, ahogy csak a

lábam bírta, ahol a rendőrség megtámadott egy sereg egyetemistát, akik Belgrád felé vonultak. Nem emlékszem már az esemény minden részletére, pontosabban mondva: az esemény *nagyon kis részletére* emlékszem csupán. Lehet, hogy a tudatunk így próbál megvédeni bennünket a rossz emlékek negatív hatásától, nem engedi, hogy behatoljanak a testünkbe és lelkünkbe. Valahol kell lennie bennünk egy hivatalos cenzornak, azzal a feladattal, hogy ellenőrizze a pillanatonként ránk zúduló adatok fontosságát és érvényességét. Most már tudom, hogy az élet a fizikai és lelki érzékelőink ellenőrzésének hosszú láncolata, illetve azon pontok halmaza, amelyek meghatározzák a helyünket a térben, ahol élünk. Valószínűleg csak emiatt emlékszem a viszonylagos rendből a teljes káoszba való hirtelen átmenet pillanatára. A skandalás és vidám éneklés helyett kiáltások, sikolyok, jajszavak, átkok hallatszódtak, füst-, könnygáz- és porfelhő kíséretében.¹² Fejvesztve rohantam, kaptam egy rúgást a combomra, és gumibottal egyet a hátamra. A gumibot ütése annyira fáj, hogy úgy éreztem, mintha kettészakította volna a hátam, és futás közben állandóan azt néztem, mikor veszem észre, hogy az egyik felem leesik a földre, a másik pedig gyors vágásban átugorja. Később rájöttem, hogy Zemun felé futottam, valószínűleg a Zemun–Belgrád-útvonal mellett, és emlékszem, akár egy fotósorozatra, hogy kétszer-háromszor a bozótba vettem magamat, mihelyt meghallottam valamely autó hangját. És amikor már azt hittem, hogy biztonságban vagyok, a bokor mögül, tőlem balról megláttam egy civil ruhás embert, akiről azt hittem, hogy rendőrnymozó, de ő felemelte a kezét, intett, hogy ne mozduljak, és azt mondta: „Axolotl!” Megálltam. Ismerős volt a szó, de semmihez se tudtam kötni. Aztán beugrott, és megismételtem. Az alak lassan felém közeledett, és az ügynök helyett Mike-ot láttam magam előtt. A ruhája gyűrött volt (mint ahogyan az enyém is), a bal szeme félig becsukva, a bal keze pedig élettelenül lógott. Javasoltam neki, hogy menjünk el a zemuni kórházba, hogy begipszeljék, de ő ellenezte a javaslatomat, és azt mondta: „Már bizonyára ellenőrzés alatt tartják az összes kórházat, nem mehetünk oda.” Nem tágitottam. Tovább győzködtem, de ő továbbra is ellenállt, mindaddig, amíg a távolban meg nem szólalt a sziréna. Akkor hirtelen megváltozott, és arra biztatott, hogy mielőbb érjünk a kórházba. Itt, most már látom, az emlékezetem becsapott, vagy csak a lelki cenzorom elhatározta, hogy megkímél egyes részletektől. Arra emlékszem, hogy a sürgősségi bejáratáig autóval mentünk, de arra már nem, hogy kerültünk autóba. Lehet, hogy taxi volt, az is lehet, hogy útközben megkértem egy ismerőst, hogy vigyen el minket a kórházig, ki tudná azt most már megmondani? Ugyanis a múltat illetően az ember sosem lehet eléggé biztos. Meg vagyok győződve róla, hogy az nem olyan megváltoz-

hatatlan, mint ahogy sokszor hallani róla, éppen ellenkezőleg, készségesen, bár rendkívül visszafogott módon, de változik, és így kihat az ember jelenére és jövőjére. Különböző úrlapokat töltöttünk ki, sokszor hamis adatokat írva be, mint ahogy Mike mondaná, hogy eltüntessük a nyomokat. Aztán egy ápolónő jött érte, ő felkelt, elmosolyodott és intett; a nagy fehér ajtó becsukódott utána. Röviden, akkor láttam utoljára. Nem csoda, hogy nem ismertem fel, amikor a helyőrségi könyvtár ajtajában állt. Ha hosszabb a haja, és az arcát fájdalom torzította volna, akkor talán eszembe jut, de így, rövid hajjal és a csaknem a szemöldökéig lehúzott sapkával ez egyszerűen lehetetlen volt. Szóval, nem találkoztam vele, de különböző történeteket hallottam róla, amikor a tüntetésekben részt vevő ismerősökkel találkoztam. A mozgalom, már ha ezt a zűrzavaros ötletek és jelmondatok gyűjteményét annak lehet nevezni, gyorsan hullott szét, részben sajátjától, a hirtelen megfőkezése miatt, ami Tito beavatkozásának eredménye volt, részben pedig a rendőrségi és biztonsági szolgálatok ténykedése következtében, annak ellenére is, hogy Tito ígérete az volt, hogy semmilyen intézkedést nem foganatosítanak a tiltakozás kezdeményezőivel szemben. Az emberek viszont eltünetedeztek, búcsúszó vagy magyarázat nélkül léptek le, és minden próbálkozás a mozgalom megújítására, bár nem formális és magánlakásokban szervezett módokon zajlott, bizalmatlan vizsgálódással és a kevésbé ismert személyek igazoltatásával kezdődött, ami végeláthatatlan civakodáshoz, veszekedéshez és sértődött távozásokhoz vezetett. De ez történik, ha nincsenek világosan megfogalmazott célok, nincsenek világosan bemutatott szándékok, és ennek senki sem szentel figyelmet. A néhány hónap alatt, amíg a mozgalom haldoklott, mint egy megsebzett és tehetetlen oroszlán, megtudtam, hogy Mike volt a tüntetések egyik fontosabb részvevője, a legbelső kör tagja, és valószínűleg annak a legendás főbizottságnak is, melynek hét tagja volt (vagy a másik verzió szerint csak öt), és a végsőig vezette a tiltakozást, vagyis addig a pillanatig, amíg meg nem oszlottak Tito ígérete és a békülő jobb miatt. Azt mesélik, hogy Mike és a bizottság még egy tagja kifejezetten ellene volt mindenfajta békülésnek, és azt hangoztatták, hogy folytatni kell és befejezni az elkezdett munkát. („A munkások és a polgárok már a mi oldalunkon állnak, ha sikerül magunkhoz szólítani a katonákat is, akkor a komcsik szedhetik a sátorfájukat”, állítólag akkor ezt mondta Mike.) A bizottság többi tagja viszont habozás nélkül a tüntetések felfüggesztését támogatta, majd heves vita után Mike-nak és a követőjének be kellett látniuk vereségüket, és le kellett mondaniuk. Így a tüntetések befejeződtek, a diákok kozarai kolót jártak, közben Titót dicsőítő parolákat kiáltottak. Csupán néhány napra rá Mike-ot és a másik egyetemistát a rendőrség tájékoz-

tató jellegű beszélgetésre hívta. Nem voltak benn sokáig, a kihallgatás talán néhány óráig tarthatott, de amikor kijöttek, azt beszélük, Mike már nem volt többé ugyanaz az ember. Belgrádban maradt, egyfajta illegálisban, megszakítva a kapcsolatot mindenkiel. A rendőrség állítólag nem bántotta, mert valószínűleg – az apjának köszönhetően, aki ezredes volt – erős védelmezője akadt. Ez a védelmezője, azt beszéltek, megtiltotta a Mike elleni bárminemű kényszerítő intézkedést az információk megszerzése céljából, úgyhogy a vele történt események a kényszerített feledés homályába veszttek. Két év lehet hosszú vagy rövid idő, attól függően, hogy mivel töltötték el. Az én fejem a két év alatt színültig megtöltődött különböző adatokkal és tudással, mivel úgy döntöttem, hogy minél hamarabb leteszek minden vizsgát, és befejezem tanulmányaimat. Ezeknek az adatoknak a nagy száma valószínűleg hozzájárult a tüntetésekkel kapcsolatos történeteknek az emlékezetemből való gyorsabb eltűnéséhez. Tehát nem igyekeztem feledni, hanem a különböző tantárgyak tömérdek információi kiszorították a „forradalmi korszakomból” származó emlékeimet. Tudtam, hogy semmit sem lehet teljesen elfeledni, hogy van arra lehetőség, hogy az elnyomott dolgok is egyszer felszínre kerüljenek, de vállaltam kellett valamiféle kockázatot. Mike-ot, ha láttam is valaha, nem ismertem volna fel, mert azt beszéltek róla, hogy az álcázás nagymestere lett. Az a tény, hogy hadseregbe került, csak egyet jelenthetett: hogy a védelmezője, akárki is volt, már nem rendelkezett akkora hatalommal mint korábban, de azért volt valaki más abból a sötét időszakból, magas beosztásban, aki attól félt, hogy Mike nyilvánosságra hozza azokat az adatokat, amelyek sehogyan sem kerülhettek a közvélemény elé. Természetesen ezt mind csak kitaláltam, és legkisebb sejtelmem sem volt arról, hogy milyen jellegű információk lehettek azok, de úgy tűnik, jó irányban tapogatóztam. Ugyanis az események, amelyek következtek, meggyőztek arról, hogy azok, akik Mike-ot keresték, valahogy tudomást szereztek rólam és hittek abban, hogy majd én elvezethetném őket hozzá. A tény, hogy egyedül nem tudtak volna rátalálni, azt bizonyította, hogy ők sem álltak közeli kapcsolatban a hatalommal, ami még veszélyesebbé tette őket. Például egyszerű betekintéssel a regruták, illetve a katonák névsorába megállapíthatták volna, hogy Mike pontosan hol tartózkodik, de még ehhez az egyszerű eljáráshoz is szükség volt a katonai szervek jóváhagyására, amivel szemlátomást nem rendelkeztek, úgyhogy az is lehetséges, Mike védelmezője mégis rendelkezett bizonyos mértékű hatalommal. Ezt akkor, különösen kezdetben, nem így értettem, de most belátom, hogy gyanút kellett volna fognom, amint először elutasították az útlevélkérelmemet. Semmi nem volt könnyebb, mint kivenni az útlevelet, de nálam mindig valami hiányosságot ta-

láttak: vagy azt állították, hogy az irataim eltűntek, aztán, hogy elévültek, egyszer pedig visszaadták, mert a cirill betűs nyomtatványt latin betűkkel töltöttem ki, ami állítólag szabálysértés volt. Rendben, gondoltam az egyik ilyen eset után, a dokumentumok és az űrlapok valóban elveszhetnek, de miért történik ez mindig énvelem? A tisztviselőnél a tolóablaknál azt bizonygatta, hogy minden rendben van, és egy darab papirost adott, amit lepecsételt. Majd elegendő lesz azt felmutatnom, és minden ajtó megnyílik előttem. Ez valóban így is nézett ki, amikor egy új űrlappal és a dokumentumaimmal megjelentem: a tolóablaknál felmutattam a lepecsételt papirost, azonnal bevezettek, nyilvántartásba vették a kérelmemet, és azt mondták, hogy jöjjenek hét nap múlva. Amikor egy hét múlva megjelentem, az útlevél továbbra sem volt kész. Ha jól emlékszem, a legfőbb kifogás a fényképpel volt kapcsolatos, a rajta levő fehér pontok miatt. Megmutatták a fényképet, és valóban flekkes volt, mintha valaki joghurtot evett volna rajta, pedig meg voltam bizonyosodva róla, hogy nem olyan volt, amikor otthon előkészítettem a szükséges dokumentációt. Mégsem szoltam semmit, merthogy különböző csodák történnek, hanem álltam és bámultam a fényképre, mintha az megmondhatná, hogy mi történt valójában. Semmit nem mondott, a tisztviselő viszont szinte kituskolt a helyiségből, hogy megint menjek fényképezkedni, hogy új fényképeket hozzak, amikor pedig ezt megtettem, akkor egy földszinti irodába küldtek. Ott arról tájékoztattak, hogy előbb le kell szolgálnom a katonaságot; utána a fiatalember, aki ezt elmondta, gúnyosan nevetett, hogy talán majd utána utazhatok oda, ahova csak akarok. „Miért talán”, kérdeztem, „mit jelentsen ez?” „A talán annyit jelent, hogy talán, és semmi többet”, mondta a fiatalember. „Majd miután leszolgálod a katonaságot, akkor megérted.” Abban az időben mindezekről úgy gondolkoztam, mint a véletlenségek és egybeesések összefonódásáról.¹³ Az én szerepem az egyetemista tiltakozásokban annyira csekély és jelentéktelen volt, hogy egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy valamelyik titkos vagy nyilvános szolgálat ugyanarra a listára tesz, amelyen már rajta vannak a júniusi események főszereplői. Akkor politikailag tudatlan voltam – és valószínűleg az vagyok most is –, aki naivul hitt a választás szabadságában és a valóság másmilyen megítélésében. Az a gondolat, hogy valaki hatással lehet az életem különféle dolgaira, olyan volt számomra, mint egy epizód egy rossz fantasztikus filmből, az elképzelés pedig, hogy valaki visszaélhet a helyzetemmel a társadalmi és a jogi normák megsértésében, egy magas lázban szenvedő személy félrebeszélésére hasonlított. Mindezt nem magyarázkodásképpen mondom, különben ha azoknak, akik mindezt kitalálták, nem lett volna világos elképzelésük arról, hogy mit akarnak megtenni, akkor abból semmi nem törté-

nik meg. Néha csak akaratlan cinkosok vagyunk, akiket az ár azon az úton visz, amelyet ő választ, és amelyen tőlünk nem várnak semmi különöset. Azonban a dolgok lényege azok kezében van, akik ellenőrizték az állítólagos árt. Mindent be lehet úgy állítani, hogy valaki számára véletlennek látszon, valaki másnak pedig egy előre meghatározott, elkerülhetetlen sorsnak. Ebben az értelemben Dimitrije Donkić szakmájának a mestere volt¹⁴, kiváló táncoktató, aki tanítványait vezetve, észrevétlenül azzá lett, akit vezetnek, és így arra ösztökélte a tanítványait, hogy olyan dolgokat fedjenek fel előtte, amelyeket különben soha nem mutattak volna meg neki. Valaki, abban bizonyos voltam, kihasználta az új útlevél igénylésére benyújtott kérelmemet, hogy Banja Luka és Dimitrije Donkić felé irányítson, és teljesen lehetséges, hogy nem volt pontos információjuk Miša, illetve Mike kinézetéről, ezért szükségük volt valakire, aki felismerné és megkönnyítené Dimitrije Donkić munkáját. Nem bírom ezt magamnak megbocsátani, habár lényegében nem vagyok vétkes, de érzem, hogyha megismétlődne ugyanez a helyzet, mindent ugyanúgy tennék. Érdekes, hogy amíg mindez lejátszódott, senki nem emlegette az egyetemista tiltakozásban való részvételemet, még ott sem, ahol azt elvártam: a biztonságért felelős tiszt irodájában. Néhány nappal a kaszárnýába való megérkezésünk után úrlapokat kaptunk, amit ki kellett tölteni, azzal, hogy a kérdések többsége a külföldön való esetleges tartózkodásra vonatkozott. Azok, akik igenlő választ adtak arra a kérdésre, hogy van-e útlevelük, be kellett írniuk, hogy hová és mikor utaztak, és mit csináltak ott. Hivatkoztam a két angliai és az egy olaszországi utazásomra – mindhárom a hatvanas évek közepén volt, a tiltakozások előtt –, így aztán bekerültem azok közé, akiket beszélgetésekre hívtak be. A délelőtti tanítás ideje alatt mentünk, egyenként, néha talán ketten-hárman is egyszerre, már nem emlékszem, egyedül a csendre emlékszem abban a helyiségben, ahol arra vártunk, hogy a biztonsági tiszt behívjon bennünket beszélgetésre. Az utazásaimmal kapcsolatos kérdések könnyen előreláthatók voltak: mikor utaztam, miért és kivel, meddig tartózkodtam ott, és a második angliai utazásom esetében, hogy miért mentem oda megint. Elkezdtem volna válaszolni, de a biztonsági tiszt leállított, és azt mondta, hogy előbb azt szeretné megtudni, hogy ki fizette a menetjegyet. „A szüleim”, válaszoltam. Miért nem magam fizettem, érdeklődött a biztonságért felelős tiszt. „Hol hallotta, hogy egy egyetemistának annyi pénze van?”, válaszoltam neki a kérdésemmel. „Nem minden egyetemista egyforma”, mondta a biztonságért felelős tiszt, és megkérdezte, hogy kinél tartózkodtam. Óvatosan válaszoltam, hogy szüleim barátainál voltam Londonban. Valójában Birminghamben voltam, de úgy döntöttem, hogy azt elhallgatom. Ugyanis a szüleim barátai-

tai még a háború befejezése előtt elszöktek Jugoszláviából, a királynak és kormányának a szimpatizánsaiként sikerült kijutniuk Angliába. Egy hónapot töltöttem náluk, amely a szerb tragédiáról, a kommunista áruslásról és a szövetségesek hazugságairól szóló intenzív tanfolyamra emlékeztetett, valamint a csetnikmozgalom és vezetője tragikus sorsáról szólt. Minden hétvégén egy nagy parkba vezettek, ahol a csalódott royalisták, csetnikek és antikommunisták gyülekeztek, akik között biztosan ott voltak az akkori jugoszláv hatalom álcázott ügynökei is. Amikor megszomjazzunk a hosszú beszélgetések után, elmentünk sörözni valamelyik közeli pubba, és mérgesen dobáltuk a nyílveesszőket a kerek célpontba. Minden nyílveessző – úgy éreztem – valamelyik vörös kommunista szívnek volt szánva, abban az időben az enyém nem tartozott közéjük. Mint általában, akkor sem tartoztam senkihez.¹⁵

Endnotes

¹ Tudom, nem túl meggyőző ez a mondat, de nem sikerült jobbat találnom. Mindenesetre, egyáltalán nem szerettem volna, hogy úgy hangozzék, mintha igazolni próbálnám a tetteimet. A gyilkosság az gyilkosság, ez egyértelmű, és nem magyarázható valamiféle kisebb baj választásával, különösen akkor, amikor a történet háttérében fellelhető a bosszú lenyomata. Vajon én álltam volna bosszút, vagy az egykori adósságot próbáltam megfizettetni, vajon a személyiségében láttam a jelképét mindannak a rossznak, ami néhány évtizeddel később végigsöpört a világnak azon a részén. De most már semmi sem számít. Ugyanis a történetek létezéséhez egynél több tanú szükségeltetik, mert az igazságnak mindig legalább két oldala van. Mert hogyha csak egy oldala van, akkor valami nincs rendben – vagy a történettel, vagy az igazsággal. E sorokat olvasván az én jó Marám biztosan a homlokát ráncolja, majd elmereng, és elgondolkodva néz rám, holott valójában nem is lát. És tudom, hogy mit fog tőlem később kérdezni, de már most rettegek attól a perctől. Pontosabban részint rettegek, részint örülök neki. Az ember mindentől kifáradhat, akkor miért ne fáradna ki önmagától? Kiváltképp önmagától.

² Ha akkor valaki azt mondja nekem, hogy ez a történet Torontóban fog véget érni, vállon veregettem volna, és azt mondtam volna neki, hogy foglalkozzon a saját dolgával. Ha még távolabbi városok felé vezetett volna, mint mondjuk Winnipeg vagy Saskatoon, vagy netán Calgary, akkor figyelmeztettem volna, hogy e városok olyan helyeken épültek, amelyek egyáltalán nem felelnek meg annak a szerepnek, amelyek miatt felépítették őket. Azok az emberek mind téves helyen élnek, legtöbbjük állandó fülzúgásban szenved, szédelegnek, soványak, alutápláltak, tekin-

tetük homályos, fogaik megritkultak, bajszuk sötét, akár az éjszaka. De mit ér, hogy mindezt akkor mesélem, amikor úgysem hallgat meg senki. A jövővények úgyis mindig mindent jobban tudnak az őslakosoknál.

³ Az, hogy én megjegyeztem vagy netalán elfelejtettem valamit, nem jelent semmit. Mindenki a saját módján emlékszik, mindenki egyedül éli a saját világát, mindenki azt hiszi magáról, hogy ő az egyetlen olyan gondolkodó lény, amely létével lehetővé teszi, hogy élvezzük azt, amit a valós világnak látunk.

⁴ Semmi se tud úgy kihozni a sodromból, mint az, ha valaki büszkén azt állítja, hogy részt vett az 1968-as belgrádi diákzavargásokban. Mégis, miféle zavargások, micsoda nonszensz! Az egész csak egy nagyon jól eljátszott bohózat volt. És ha néha olyan kijelentésekbe ütközöm, hogy az egyetemista megmozdulások jelentették a szerbiai ellenzék megalakulásának meghatározó pontját, akkor az allergia tünetei jelentkeznek nálam – a kezem azonnal remegni kezd, könnyezik a szemem, piros az arcom, folyik az orrom –, és akkor sürgősen ki kell ütnöm a fejből a már említett kijelentést, mielőtt még duzzadt kelések borítanak el a tenyeremet, valamilyen sötét folyadékkal töltve, amely bűdös, mint a pokol. Mara erre most azt mondaná, hogy az ember csak ne emlegesse a poklot, kivéve, ha nem ott szeretné végezni. Én meg természetesen azonnal elhallgatok, és csak hallgatok, mint a sír. Mégis, ki választaná szabad akaratából a poklot, és ki akarná valamelyik bugyrában végezni? Így hát, hogy ne kerüljek a pokolba, hallgatok, mint a csuka, miközben ezek a tudatlanok terjesztik a meséket a diákvezetőkről, az elkötelezett értelmiségiekről, a politikai baloldaltól és a politikai jobboldaltól. Ezek mind dajkamesék. A zavargások ideje alatt Belgrádban szinte semmi említésre méltó nem történt, kivéve azt az egyedüliényt, hogy a hatóságoknak egy napnál több kellett a rendbontások megfékezésére. Végül is ez számukra kiváló alkalom volt a fiatal tüntetők teste feletti fegyelem gyakorlására, és örömmel éltek is az alkalommal. Az idő alatt a hatalom kiszolgálói egyre jobban elbizonytalanodtak abban, hogy támogassák-e a diákokat, vagy ne. Tito ugyanis a tüntetések közepette elhallgatott, és nem mutatott példát arra, hogyan is kellene kezelni az ilyen helyzeteket. Akkor jó néhány napig mindenki Tito hangja miatt aggódott, és várt. Az idő alatt a diákok jól elszórakoztak a bölcsészkar udvarában, rendezvényeket és művészeti eseményeket tartottak, közben állandóan figyelték, hogy mikor fog végre Tito megszólalni. Íme, ezek voltak azok a híres diákzavargások – valójában várakozás arra, hogy Tito mindenkinek megmondja, hogy mi a teendő. És amikor végre tiszteletét tette a tüntetők előtt, zajos ünnepléssel köszöntötték. És minden maradt a régiben.

⁵ Nem akartam hinni a fülemnek, amikor a százados parancsba adta, hogy osszák szét a géppuskákat a volt és a jelenlegi egyetemisták között. „Egy művelt katona”, ordította a százados, „egy igazi ajándék minden egység számára. Ezenfelül sokkal több figyelmet fordít majd a fegyverére, valamint jobban elsajátítja a céllovászat fortélyait is.” Röviden és tömören ez azt jelentette, hogy attól a naptól fogva plusz tizenkét kiló vassal a vállamon fogok kivonulni a hálóterem elé. Szerencsére – annak köszönhetően, hogy a seregben sok katona az ország szegényebb részeiből származott, mindig le tudtam fizetni valakit, hogy aprópénzért vigye ezt a fém-szörnyeteget. Még bérbe is adtam azoknak, akik fényképezkedni akartak vele, hogy elküldhessék barátnőjüknek, akik otthon várták őket.

⁶ Napokig tudnék beszélni arról az arcról, ami akár egy fakó léggömb, ott lebegett mindannyiunk feje felett, szükség szerint változva: a kétségbeesetteknek a kétségbeesett arcát mutatva, a gondtalanokra mosolygott, mintha hozzájuk tartozna, a többi magányos lélek számára pedig áldott lényként jelent meg, az egész világ számára jóssággal telítve. Így jutott be az álmaimba is. Azt álmodtam, hogy egy végtelen síkságon futok, miközben Dimitrije Donkić arca a fejem fölött lebeg, harci színekkel bemázolva, akár egy indián. Amint az álombeli síkság végére értem, ez az arc leereszkedett eléem, olyan szavakat ismételve, amelyeket nem hallottam és nem értettem, ám akkor felébredtem, és – tudván, hogy számomra már nincs több alvás –, fejemet a kezemre támasztva bámultam ki a sötétségbe, amely türelmesen várt rám az ablak túloldalán.

⁷ Nem is tudják elképzelni azt a meglepetést, amikor rátaláltam a könyvtár egyik polcán egy Blake-verseskötetre Marko Grčić fordításában, zágrábi kiadásban. Tekintettel arra, hogy nem rendelkeztem egyetlen belgrádi fordítással sem, ez állt a rendelkezésemre:

Tigris, tigris, csóvafény
Éjszakáknak erdején,
Mily kéz adta teneked
Szörnyü és szép termeted?

Mily mélyben, ég-tájakon
Izzott a szemed vakon?
Volt tüzét felkapni vész?
Volt-e megragadni kéz?

Szived izmait mi csel
És mi váll csavarta fel?

És mikor vert, volt erő,
Kéz-láb, dacra vakmerő?

Volt pöröly? és lánc-e, több?
Mily kohón forrt a velőd?
Volt üllő? volt vad kapocs,
Gyilkos présével dacos?

Hogy a csillagfény kigyult
S az ég nedves könnye hullt,
Rád mosolygott Alkotód?
Ki bárányt is alkotott?

Tigris, tigris, csóvafény
Éjszakáknak erdején,
Mily kéz adta teneked
Szörnyü és szép termeted?
(Kosztolányi Dezső fordítása)

Természetesen az ilyenfajta tigris távol állt tőlem, de ez nem gátolt meg abban, hogy az ő rémisztő hasonlósága iránt vágyóddjam. Ha valóban ilyen tigris lettem volna, akkor azt hiszem, minden másképp történt volna, vagy egyáltalán nem is játszódtott volna le... Valójában túl sokat nyavalygom olyan dolgok miatt, amik meg sem történtek, ahelyett, hogy inkább azokkal foglalkoztam volna, amelyek valóban le is játszódtak. A tigris csak az álmom volt.

⁸ Mégis mit kell itt magyarázni? A katonai szolgálat alóli felmentés utáni vágyakozás normális jelenség volt, főként akkor, ha városi ember volt az illető, aki sokat utazott és művészettel foglalkozott, íróként, festőként, tervezőként vagy zeneszerzőként. Már maga a gondolat, hogy egy évet elvesznek az életedből, felsőbb hatalmakra vagy annak szükségességére hivatkozva, hogy szolgálni kell a népet – borzalmas volt. Az egyetlen kiút ebből a nyomorúságból egy olyan orvosi szakvélemény volt, amely igazolta a rossz egészségügyi vagy mentális állapotot. Ám ahhoz jó kapcsolatok kellett és jól el kellett játszani azt, hogy valóban valami bajod van. Ez természetesen negatív következményekkel is járhatott, jó néhány olyan embert ismerek, akik öntudatlanul felcserélték a megjátszott státusukat a valódi énjükkel, amelyet aztán már nem kellett eljátszaniuk. A másik végletbe pedig azok tartoztak, akik mindenáron le akarták

szolgálni a katonaságot. Ezek főképp kisebb településekről származók, földművesek és kereskedők voltak, akiknek a letöltött katonai szolgálat tekintélyt, egyes helyzetekben pedig előnyt hozott, sőt voltak olyanok, akiknek a katonai szolgálat jelentette a legmagasabb fokozatot, amit életükben elérhettek. Az, hogy mi a kibúvót kerestük a katonai szolgálat alól, számukra érthetetlen bolondságnak tűnt, példátlan örültségnek, amelyet egyedül a nagyvárosi élet rossz hatásának tudhattak be.

⁹ Még ma is teljesen érthetetlen a számomra. Képtelen vagyok megérteni, hogyan tudott egyszerre vonzani és ugyanakkor taszítani is. Megpróbáltam például az ő hatókörén kívül maradni, és napokig más katonákkal társalogni, elkerülve azt is, hogy az ebédlőben egy asztalhoz üljek az Állatkirályság tagjaival. De Dimitrije Donkić türelmes volt, egy szfinxnél is türelmesebb. Eljátszotta, hogy ezt nem látja, habár semmi sem kerülhetett el a figyelmét. Néha már arra gondoltam, hogy a kaszárnya összes szegletébe belelát. Természetesen túlzok, de ez az egyik lehetősége annak, hogy az ember helyreállítsa a megrendült önbizalmát. Teljesen világos, hogy Dimitrije Donkić nem rendelkezett akkora hatalommal, amilyennel felruháztam, például az sem igaz, hogy mindent tudott mindenkiről, de ez volt az én önvédelmi módszerem. Felnagyítva őt felnagyítottam magam is; hatalmat adva neki, magamnak is hatalmat adtam. Valójában belátom, hogy mindketten parányiak voltunk, olyannyira, hogy szinte észre se vettek bennünket.

¹⁰ Egyszerűen hihetetlen, hogy azok az újságok mennyire hasonlítottak ahhoz a vidékhez, pontosabban ahhoz a köztársasághoz, amelyből származtak. A Delo például fenntartotta a magas színvonalat és a szlovének bezárkózottságát; a Vjesnik a saját városi lakosságának a fennköltségét mutatta és a tenger mellékiek pajkosságát; a szarajevói Oslobođenje a latin és a cirill írásmód keverésével a boszniai naivitást fejezte ki; a Pobjeda és a Nova Makedonija egyenlő mértékben fejezte ki a nyugtalanság érzését, míg a Politika egyértelműen a döntésképtelenségre világított rá, amely mindig is hatással volt a szerb nép történelmére. A szövegek írásmódjának egy komolyabb elemzése – erről meg vagyok győződve – a köztársaságok közötti különbségeket bizonyítaná, azokat, amelyeket már a grafikai tervezésben is megnyilvánultak. Ma már ez nem fontos, de annak idején ez a következtetés nyugtalanná tett.

¹¹ Igen, az egyetemista zavargások... Mennyire távolinak és jelentéktelennek tűnik ez ma, annak ellenére is, hogy vannak olyan emberek, akik nagy erőfeszítéssel próbálják úgy bemutatni, mintha ez hozta volna meg a változást az akkori jugoszláviai társadalomba. Eközben azonban szem elől veszítik a tényt, hogy ezek a lázadások nem voltak liberá-

lisak, és hogy a diákok nem követelték az egypártrendszer megszüntetését. Épp ellenkezőleg, teljes szívvel támogatták a kommunista párt újjászervezését, a rossz politikusoktól és hatalomtartóktól való megtisztítását. Tito volt a példaképük, és amikor személyesen hozzájuk fordult, akkor egyszerre mindenki elcsendesedett, mint a szél, és rögtön fel is függesztették a tiltakozásukat. A tüntetések ugyan felzaklatták a lakosságot, ám mégsem mozgósította őket arra, hogy felvegyék a harcot a hatalom ellen. Egy azonban bizonyos, mégpedig az, hogy a hatalom nem várt ilyen heves reakciót a diákok és az egyetemi alkalmazottak részéről. A tény, hogy nem reagáltak időben, a kommunisták közötti két vagy több áramlat meglétét bizonyította, ami egy bizonyos mértékben igazolja a diákok haragját, amit nincs szándékomban elvitatni. Engem csupán egyes résztvevők vagy elemzők azon álláspontja bosszant, mely szerint a lázongások valójában olyan változásokat akartak, amelyek aztán további demokratizálódás felé vezettek volna. Lehet, hogy a felszólalók közül valaki ezt meg is említette, de egyértelmű, hogy nem ez volt a diáktüntetések mozgatórugója. A történelem helyes értelmezéséről van tehát szó, illetve arról, hogy ez nem a demokrácia követelése volt, bár minden bizonnyal figyelmeztetés volt a hatalom számára, hogy ilyesmi is bekövetkezhet. Elég erről ennyit, egyelőre.

¹² Az évek során senki sem adott meggyőző magyarázatot arra, hogyan jutottak odáig, hogy a rendőrség megtámadja a diákokat, ahogyan arra sem derült fény, hogy ki tanácsolta a diákoknak, hogy ne vegyenek részt a csendőrséggel való verekedésekben. A diákok könnyen fel tudtak fegyverkezni láncokkal, szögekkel teli botokkal és hasonló „fegyverekkel”. De ha azt megtették volna, csak rontanak a helyzetükön, és egyértelműen elvesztették volna a polgárok és a művészek támogatását. Döntésük a „Gandhi-féle ellenállásról” éppen olyan mértékben volt helyes, mint amennyire helytelen és rosszindulatú volt a rendőrségnek a felvonuló diákok elleni támadásról szóló döntése. Nos, bárki is rendelte el a támadást, az meg volt győződve róla, hogy a diákok fel vannak fegyverkezve, és használni is fogják a botjaikat és köveiket, magukra haragítva így a polgárságot, ám szándékukat nem tudták megvalósítani. Épp ellenkezőleg, nemhogy a diákok nem voltak felfegyverkezve, még egyes rendőrök is megtagadták a diákok elleni támadást az első roham után. „Nem fogok tán gyerekeket verni, akik nem bírnak védekezni”, jelentette ki Vojislav Ilić rendőr. Az összecsapások után huszonnégy rendőrt felfüggesztettek.

¹³ Véletlen vagy szándékos egybeesés? Még ha egy teljes emberöltő állna is előttem, akkor se tudnám ezt eldönteni. Végére is egyik véletlen sem

valódi véletlen, ahogyan egyik egybeesés sem lehet teljes. Akármelyiket is választom, valami úgyis kimarad. Ezért nem élek többé a döntés lehetőségével, pontosabban mondva, azt átengedtem másnak. Néha az a legegyszerűbb. Végére is, az élet állandó veszteségekkel jár, és mindaz, amiről azt hisszük, hogy hasznunk van belőle, egy szempillantás alatt veszteséggé alakul át csodálkozó szemeink előtt. Léteznek természetesen olyan emberek, akik nem hisznek a véletlenekben, és mindent a sorsszerűség láncával magyaráznak, a sors akaratával, amit nekünk, nem számít, hogy akarjuk-e vagy sem, de követnünk kell. A többség természetesen rögtön a paranoiára gondol, a politikai vagy bármilyen más összeesküvéstől való félelemre, és azt rögtön betegségként könyveli el. Abszurd betegséggel azonosítani azt, ha éppen a körülöttünk lévő világgal való megbirkózási képességről van szó. Ezt szépen leírta Pynchon egyik karaktere: „Igen, lehet, hogy valóban szörnyű arra gondolni, hogy minden összeköttetésben áll egymással, de mennyivel nehezebb lenne elképzelni azt, hogy semmi sincs kapcsolatban semmivel!”

¹⁴ Mestere, valóban nagymestere volt Dimitrije Donkić a szakmájának. Ha Amerikában élt volna, akkor most valószínűleg a legjobb és legdrágább egyetemeken adna elő. Mindenhol díszvendég lenne, és mindenki megjátszaná, hogy nem látja a vért, ami a kezéhez tapad. A diákok lázongásának, kisebb tiltakozó esteket rendeznének, de a tanárok ezt felülbírálnák azon meséikkel, hogy állítólag a legfontosabb azokat a tanúságtételeket hallani, amelyek „sötétség szívéből” jönnek. Dimitrije Donkić kivétel nélkül minden előadáson arról mesélne, hogy a páciens hogyan vehető rá a leghatásosabban arra, hogy beszéljen. Természetesen semmilyen „betegről” nem volt szó, csupán politikai ellenfelekről, olyan emberekről, akik az emberi jogokért harcoltak, olyan diákokról és diáklányokról, akik a forradalom színes illúzióját hajszolták. És míg mindannyian a haragjától reszkettek, addig ő szép nyugodtan utalta át a csekket a saját bankszámlájára, és a markát dörzsölte. És minket, áldozatokat, senki se volt hajlandó meghallgatni, sem az egyetemeken, sem a gimnáziumokban. A mi történeteink, mondták, már régóta ismertek. Már mindent tudunk az áldozatokról, mondták, ideje végre a hóhérról is megtudnunk valamit.

¹⁵ Sohase tartoztam sehova, az állatkirálysági tagságot és egyetemista koromban a kommunista pártban való két-három évig tartó tagságomat leszámítva. A minden létező értelmében való gyanakvásom egyik pillanatában arra gondoltam, hogy a kommunista ideológiában keresek megnyugvást. Megkaptam a pártkönyvecskét, de egyetlen ülésre se mentem el. A tüntetések után a tagsági könyvecskémet a szemétkébe dobtam.

Univerzális szövegelérés és olvasói integráció: az elektronikus könyv kulturális és oktatási vetületei

Az összmagyarság olvasásszervezői iniciatíváiban egyre nagyobb szerepet kapnak az online könyvtárak, ezen belül a kimondottan e-könyvre alapozott fejlesztések. A bárhonnán elérhető, minden időpontban klikkelhető ingyenes művek, azoknak akár idegen nyelvű változatai, néhány esetben hangoskönyv vagy rovásírásos specialitásai, szilárd alapjai lehetnek a magyar könyves műveltség további, példányhierarchiával nem akadályozott kibontakozásának. A különböző országokban felállított magyar nyelvű, sokszor a helyi jelentőségen messze túlmutató digitális állományok elérhetőségének és elemző megismertetésének fokozása a teljes magyar művelődési rendszer feladata, ezen belül talán kiemelten a köz- és felsőoktatás felelőssége.

Délvidéki magyar tudástár és e-könyvészet – képzési narratívák

Az e-könyv az elmúlt években jelentős pozíciókat vívott ki az olvasás világában. Egyre több szöveg kerül kijelzőkre, az olvasók mindinkább elfogadják az új információhordozót. A folyóiratok terén az online megjelenés jelentős mértékben átvette a nyomtatott változat évszázados szerepét, sok periodika kizárólag az interneten olvasható. A szakkönyv is a digitális megjelenés irányába fejlődik. A szépirodalom klasszikus része szinte hiánytalanul elérhető ingyenesen akár az angolul (Project Gutenberg), akár a magyarul (Magyar Elektronikus Könyvtár) megtekinthető tartalmakat

Dr. Kerekes Pál, PhD, címzetes egyetemi docens, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, kerekes.pal@t-online.hu

Dr. Kiszl Péter, PhD, habil. intézetigazgató és tanszékvezető egyetemi docens, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, kisl.peter@btk.elte.hu

nézzük. Az e-könyves választék eddig soha nem látott nagyságrendben ad könnyű hozzáférést a múlt és a jelen könyvterméséhez – globális szinten, nyelvek gazdagságában, sokirányú keresetőséget biztosító módon. A teljes könyvkultúrát érintő jelenséggel állunk szemben az e-book esetében, melynek tanulmányozása, a diákokkal való megismertetése szükségszerű tanári feladat egyetemi szinten és a közoktatásban egyaránt. Akkor is, ha még nem alakultak ki az elektronikus könyv kereteinek stabil ismertetőjegyei, alapstruktúrái. Jelen tanulmány megkísérli az e-könyv kulturális és informatikai jellegű oktatási kihívásainak felvázolását. Nem várható el ugyanis a diákoktól a tudatos e-könyv-használat, ha egyébként nem kapnak oktatói iránymutatást, egyfajta alapozó képzést ebben a könyvészeti szegmensben, csakúgy, mint a nyomtatott kiadványok, illetve a könyvtári források használatára vagy az olvasásra vonatkozóan. Publikációnk aktualitását adja az is, hogy a témakör fontosságára Hajnal Jenő, a Magyar Nemzeti Tanács elnöke is rávilágított 2015 novemberében, Budapesten, a *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság II.* című tudományos konferenciánkon (<http://lis.elte.hu/vkkv>), a délvidéki magyar tudástár létrehozása kapcsán: „Átfogó célunk, hogy közgyűjteményeink, mindenekelőtt könyvtáraink váljanak alkalmassá az információs társadalom és a digitális korszak kihívásainak kezelésére, és feleljenek meg az új korszak követelményeinek. Közvetítésükkel digitális formában is legyen elérhető a vajdasági magyar nemzeti közösség szellemi öröksége, amely így szabadon, hozzáférhető módon segítheti a kutatást, a képzést, az önképzést, és megfelel a nemzeti kultúra megőrzésére irányuló Kárpát-medencei célkitűzéseknek is” (Hajnal, 2015).

Egyfajta – széles körben adaptálható – modellként tárgyaljuk tanulmányunkban az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Könyvtár- és Információtudományi Intézete (ELTE BTK KITI) által a 2009/2010-es tanév tavaszi szemeszterében, Magyarországon elsőként meghirdetett E-könyv, e-könyvészet. Az e-book az elektronikus kultúrában című közismereti tárgyát, elektronikus könyvészeti ismeretekkel foglalkozó képzését.¹ A tanegység nemcsak az informatikus könyvtáros, hanem a teljes bölcsészkar alapszakos (BA) hallgatói számára végezhető. Az indulás óta már tíz szemeszter (egy kurzus időtartama egy tanítási félév) telt el, tehát van mód tapasztalatok és következtetések levonására. A kurzus résztvevőinek száma meghaladja a százat (egészen pontosan 105 fő, melyből 80 százalék az informatikus könyvtáros szakról, 20 százalék pedig más szakról

¹ A kurzus tanrendi kódszáma: BBV-041, majd BBV-042:18. Tantárgyfelelős: Kiszl Péter, oktató: Kerekes Pál.

érkezett; ebből jegyet szerzett 88 fő, így a lemorzsolódási arány 16 százalék volt). A tantárgy bevezetéséről és az első, kezdeti benyomásokról 2012-ben a Tudományos és Műszaki Tájékoztatás (TMT) című szakfolyóiratban már beszámoltunk (Kerekes, 2012), jelen tanulmányunkban az azóta eltelt időszak – megítélésünk szerint a közoktatás számára is hasznosítható – konklúzióit, eredményeit mutatjuk be. Az e-könyves témakör általánosabb, illetve átfogóbb (és nem módszertani fókuszú) ismertetésére az *Iskolakultúra* hasábjain vállalkoztunk a közelmúltban (Kerekes és Kiszl, 2015).² A könyvtárakban alkalmazandó, a könyvtárosokat érintő pedagógiai eszközöket nem tárgyaljuk, mivel a felsőfokú könyvtárosképzésben önálló tantárgyak (alapszakon kötelező kollokvium: Olvasásszociológia, -pedagógia, -pszichológia; alap- és mesterszakon választható speciálkollégium: Biblioterápia) foglalkoznak a hallgatók célzott felkészítésével, továbbá akkreditálás alatt áll a könyvtárostanárral osztatlan tanárszakunk, mely az iskolai könyvtáros utánpótlást hivatott majd biztosítani.

Az e-könyv fogalom megközelítései

A tananyag összeállításában a legfontosabbnak azt tartottuk, hogy ne csak a dedikált e-könyv olvasó készülékek nyújtotta szövegalakíságot értsük az e-könyvön, hanem minden olyan könyvművet, amely elektronikusan olvasható, elérhető. Asztali számítógépen vagy noteszgépen, telefonon és még más eszközökön (pl. televízió) felsorakoztatott könyveket is e-könyvnek kell tekinteni. Megközelítésünk kizárta azt a várható hozzáállást, hogy a kurzust úgy fogják fel a hallgatók, mint trendi eszközök (pl. Kindle, Nook, Kobo, iPad) marketingorientált termékismertetője és kipróbálási lehetősége. Természetesen az eszközök megismerésének igénye is fontos, de az oktatás ilyen irányba vitele a problémakör leegyszerűsítését jelentené.

Az e-könyv mint tartalom meghatározása már ma is teoretikus publikációk tucatjait köti le. Az e-book fogalom kialakulásának és fejlődéstörténetének egyik legrészletesebb összefoglalását – alapos körülgörögetés után, figyelemmel a fogalom történetére – adja Chris Armstrong: „Az e-könyv: függetlenül a szöveg méretétől, származásától, szerkezetétől minden olyan tartalom, amely felismerhetően a könyv formajegyeivel rendelkezik, tájékozódásra, valamint olvasásra készült, és olyan mobil vagy asztali elektronikus eszközön olvasható, amelynek kijelzője van. A folyóiratok nem tartoznak az e-book fogalomkörébe” (Armstrong, 2008).

² Az említett közleményeinken túl tanulmányunkban helyenként felhasználtuk Kerekes Pál Könyvkonktor című internetes magazinjának (<http://konyvkonktor.hu>) blogbejegyzéseit, melyekre a továbbiakban külön nem hivatkozunk.

Az e-könyvnek fellelhető adminisztrációs indíttatású meghatározása is. Adózási szempontból az Európai Uniónak is szüksége volt a fogalmi keretek kijelölésére. Az egyre kiterjedtebbé váló e-book-üzletben szolgáltatásnak vagy terméknek tekinthető az e-könyv? Jelenleg – és ezt az egész öreg kontinens olvasó társadalma nem érti – szolgáltatásnak minősítették az e-könyvet, mivel csak virtuálisan létezik. Így a legmagasabb adókulccsal rendelkező kategóriába került az irodalom, a tudomány. Magyarországon 27 százalékos az általános forgalmi adó (áfa) kulcsa, szemben a nyomtatott kiadványok 5 százalékával. A probléma orvoslását kérve az Európai Kiadók Szövetsége (Federation of European Publishers) az e-könyv fogalmára rendkívül egzsakt, a legfrissebb e-book evolúciós fejleményeket is figyelembe vevő meghatározást javasolt: „Az elektronikus könyv egy mű, amelyet részben vagy egészben megszámlálható számú részből hozott létre a kiadó/szerző(k), és amely elsősorban szövegszerű, képi és/vagy grafikus tartalmi elemekből áll, vagy ugyanannak a tartalomnak gépi felolvasott vagy audio megjelenítése és elektronikus formában hozzáférhető. Az elektronikus könyv lehet interaktív, és tartalmazhat nem szöveges elemeket, amelyeket különböző formátumokban jeleníthet meg – többek között audio, video, hipertext, funkcionálisan kapcsolódva az elsődleges tartalomhoz” (FEP, 2013).

A fentiek figyelembevételével alakítottuk ki a saját e-könyv fogalmunkat, olyan definíciót, amely az oktatás számára is alkalmas, könnyen érthető és megtanulható: „Az e-könyv elektronikus formában készült és készletezett könyv, amely elektronikus (táblagép) vagy elektronikusan vezérelt (eInk) felületeken olvasható, de ki is nyomtatható. Az e-könyvnek, mint a p-könyvnek (p=papír vagy print) két funkciója van: közvetíteni, illetve tárolni az információt” (Kerekes, Kiszl és Takács, 2013, 66).

Az e-könyvet tehát nem leszűkítő összetevők alapján értelmezzük, hanem kiterjesztő terminust alkalmazunk. Fontosnak érezzük az e-könyv és a tradicionális könyv kapcsolatát kiemelni, ezért a nyomtathatóságot is beleépítettük a meghatározásba: a Print on Demand (POD, azaz igény szerinti nyomtatás) vagy az E-book on Demand (EOD) konstrukciók az átjárhatóságot biztosítják a hagyományos és a digitális könyvverziók között.

Az oktatás során – esélyt adva a hosszú távú ismeretrendszerzésnek a gyorsan változó könyvtermékek világában – három formai kategóriába rendezzük a könyvféléket:

1. nyomtatott könyv,
2. elektronikus könyv,
3. könyv-applikáció.

Az e-könyv mint fejlődéstörténeti objektum és kultúra-közvetítő médium

Fitz József, a magyar nemzeti könyvtár egykori igazgatója még 1930-ban, jóval ez e-könyv forgalomba kerülése előtt deklarálta mai szemléletünk alapját, amelynek a lényege, hogy a könyv folyamatosan változó instrumentum: „A könyv fejlődése mindig tükre, naplója volt az emberiség fejlődésének; ami találmányt a korok felvetettek, ami természeti erőt az ember irányítani tanult, a könyv igyekezett a maga céljára hasznosítani. Ki tudja, milyen találmányokkal jön a jövő s milyen lesz a jövő könyve? Csak annyi bizonyos, hogy akkor is az ezerarcú élet, az emberiség haladásának tükre lesz” (Fitz, 1930, 79).

Az e-book kurzusaink vezérfonala is a Fitz-féle megállapításhoz igazodik. Abból indulunk ki, hogy a könyv fejlődésére koncentrálunk, nem a könyv informatikai teljesítőképességére. A nyomtatott és az elektronikus könyv szembeállításra zsákutca. A p-könyv közeli rokona, adott helyzetekben versenytársa az e-könyvnek. Nem egymást megsemmisítő kultúrtechnikai eszközök a különböző könyvverziók, hanem egymást kiegészítő műveltségi fundamentumok. A digitális platformon létrejött kultúra csak a hagyományos kultúra összefüggésrendszerében értelmezhető. Az elektronikus művek besorolhatók a bölcséleti univerzumba, ehhez azonban alaposan meg kell ismerni az e-könyv természetét, a digitális szöveg szellemi és fizikai tulajdonságait (Kerekes és Kiszl, 2014b).

Az új nemzedékeknek az alapművek helyenként már karaktersorozatokot jelentenek, a fiatalok jelentős része számítógépen találkozik (először) az irodalom nagy alkotásaival. Jól illusztrálja ezt a helyzetet, hogy tanév közben a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) havi sikerlistáit általában a kötelező vagy ajánlott iskolai olvasmányok vezetik, esetenként hangoskönyvként.³ Mindez nem okoz műveltségi fellazulást, a textvariációk nem címkézhetők minőségi védjegyekkel. Az e-book és formatana – irodalmilag – nem informatikai, hanem könyvészeti fejlemény. Az elektronikus könyv előképe nem a számítógép, nem a szövegszerkesztő alkalmazás, hanem az a textualitás, amely képes változni évezredekéről

³ 1. Szophoklész: Antigoné; 2. Pável István: Szex, szerelem és egyéb csacschaságok; 3. Kurán; 4. Brecht, Bertolt: Kurázs mama és gyermekei (hangoskönyv); 5. Kálnási Árpád: Debreceni civis szótár; 6. Szophoklész: Antigoné; 7. Molière: Tartuffe; 8. Jókai Mór: A kőszívű ember fiai (hangoskönyv); 9. Gárdonyi Géza: Egri csillagok (hangoskönyv); 10. Saint-Exupéry, Antoine de: A kis herceg – sorrend a MEK találati lista (<http://www.mek.oszk.hu/html/vgi/kereses/kereses.phtml?tip=siker>) alapján, mely a borítólapok előző havi letöltési gyakoriságát figyelembe véve készül.

évezredekre, évszázadokról évszázadokra vagy napjainkban, akár évtizedenként. A könyv átalakulása nem új jelenség. Az e-könyvészeti kutakodás ilyen értelemben nem más, mint az évszázadok óta művelt, de a 20. században különösen felerősödő, majd jelen századunkban – összefüggésben az információs társadalom új követelményeivel – kiteljesedő bibliográfiai tudományosság természetes folytatása. A digitális text nem egy kötött módszertanhoz, a nyomdászat képességeihez determinált kommunikáció, hanem egy változékony, sokféle alakíságot, több egymásra épült dimenziót rejtő, mediatizált publikáció.

A tananyag egyik fordulópontja az a tény, hogy a jövő könyvtárosának – de ez igaz más (bölcsész)hallgatóra is – olyan könyves világgal kell szembenéznie, amelyben a dokumentumok, legyen az szépirodalom vagy referenz munka (lexikon, enciklopédia) ingyenesen elérhetők, szabadon és korlátozás nélkül letölthetők: függetlenül az olvasó helyétől és csak az olvasó maga választotta időbeosztására építve. Ez gyökeresen más helyzet egy oktató-tudásgazdálkodó szakember számára, mint a korábbi művelődési feltételrendszer. A cél az, hogy a szabad (free) kulturális adatbázisokat – tekintve szinte tömegesnek mondható használatukat⁴ – a hallgatók alaposan megismerjék, koncentrálván az előnyökre, de reálisan látva a hátrányokat is (pl. nem kritikai kiadású szöveg, online lexikonok pontatlanságai). A szakirodalom helyzete merőben más, a kurrens tartalmak tanulmányozása rendszerint térítés ellenében történhet.

Az internetet övező egyik legenda az volt, és ez részben még ma is él, hogy az emberiség írott műveltsége a hálózaton egykor teljes egészében elérhetővé válik, korlátozás nélkül, ingyenesen (*Kerekes és Kiszl*, 2014a). Ez a gondolat mélyen beivódott a társadalmi köztudatba is, egyes művelődési szektorok alapkövetelményként kezelték és kezelik ma is az értékekhez való hozzáférés térítésmentességét. Maga az e-könyv genezise is az ingyenesség mítoszához kötődik. „1971. július 4-én Michael Stern Hart egyetemi hallgató, a University of Illinois Xerox számítógépén begépelte a Függetlenségi Nyilatkozatot. Mivel a gép operátora – a levelezőrendszer összeomlásától tartva – eltanácsolta attól, hogy a mintegy 8 kilobájtnyi szöveget minden e-mail postafiókba elküldje, ezért csak a fájl letöltési címét tette közzé. Hart (aki később az elektronikus szövegek professzorává lett) ezzel nemcsak az e-könyvet találta fel, hanem a világ első, máig legismertebb e-könyvtárát is megalapította. Az önkéntesek munkájával gyarapodó

⁴ A MEK auditált adatai szerint 2015 novemberében a portált napi átlagban 36351 látogató kereste fel. Egész novemberben a látogatók száma 1 090 537 volt. MEK statisztika: <http://www.mek.oszk.hu/webalizer>

Project Gutenberg⁵ gyűjteménye jelenleg közel 50 ezer kötetből áll, és már magyar szekciója is van” (*Drótos*, 2015).

Michael Hart – aki talán az egyetlen, aki nem gazdagodott meg az internet nagy feltalálói közül – már az e-book kezdetekben is úgy vélekedett, hogy az e-könyvnek nem lehet más célja, mint az, hogy mindenki saját maga rendelkezhesen otthon szinte az egész világirodalommal. Megalkotta a PC (Personal Computer) mintájára a PL (Personal Library) fogalmát. Sokszor idézett kijelentése volt: „Két dolog van a világon, ami tényleg ingyenes és kimeríthetetlenül rendelkezésre áll: a levegő, amit beszívunk és a Gutenberg-projekt könyvei” (*Langer*, 2011).

Csakhogyz igaz-e ez az állítás? Igazabb, mint valaha. Könyvek százezrei érhetők el, bennük magyar nyelven is gazdag gyűjteményekkel. Az eszköz lehet bármilyen digitális gépezet: asztali PC, note-book, táblagép, telefon és természetesen e-könyv-olvasó is. Vagy extra lehetőségeket is figyelembe véve: okos (smart) televízió, okos karóra (Apple), intelligens szemüveg. Elmondható és ma már történelmi távlatból is szemlélhető, hogy a kulturális médiatárak technikai-tartalmi képességei feltételeinek biztosítására – a fogyasztói ingyenesség érdekében – a finanszírozás oldalán döntően az állam és szervezetei jelentek meg. Kormányzati vagy önkormányzati szintű intézmények kapcsolódtak be a digitális tudásmenedzsment megvalósításába, felépítésébe. Ilyen értelemben tehát közintézmények – benne a napjainkban képzendő szakemberek – menedzselik az online művelődési portálok szolgáltatásait. Jó irányba remélhetőleg: éppen ez is a tanulmányunkban leírt kurzus célkitűzése.

Textológiai és textonómiai megközelítések

Espen J. Aarseth médiafilozófus, még az e-könyvek térhódítása előtt, de már a számítógépes szöveggkultúra kibontakozása nyomán elemezte a digitális szöveg természetét. Véleménye szerint „ma, a mindennapi textualitás kettős ontológiájának (képernyő vagy papír) korában” (*Aarseth, Espen J.*, 2000, 213) két csoportra kell osztani az e-text tárgykör tanulmányozhatóságát. Ezek:

1. textonómia: a textualitás formai elemeinek tanulmányozása;
2. textológia: a text jelentésének tanulmányozástana.

Az oktatásban majdnem teljességgel csak a textonómiával foglalkozunk, és nem vállalkozunk arra, hogy a digitális szöveg tartalmi esztétikáját és hermeneutikai teljesítőképességét vizsgáljuk. Függetlenül attól, hogy az elektronikus közlésmódok nyelvi-irodalmi elemzése, az online kom-

⁵ Project Gutenberg: <http://www.gutenberg.org>

munikáció hatásmechanizmusai vizsgálatának igénye gyakran felmerül a hallgatók részéről. Úgy gondoljuk, ez a tárgykör más tudományok kereteibe sorolható inkább, mint a könyvészethez.

Textonómiai alapvetésünk, hogy „a nyomdai kiadványban a sorok megtartják, hordozzák a tartalmat, de nem szervezik. Az e-book menedzseli a szöveget. Ez az újítás az, ami végtelen tartalékokkal rendelkezik. A betűk láncolatát megtöri a kép, a videó, a játék. A könyv-látásmódot felváltja a tartalom-összpontosítás, adatfókuszálás, a keresett témakör összefüggéseit feltáró dinamikus felületirányítás. A webes hivatkozások, referensz-áttételek, képi-zenei-filmes mozgások felbontják a megszokott szövegtömböket. Élményszerűvé válik az ismeretszerzés” (*Kerekes és Kiszl, 2015, 58*). Az olvasó a lineáris, szerző irányította gondolatmenetről letérhet. Az írásképp nyomvonalhoz kötöttsége felenged. Létrejön a hipertext, az adott pályán a befogadót nem végigvezető, hanem dinamikusan orientáló gépi matéria.

Az e-könyv informatikai képességeinek túlhangsúlyozása azonban félrevezetheti a diákokat. Láttatni kell, sőt, nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a digitális olvasás nem jelenti rögtön a fejleszést a számítástechnika kiismerhetetlen mélyvízeibe. A legegyszerűbb és legáltalánosabb e-könyv-használat nem egyéb, mint egy nyomtatott felület tükrözése egy elektronikus kijelzőre, annak érdekében, hogy az adott mű elérhetősége többszöröződjön a papírváltozathoz képest. Illetve, hogy a print szükségszerű korlátait a komputer korrigálja a könnyebb olvashatóság kedvéért. Elég itt gondolni például a betűméretek változtatásának lehetőségére (elsősorban a nagyításra), az oldalkép mobilizálására, aszerint, hogy milyen lapirányt (horizontális vagy vertikális) igénylünk, vagy milyen hátteret, esetleg mekkora sortávolságot, szövegbeosztást. Adódik azonban teljes természetességében a papír mimikri olvasás is, amikor a képformátumban szkennelt könyvet pontosan ugyanúgy látjuk, lapozhatjuk a képernyőn, mintha az eredeti nyomtatott példányt tartanánk a kezünkben.

Felvetődhet a nemzetközi szakirodalomban egyre gyakrabban felbukkanó terminológiának, az „e-bookology” könyvészeti elágazásnak (*Pastore, 2010*) a bevezetése a követelményrendszerbe. A még alig néhány éves, de sok zsurnalisztikai fortélyal terhelt, valójában rendkívül bonyolult és összetett digitális kultúra témakörében az e-könyvészet határainak kijelölését mindennél szükségszerűbbnek ítéljük meg. Fennáll a veszélye ugyanis annak, hogy a konvergáló műfajok fogyasztóért vívott harcában a könyvszerűség értékrendjét és tradicionális értékközvetítő szerepét a képpel, videóval dúsított, gyors-szövegekre alapozott mixek, médiahibridek, meghatározhatatlan identitású digicsomagok vehetik át. Ma mindent e-booknak

minősítenek, ami letölthető, monitoron követhető. Az oktatás során meg kell kísérelni elkülöníteni a digitális műfajokat, még akkor is, ha nyilván lesznek vitatható határvonalak. A szövegkupeckedést, tartalom-nagykereskedést, szkennelt szövegtöredékek disztribúcióját, globális portálokra csempészett textverziók offshore forgalmazását nem vonhatjuk egy megítélés alá a hagyományos könyvkultúrából szervesen kifejlődött digitális könyvszármazékokkal.

Az e-könyv mediális környezete és az „olvasó” fogalma

A kurzus egyik fő tapasztalata, hogy a hallgatók idegenkednek a bemutatott e-könyvek tanulmányozása során az olyan informatikai felületektől, amelyek egyszerűen csak tiszta szöveget nyújtanak. Márpedig természeténél fogva az e-könyv éppen ilyen digitális jelenség. A text dominálta képernyőtől-kijelzőtől való tartózkodás érthető valamelyest, hiszen a fiatalok napi informatikai élményeinek jó része nem szövegalapú, hanem inkább multimédiás meghatározottságú. A számítástechnikai eszközökhöz a hallgatók – fizikai értelemben – a stabil szövegnél mozgalmasabb tartalomprezentációt társítanak. Ennek következtében az oktatás folyamán nagy hangsúlyt kap az a digitális keretrendszer, amelybe az e-könyv szervesen beilleszkedik. Az órákon elemezzük az e-könyv-olvasás és a napi számítástechnikai rutin multimédiás elemeinek kapcsolatát. Az e-könyv nem exkluzív részegysége a napi elektronikus kínálatnak, hanem szerves hányada a digitális tartalomáradatnak. A problémát jól jelzi az a vita, amelyben olyan álláspontok ütköznek, miszerint egyáltalán olvasóról beszélünk-e még az e-könyv esetében, vagy felhasználóról (userről). Véleményünk szerint minden esetben törekedni kell arra, hogy az „olvasó” és az ahhoz kötődő érzelmi-gondolati fogalomrendszer maradjon meg a szöveg képernyős tanulmányozása esetére is, hasonlóan a hagyományos könyv kézbevevőjének eljárásához.

Ahhoz azonban, hogy az e-könyv ne a digitális kuriozitás szintjén jelenjen meg a hallgatók felfogásában, így lemaradva erről a hatékony és tömeges művelődési potenciálkihasználásról majdani, már könyvtárosi munkájuk során, szükség van a szöveges tartalom környezetének rövid bemutatására. Egy közelmúltban megjelent e-learning alapvetés (*Molnár, 2014*) keretrendszerét használva, az alábbiak szerinti csoportosításban érintjük (leginkább a közösségi web kategóriáit alkalmazva) a szöveges tartalomelágazások megjelenési formáit, jelezve, hogy általában kevert műfajú portálokról beszélhetünk, hiszen szöveges információ mindegyikben előfordul, alkalmi, illetve rögzültni látszó kombinációk formai gazdagságában:

- Szöveges információ dominálta infoaktivitás: twitter, blog, e-mail, fórumok, levelezőlisták, posztolás, szövegmegosztás.
- Képi információ, képmegosztó oldalak szövegelemei, könyves vonatkozású anyaga, pl. könyvborítók, könyvillusztrációk, könyvcímlapok gyűjteményei: Pinterest, Instagram, Flickr.
- Hangalapú információ: podcast, Skype, Deezer, Spotify, hangoskönyvelérhetőségek, művészi regényfeldolgozások, irodalmi anyagok megzenésített változatai.
- Videós információ: YouTube, Vimeo, videós könyvismertetések, könyv-trailer, szerzői interjúk videomegosztókon, online irodalmi folyóiratokban.
- Oktatási, tanulási megosztóportálok: webinariumok, iTunes U, SlideShare, infografikák, animációk.

Közösségi olvasás, társolvasás

A hagyományos könyvkölcsönzés, de akár az e-könyv szolgáltatása is, teljes könyvművekre vonatkozik. Ritka esetekben előfordulhat könyvrészek külön kimentése és szolgáltatása is, de ez nem tekinthető általános megközelítésnek. Az e-könyv-olvasó eszközök terjedése és technikai tökéletesedése, valamint a közösségi oldalak (pl. Facebook) népszerűvé válása azonban kibontakoztatta az e-könyvek elemeinek cseréjét, megosztását is.

A magyarul társolvasásnak nevezhető globális együttolvasás elfogadott angol elnevezése social reading. A nálunk furcsán hangzó kifejezés nem jelent mást, mint azt, hogy az adott mű olvasása közben az olvasó megjegyzéseket fűz a tartalomhoz, érdekesnek vagy fontosnak tartott mondatokhoz. Ezek a kommentek az e-könyv kereskedelmi hálózatában lévő egyének, csoportok számára követhetők. (Az Amazon ügyfelei így csak az Amazon-kommenteket látják, a Kobo olvasói csak a Koboét.) A megosztási lehetőség következtében nem egyedül olvas a műélvező, hanem folyamatosan figyelemmel kísérheti olvasótársai reagálását az adott részhez. További fejlesztés, és itt már kilép az olvasó a könyves szolgáltatója hálózatából, hogy kijelöléseit (mintha papíron filctollal kihúznánk egyes részleteket) és megjegyzéseit nemcsak az olvasó közössége számára teheti elérhetővé, hanem a Facebook és más közösségi oldalán is. Újabb megosztási kreáció, és ez már érinti magának a műnek az olvasását is, hogy az e-readeren (szürke háttérben) láthatóvá válik, hogy az éppen szem előtt levő fejezetet hányan jelölték ki. Nemcsak egy szűk körben, hanem a könyvterjesztő (pl. Amazon) összes megvásárolt példányát véve alapul. Ez úgy képzelhető el, mintha a földkerekség minden szegletében található olvasók egyszerre lapoznák és jegyzetelnék az adott művet, úgy, hogy ezenköz-

ben érzékelik egymás cselekvő olvasási folyamatát. Ebben az összefüggésben óhatatlanul eltérül az olvasó a saját véleményalkotástól, végzettszerűen befolyása alá kerül a mondatok mögül előtűnő kedveltséget jelző számoknak. Az olvasó nem marad egyedül a művel. Sérül a mű üzenete is, hiszen a szerző a mű megírásakor olyan olvasóra épített, aki az olvasás folyamatában a tartalom hatása alá kerül, nem pedig a tartalomkommentátorok hátlójában vergődik. Nagy a kísértés, hogy az olvasó, illetve ez esetben az olvasójelölt, ne a könyvvel magával kezdje a művel való ismerkedést, hanem a menürendszerben szolgáltatott kiemelt mondatokkal, vagy a kapcsolódó kommentekkel, és mindezek értékelése alapján fog bele, ha egyáltalán belefog, a konkrét szöveg elsajátításához. Tegyük hozzá, az opció kikapcsolható. A társolvasást az alábbiak szerint kategorizálhatjuk.

A megosztás fajtái:

- közösségi oldalon keresztül, pl. Facebook, Twitter, LinkedIn, Google+
- képmegosztó oldalon keresztül illusztrációk, fotók, táblázatok kihelyezése, pl. Pinterest, Flickr, Tumblr
- könyvterjesztői rendszeren belüli kihelyezés, pl. Amazon, Kobo
- e-mail közlés.

A megosztás típusai:

- könyvrészlet kiemelése, esetleg idézetként történő terjesztése
- az olvasott műhöz fűzött tartalmi bejegyzések, értelmező jegyzetek szétküldése
- az olvasott műhöz való érzelmi viszonyulások közlése, terjesztése
- könyvkritika, elemzés közlése.

Néhány jellemző adat a magyar e-könyv-olvasásról

A magyar kereskedelmi könyvforgalom adatait a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése (MKKE) teszi közzé. „A nem papíralapú könyvek 2014-es könyvpiaci forgalma 922 530 000 Ft-ot, 2,08 százalékos piaci részesedést jelent. Az elmúlt két évben a kérdőívünkben különválasztottuk a hagyományos, papíralapú könyvek forgalmát a más fizikai adathordozókon megjelenő könyvektől, a CD-ktől és az e-könyvektől. Az adatközlő kiadói műhelyek azonban az esetek többségében nem különítették el az e-könyveket a lemezen kiadottaktól, és sok esetben a hangoskönyvektől sem. Így csupán megbecsülni tudjuk, hogy az e-könyvek az összpiaci forgalom 1 százalékát sem érték el az elmúlt esztendőben” – áll a 2014-es jelentésben (*Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése*).

Ennek az adatnak jelentősen ellentmond egy másik megközelítés. Az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) reszort-munkatársa nyilatkozata (Dombi, 2013) szerint már 2012-ben is a kiadott ISBN-számok egyharmada elektronikus kiadványra vonatkozott. Ezek szerint a magyar könyvtermés jelentős része már digitális alapokon nyugszik, még azzal a megszorítással is, hogy ez nem tükröződik a kereskedelmi forgalomban. Ennek oka, hogy az e-kiadványok kereskedelmi naplózása nem pontos és mindenre kiterjedő. Elég, ha arra gondolunk, hogy a magyar ISBN-számmal kiadott e-könyvek jelentős részét a globális könyvkereskedők (Amazon, Apple iTunes, Google Play) adják el. Ez a forgalom így nem szerepel a magyar statisztikákban.

A fellelhető becslések és a nemzetközi adatok számai alapján mégis azt kell mondanunk: a kereskedelmi tényektől függetlenül az e-könyvek olvasása Magyarországon népszerű, egyáltalán nem túlzás azt állítani, hogy a teljes olvasás arányait tekintve az e-könyvek hányada már eléri a 25–30 százalékot. Egyes szegmensekben még magasabb az arány, például a tudományos irodalomban vagy keresett témákban, műfajokban, mint például a fiction kategóriában a fantasy regények.

A valós képet az határozza meg, hogy a könyvtári használat (valójában ingyenes letöltés) az e-könyv esetében messze meghaladja a könyvforgalmazói könyvszolgáltatást. Tulajdonképp kimondhatjuk: a magyar klaszikus irodalom java (12 ezer kötet) a Magyar Elektronikus Könyvtárból (MEK) elérhető, szabadon letölthető. Ugyanez igaz a kortárs könyvtermésre is: a Digitális Irodalmi Akadémia (DIA) a 20. századi szépirodalom jó részét kínálja ingyenesen. A magyar kultúra írott értékei egy kattintásra rendelkezésre állnak az érdeklődő olvasók számára.

Ezen túl sok olyan nonprofit könyves projekt működik, sőt, egyre újabban jelennek meg, amelyek egy adott kör érdeklődését elégítik ki. Szívonatosan, értékfelfedező mentalitással, értékőrző alapossággal és szakmaisággal. Csak néhány alaptípust említve: online magángyűjtemények, életmű-könyvapplikációk, könyvtárak részállományainak szabad letöltésű alkalmazásai a meghatározó három hálózati áruházban (Google Play, Apple iTunes, Microsoft Store), valamint a globális free könyvtári adatbázisok magyar állománya. Kiegészül a kínálat – váratlan helyről – a hazai és a nemzetközi kereskedelmi könyváruházak ingyenesen elérhető magyar nyelvű e-bookjaival. A pozitív fejlemények mellett szólni kell a sajnálatos kalózdolalak meglétéről, állandó megújulásáról is. Ezek az illegális könyvanyagokkal (önmagában egyszerűen könyvnek nem nevezhetők az itt fellelhető szkennelések, töredékes print-klónok) operáló oldalak a jogellenességük mellett abban is kárt okoznak, hogy a művek maguk legtöbb eset-

ben nem egyeznek meg az eredeti szöveggel. Sok esetben kimaradnak oldalak, gyakran a könyv alapvető kellékei hiányoznak, mint tartalomjegyzék, impresszum, oldalszámozás, jegyzetek, függelékek.

Szakértői becslésekből kiindulva a feketeforgalom jócskán meghaladja a legális könyvforgalmazás mértékét. Egy nagyszabású nemzetközi felmérés (*Wischenbart*, 2013, 97) szerint a legális tízszerese, azaz legalább 40 ezer mű érhető el kalózkodakról. Egy hazai e-könyv olvasó szakblog még magasabbra teszi ezt a számot, és 50-60 ezerre becsüli az illegálisan letölthető könyvcímek mennyiségét (*Dworkyll*, 2012).

Mindezen adatok értelmezése után arra irányítjuk a figyelmet, hogy a hazai, illetve határon túli magyar bölcsészeknek, oktatóknak, könyvtárosoknak olyan kulturális háttér áll a rendelkezésére, amelynek a kihasználása alapvető tanítási-nevelési feladat.

Könyvtári e-könyv-kölcsönzés

A könyvtárak természetes módon rá vannak kényszerülve az e-környezet követelte fejlődésre. Az anyagi lehetőségek néha méltatlan szűkítésének keretei között is, de igyekeznek megfelelni a digitalizáció kihívásainak. Elég csak az elektronikus katalógusokra gondolni, vagy a kölcsönzés teljes gépesítésére. Ki kell emelni, hogy a tudományos folyóiratok globalitás vezérelte hálózatra kerülése nyomán a könyvtárak vitték a vezető szerepet a digitalizált periodikák szolgáltatásának megteremtésében. A virtuális szaktudományos publikációk keresetőségének biztosítása, a tanulmányok indexálása, egyáltalán az elérhetősége szinte kizárólag a szak- és felsőoktatási könyvtárak rendszerén keresztül történik. Az e-könyv könyvtári fejlődése azonban – eltérően a folyóiratoktól – nem egyenes ívű sikerprocesszus. Elsősorban azért, mert az e-könyvek szerzői jogi kérdései nehezen voltak tisztázhatók, tekintettel az országhatárokat nem figyelembe vevő terjesztésre, valamint a kalózletöltések irtatlan és kezelhetetlen problémakörére. A kiadók egyszerűen nem adták el a könyveiket a könyvtáraknak, attól tartva, hogy a könyvtáraknak nem áll rendelkezésére olyan informatikai védelmi rendszer, amely megakadályozná a művek illegális másolását. Ezt végül a nagy angol nyelvű országokban, később Európa jelentős részén úgy oldották meg, hogy a kiadó és a könyvtár közé beépült egy független kölcsönzési szolgáltató, amely vállalkozás képes biztosítani a mű védelmét. Magyarországon jelenleg az OSZK ELDORADO (Elektronikus Dokumentumküldés Országos Rendszere, Adatbázisa és Dokumentumtára) programja⁶ keretében folyik az e-könyv-kölcsönzés hazai rendszerének kísérleti előkészítése.

⁶ OSZK ELDORADO: <http://www.oszk.hu/eldorado>

A könyvtári e-book-kölcsönzés kurrens művek, kortárs sikerkönyvek esetében nehezen valósítható meg az alábbi nehézségek következtében:

- Az elektronikus példány jelentősen olcsóbb, mint a nyomtatott, így könnyen dönt az érdeklődő a vásárlás mellett a kölcsönzés procedúrája helyett.
- A megvásárolható könyvek – kiadótól függően – 10–20 százalékába ingyenesen beleolvashat a vásárolni szándékozó. Ez sok esetben elegendő egy tájékozódó, kíváncsiskodó vásárló számára.
- A könyvkereskedők nagy szélességű tartalom-keresztmetszetben, jelentős mennyiségben kínálnak kereskedelmi portáljukon szabad hozzáférést, azaz ingyenes könyveket.
- A hazai és a globális könyváruházak kuponrendszereket építettek ki. Egy kis értékű vásárláshoz is sokféle kupont csatolnak, amely különböző szolgáltatások igénybevételére jogosít. Ez a forma az off-line könyvkereskedelemben is ismert és használatos, azonban igazán a virtuális könyvforgalmazásban hatékony, hiszen a kupon beváltása egyszerű, nem igényel tárolási nyűgöt, mozgást.
- A globális könyves portálok, elsősorban az Amazon, előfizetési könyvhozzáférést kínál. Meghatározott havi díj fejében egymilliót is meghaladó könyvvállományában – benne a legfrissebb sikerkönyvekkel – válthat az előfizető, más médiumok free letöltési lehetősége mellett (film, tévé, sorozatok, zene).
- Torrent oldalak a könyvet megjelenése után – sok esetben akár előtte is – néhány nappal már elérhetővé teszik, így a keresett mű ingyenesen megszerezhető, továbbítható.
- Az olvasók nehezen igazodnak el a két alapvető e-reading fájlformátum (ePub, illetve az Amazon által használt, gyakran egyszerűen Kindle-nek nevezett „.azw” kiterjesztés, korábban mobi) használatának különbözőségében.
- Az e-könyvek tárolásának logikája szokatlan, eltér az egyébként rutinszerű file alapú mentéstől. A lényeg az, hogy a globális könyvkereskedők szinte kizárólag, a hazaiak is már nagy részben, a felhő alapú (cloud) tartalommentést részesítik előnyben. Annak érdekében, hogy az adott mű egyrészt ne semmisüljön meg, ha az olvasó gépében károsodás lép fel; illetve azért, hogy az adott könyv az olvasó minden eszközére (pl. mobiltelefon, e-reader, tablet, note-book, asztali PC) letölthető legyen attól függően, hogy éppen melyik gépezet van használatban. A tartalomfeldolgozás szinkronizálható, tehát ahol abbahagyta az olvasó az egyik instrumentumon, ott folytatja a másikon, természetesen az összes jegyzettel, kijelöléssel együtt.

A magyar könyvtárak e-book aktivitásának két fő irányát különböztethetjük meg (*Moldován, 2012*):

1. Megőrzés, archiválás

Az egyre nagyobb szerepet játszó e-könyvek, elektronikus dokumentumok megőrzése miatt fontos a könyvtárak szerepvállalását megőrizni ezen a területen, kiemelten a nemzeti könyvtárat.

2. Kölcsönzés, terjesztés

Elengedhetetlen, hogy az e-könyvek terjesztésében továbbra is megmaradjon a kölcsönzés lehetősége, amelyet eddig jobbra a könyvtárak valósítottak meg. Akiknek nincs kellő anyagi lehetőségük, esetleg alkalmas eszközük az e-könyvek megvásárlására, olvasására, azok ezt a könyvtárakon keresztül megtehessek, úgy, ahogy a nyomtatott irodalom terjesztésében is a könyvtárak fontos szerepet töltenek már be néhány évszázada.

A hallgatók számára az egyik legfontosabb alaptudás, és ezt kell továbbadniuk is, hogy a digitális világban a könyvtár fogalom nem fedi a nyomtatott korszakra vonatkozó bibliotéka determinációit. A névhasználat sokszor egyenesen megtévesztő lehet, vagy nem ad pontos képet arról, milyen tevékenységet is fed a funkcionáló terminus:

- MEK.⁷ Az intézmény legfőbb sajátága, hogy döntően eltér a megszokott fundamentumoktól, hiszen nem kölcsönöz, hanem szabadon szolgáltatja az állományában lévő műveket. Mi több, éppen arra sarkallja az olvasót, hogy ne visszavigye a könyvtárba a dokumentumot, mint ez a nyomtatott rendszerben elvárás lenne, hanem maga a letöltést végző adja tovább az írásművet, terjessze, ossza meg a tartalmat.
- Project Gutenberg. A legnagyobb szabad hozzáférésű könyvatadtbázis, alapvetően angol nyelvű, de jelentős a magyar tartalom is. A tevékenység „projekt” címezése nem utal a valóságos könyvszolgáltatási logisztikára, tehát arra, hogy minden mű letöltése ingyenes. A Gutenberg névelem is inkább a nyomtatott rendszerek felé mutat.
- DIA.⁸ A még le nem járt szerzői jogú kortárs magyar művek szabad adatbázisa. Szinte a teljes 20. és 21. századi értékes magyar irodalom szabadon elérhető a virtuális gyűjteményből.

Használatosak még – több más mellett – az adattár, archívum, digitális könyvtár, e-gyűjtemény, Hungaricana, Europeana kifejezések. Minden esetben külön meg kell vizsgálni, hogy az intézménynév valójában milyen elektronikus könyvaktivitásra vonatkozik.

⁷ Magyar Elektronikus Könyvtár: www.mek.oszk.hu

⁸ Digitális Irodalmi Akadémia: www.dia.hu

Itt teszünk arról említést, hogy különböző digitális könyvespolc szoftverek segíthetik az olvasót, egyrészt a rendszerezésben, másrészt a nyomtatott könyvekhez köthető hagyományok megélésében. A legismertebbek a Calibre⁹ és az Adobe Digital Editions.¹⁰ Ezek az e-könyv-olvasó eszközkhöz képest természetszerűleg nagyobb képernyőméretekkel rendelkező alkalmazások lehetővé teszik a digitális könyvtárak rendszerezését, egy tekintetre átláthatóan prezentálják színes borítóikkal az adott témakör vagy szerző szerinti keresés eredményét, csakúgy mint egy valóságos könyvtár esetén. A Calibre külön előnye, és talán ebben rejlik egyre kiteljesedő népszerűsége, hogy átjárhatóságot biztosít a különböző szövegfarmátumok között. Tehát bármilyen szövegfarmátumból készít olyant, amilyet az olvasó igényel. Gyakori, hogy valaki csak a pdf-et szereti, mert azt szokta meg, vagy éppen HTML-ben kedveli az olvasást, Word helyett. A Calibre konvertálja a műveket a kért platformra.

Az e-könyves kurzus tematikája

Eddig ismertetett alapelveink nyomán alakítottuk ki a kurzus tematikáját, melynek során az alábbi koncepcionális megoldásokra törekedtünk:

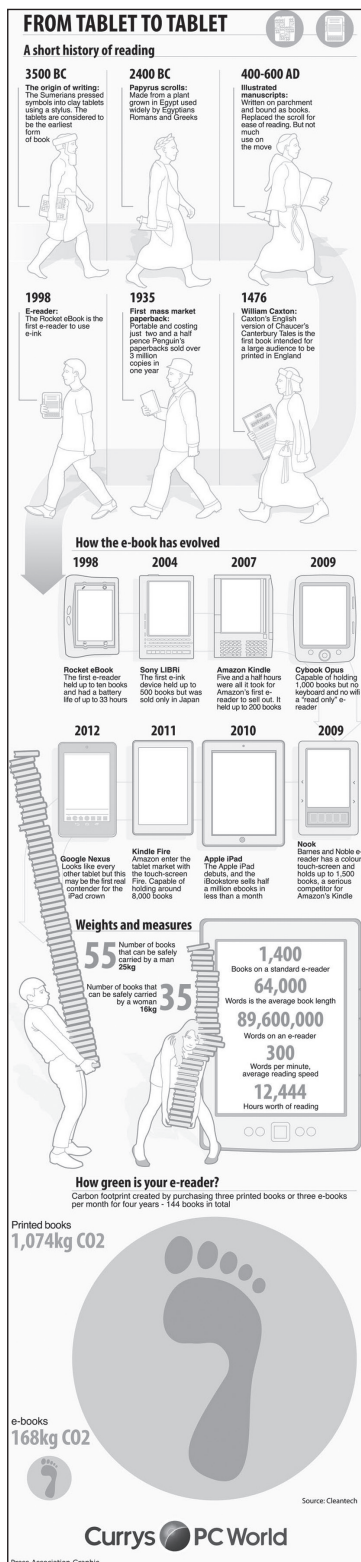
- Az e-book-jelenség alapösszetevőinek teljességét bemutatni, beleértve az eszköztechnikai, könyvészeti, jogi, gazdasági, kereskedelmi, informatikai vonatkozásokat.
- Minél több gyakorlati művelet elvégzése: vásárolni (kisebb és globális portálokról), letölteni, kölcsönözni e-könyvet, illetve az e-könyv olvasásának rutinját (szövegelemek változtatása, jegyzet beillesztése, kihangosítás, lábjegyzet kezelése, médiaelemek kezelése stb.) gyakorolni.
- Az e-könyv eszközsemlegességét és platformfüggetlenségét folyamatosan hangsúlyozni, megértetni.

Az oktatás szemináriumi keretei:

- A tanórák 90 percesek. Ennyi idő feltétlen szükséges ahhoz, hogy egy téma feldolgozásra kerüljön úgy, hogy a diákok kezében technikai eszközök is vannak, amelyekkel feladatokat kell megoldani.
- Az órák Power Point diaképes prezentációk kíséretében, projektorral zajlanak, hangsúlyozva, hogy a részletes áttekintés szöveges alapon rendelkezésre áll nyomtatva és elektronikusan is. A diasort a hallgatók az utolsó órán áttölthetik saját hordozóra. Az oktató meghatározza, hogy a diasort kizárólag tanulási segédanyagként használhatják a hallgatók, nem tölthetik fel megosztó portálokra, egymás között sem cserélhetik.

⁹ Calibre: <http://calibre-ebook.com>

¹⁰ Adobe Digital Editions: <http://www.adobe.com/hu/products/digital-editions/download.html>

(Öt év alatt csak egyszer sértették meg ezt a megállapodást, egy különösen kurrens téma – Google Books – került fel a SlideShare megosztó portálra.)

- Az adott témakörben az aktualitások kiemelésével és bemutatásával kezdjük a foglalkozást. A napról napra változó ismeretkörök mellett a viszonylag állandónak mondható elméleti alapot a hallgatók részletesen megtalálhatják a – Nemzeti Kulturális Alap (NKA) támogatásával készült – monográfiában: Kerkes Pál, Kiszl Péter és Takács Dániel: *E-könyvészet*. A digitális könyvkultúra alapvonásai. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2013.¹¹
- Célunk a szemléltetés elsődlegessége, ne alakuljon ki a hallgatók körében az a vélemény, hogy a kurzus valójában egy irodalmi felolvasóest vagy éppen szövegelemző filológiai szeminárium, így alapvetően törekszünk digitálisan elérhető és bemutatható médiaműfajokkal segíteni a megértést: videointerjúk, infografikák (1. ábra), kereskedelmi reklámklippek, marketingfotók (2. ábra), podcastok, hanganyagok, filmrészletek, könyvapplikációk médiaelemei is terítékre kerülnek.

1. ábra. *A From tablet to tablet* című infografika. Forrás: <http://ebookfriendly.com/wp-content/uploads/2014/05/A-long-history-of-reading-infographic.jpg>

¹¹ A Centrál Kávéházban 2014. február 27-én tartott könyvbemutatóra készített, a téma gyorsan áttekinthető összefoglalását nyújtó infografika is eredményesen használható az oktatásban: http://lis.elte.hu/KONYVTAR/e-konyveszet/infografika_e-konyveszet.pdf

2. ábra. Részlet a Kindle e-könyv olvasó promóciós fotóiból.
 Forrás: http://www.amazon.com/dp/B00IOY8XWQ/ref=fs_kv

A félévben tárgyalt témakörök:

1. A könyv mint fejlődéstörténeti objektum: Gutenberg-galaxisból Googletenberg univerzum
2. E-book alapadatok: eszköz, tartalom, olvasás számokban
3. Az e-könyv fogalma, e-könyves új terminológiák. Az EU és a World Wide Web Consortium e-könyves aktivitása
4. Az e-könyv és olvasója: antropológia, olvasási tempó, intertextualitás, hipertextualitás
5. Az e-könyv története: Memex, Xanadu, Dynabook, avantgárd könyvtörekvések, Project Gutenberg
6. E-könyvek ingyenes lelőhelyei, a tartalom szabad elérése: MEK, Digitális Tankönyvtár, DIA, Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (MaNDA), Europeana, Európai Digitális Könyvtár, Project Gutenberg, Open Library, World Digital Library
7. Térítéses elektronikus könyvek: hogyan és kitől vásárolható?
8. Új kiadói és terjesztői e-könyv-konstrukciók. Self-publishing, start-up modellek és az e-könyv, az antikvár e-könyv
9. Könyvkölcsönzés e-módra: szöveglízing, textbérlet, social reading
10. Szövegplatformok (formátumok) az e-könyvhöz
11. Az e-könyv és a szerzői jog: a DRM (Digital Right Management) alternatívái, a Creative Commons (CC)
12. Az e-könyv-olvasó jellemzői, a piacvezető berendezések
13. Az e-könyv határterületei
14. Az e-bibliofília kezdetei.

A képzés szakirodalma és technikai feltételei

Az egész témakör teljesen új, ezért nagyon fontos, hogy folyamatosan aktualizált, hazai és nemzetközi szakirodalmat adjunk a hallgatók kezébe, azonban a téma jellegéből fakadóan elengedhetetlen, hogy ne csak szöveges ismeretforrásokat jelöljünk meg, hiszen nincs igazán tapasztalata a kurzus résztvevőinek az e-könyves világ helyszíneiről, eszközeiről, kommunikációs pontjairól. A szakirodalmi ajánlásokba így bekerültek a már említett infografikák, animációk, podcastok, és számos videó a könnyen hozzáférhető és a hallgatók által gyakran használt YouTube portálról.¹²

Mint a tananyagból is látszik, rendkívül eszköz- és szemléltetésigényes kurzusról van szó. Ez a feltétel komoly problémákat okoz, függetlenül attól, hogy az ELTE BTK könyvtárosképző intézetének oktatótermei jól felszereltek. A legérzékenyebb technikai kérdés – kurzusról kurzusra fi-

¹² „E-book” keresésre adott találatok a YouTube csatornán: https://www.youtube.com/results?search_query=e+book

nomodtak a módszerek a megfelelő tapasztalatok birtokában – az e-könyv-olvasó eszközök használatának megszervezése, felügyelete. Először felmerült, hogy nem is szabad kézbe adni az eszközöket, csak tanári szemléltetéssel érdemes oktatni. Ugyanis ezek az e-könyv-olvasók érzékeny szerkezetek, a gyakorolgatást, próbálkozást nem jól tűrik. További gond, hogy az eszköz közvetlenül dedikált a birtokosához, egy ügyetlen gombnyomásra komoly összegű rendelőst lehet azonnal indukálni. Az iPad kivetítése is nehézségekbe ütközik, a többnyire stabilan elhelyezett, akár nem is elérhető projektorhoz való csatlakoztatást nem könnyű megszervezni. Nélkülözhetetlen a jó hangkártya és az élvezhető minőségű hangfalak. A hálózati kapcsolat gyorsasága megoldott, azonban az e-könyv-olvasónak az egyetemi wifihálózattal való kompatibilitása nem sikerült: a rendszerek nem működtek együtt. A 3G-s iPadnál ez kisebb probléma, ugyanakkor több e-könyv csak wifihálózathoz csatlakoztatható, az eszköz nem fogadja el a letöltéshez a szokásos mobilkonnekciót. Ez is egy megoldást igénylő sajátosság: csak wifihálózat esetén olvasható vagy tölthető le néhány könyv, többnyire könyvapplikáció, tekintettel a folyamatosan mozgó nagy adatmennyiségre.

Az e-könyv-olvasó eszközöket az oktatáshoz megfelelő számban az egyetem biztosította, ezt egészítette ki a kurzusvezető saját e-book-eszköz gyűjteménye, amely kiterjed olyan régi e-book-eszközökre is, amelyek ma már nincsenek forgalomban. Ennek segítségével lehet kipróbálni a globális eszközökön kívül (pl. Kobo, Kindle, Nook, Sony) Magyarországon forgalomba hozott, úgynevezett e-book-klónokat (pl. Koobe, Hanvon). Teljesítőképességük és használhatóságuk érdekes összehasonlításokat ad az ismert gépek tulajdonságaival. A vásárlás kipróbálásához, a kereskedelmi aktusban való digitális részvételhez regisztráció szükséges az adott globális vagy magyar portálon. Ezt az oktató regisztrációján keresztül bonyolítjuk. Kereskedelmi forgalomban való letöltéshez éppen akciósan (ingyenesen) elérhető könyveket választunk. (Mennyire szükséges a konkrét tapasztalat az e-könyv-vásárlás menetéről, azt talán szemléltetheti egy anekdotikus megjegyzés: az egyik hallgató az óra végén külön megjegyezte négy szemközt a tanárnak, itt tudta meg azt a tényt, e-könyvet vásárolni is lehet, nem csak „szerezni”...)

Nagy segítséget jelentett az oktatásban, és egyben jól mutatja a trendeket: a kurzus kezdetekor a hallgatóknak egyáltalán nem volt e-book-eszközük, míg a jelen helyzetben (tehát négy-öt év elteltével) a résztvevők legalább fele már saját e-könyv-olvasóval érkezik az órára. Egyre többen használhatják így a saját gépezetüket, nincs idővesztés a különböző technikai beállítások, géplefagyások vagy az egyszerű használati rutinok oktatása miatt.

A számonkérés

A kurzuslezáró vizsga elméleti és gyakorlati elemekből áll: az elméleti részben a tételben meghatározott tananyagról ad számot a diák, ezt követően – felkészülési idő nélkül – kap egy gyakorlati e-könyves gépi feladatot, lehetőleg a húzott tétel témájához kapcsolódóan. Gyakorlati feladataink alaptípusai:

- könyvletöltés ingyenes állományokból adott platformra, adott tárhelyre;
- könyvletöltés fizetős portálokról adott platformra, adott tárhelyre;
- könyvletöltés kábeles kapcsolattal vagy hálózaton keresztül;
- online olvasóplatformok használata, ismerete;
- e-könyv-olvasón lévő szöveg kezelése, operációja;
- könyvapplikáció kezelése;
- eligazodás a magyar ingyenes állományokban;
- globális ingyenes könyvportálok bemutatása;
- jubiléum szerző vagy mű, illetve frissen lejárt szerzői jogú, tehát szabad letöltésűvé váló szerzői életmű egy könyvének megtalálása, feldolgozása.

3. ábra. Pillanatképek az e-könyv-letöltési versenyről.

Forrás: <https://plus.google.com/photos/110438508107919707009/albums/6071629466182468433>

A számonkérés egyik – óráról órára megismételt legnépszerűbb – játékos formája a könyvletöltési verseny, melyről bővebben is szólunk. Lényege, hogy a tanár megad egy könyvcímet, amely alapján az érintett dokumentumot a lehető leggyorsabban le kell tölteni. A feladat akkor tekinthető befejezettnek, ha a résztvevő az e-könyv első sorát felolvassa. A feladat kombinálható: versenyezhetnek letöltési módok, szövegplatformok, magyar és globális portálok. A könyvletöltési verseny egy lehetséges forgatókönyvről részletesen beszámoltunk (Kerekes, 2015) egy közelmúltbeli szakmai rendezvényünk kapcsán (3. ábra). A 2014-ben kilencedik alkalommal lebonyolított Országos Könyvtári Napok keretében, az Okos könyvtár programsorozathoz kapcsolódva az ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézete 2014. október 15-én *E-könyv, e-olvasás* címmel szervezett szakmai napot.¹³ A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács (NHIT) által támogatott rendezvény az Informatikai és Könyvtári Szövetség (IKSZ), valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesületének (MKE) együttműködésével valósult meg. A szakmai nap célja kettős volt. A *Vele vagy nélküle? Pro és kontra az e-könyvről* délelőtti kerekasztal-beszélgetésbe meghívott vendégeinket (Békés Márton történész, szerkesztő; Dippold Péter, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárának igazgatója; Fodor János, az ELTE BTK KITI adjunktusa; Káldos János, az Országos Széchényi Könyvtár általános főigazgató-helyettese, különgyűjteményi igazgatója; Molnár József, a PC World főszerkesztője; Sándor Júlia, az ELTE Eötvös Kiadó projektvezetője) arra kértük, hogy osszák meg velünk az e-könyv-kultúrával, az e-könyv-olvasás elterjedésével és hatásaival kapcsolatos véleményüket (a dőlt betűs szövegben ezekből válogattunk). A *Kapcsold be magad!* délutáni interaktív bemutatók (Akadémiai Kiadó, Wolters Kluwer Kft., e-Könyv Magyarország Kft., ELTE Eötvös Kiadó, Multimediaplaza, Typotex Kiadó) keretében pedig az érdeklődők széles körének, különböző korú és élethelyzetű társadalmi csoportoknak kívántunk lehetőséget adni az e-könyvekkel, e-book-olvasókkal való megismerkedésre (Boda Köntös, 2014).

Békés Márton állásponjtja, hogy az e-könyvek előnyös tulajdonságainak számbavételekor felsorolt szempontokon túlmutatnak azok az értékek, amelyeket kizárólag a nyomtatott könyvek képesek közvetíteni. Véleményét alátámasztandó egy, a családja által őrzött, az első világháború idején megjelent, kéz-

¹³ A szakmai napon készült fotók és videó az alábbi webcímeken tekinthetők meg: Fotók: <https://plus.google.com/photos/110438508107919707009/albums/6071629466182468433> Videó: <http://www.youtube.com/watch?v=iEuHH-umoZY&feature=youtu.be> Beszámoló az ELTE BTK KITI blogján: <http://elte-lis.blogspot.hu/2014/10/elo-eleven-mu-veltsegert-siker-es-szakmai.html>

írással bejegyzésekkel ellátott kötetet mutatott be, mely súlyos történelmi eseményekről és emberi sorsokról tanúskodik. Az egykori események mementójává vált könyv és a benne fennmaradt feljegyzések olyan fontos kulturális és emberi értékeket képviselnek, amelyek átörökítésére az e-book képtelen. Az e-book elterjedését digitális utópizmusnak tartja, melyet kizárólag az egész világ digitális behálózására törekvő nagyvállalatok piaci érdekei diktálnak, erőltetnek a felhasználókra. További ellenérvként említette Békés Márton, hogy a készülékek használata nem demokratikus, az e-könyvet olvasó emberek pedig sohasem fognak valódi közösséget alkotni.

Molnár József véleménye, hosszú távon viszont valószínű, hogy az e-könyvek leginkább a táblagépeken és a mobiltelefonokon fognak terjedni, mert ezek a készülékek már szorosan hozzátartoznak az emberek hétköznapijához. A vásárlás és a döntés az olvasókon múlik. Meglátása szerint a nyomtatott és a digitális formában elérhető tartalmak nem kizorítják, hanem kiegészítik egymást, hiszen – igazodva a különböző olvasói igényekhez – a PC World magazinnak is létezik online és nyomtatott változata egyaránt. A szerzők, a kiadók által közvetíteni kívánt üzenet mindkét formában eljut a címzettekhez. A digitális formátum melletti további érvként említette a külföldön megjelenő, de Magyarországon könyvkereskedelmi forgalomban nem kapható könyvek e-könyvként történő könnyű elérését. A könyvkiadással kapcsolatban pedig úgy látta, hogy a manapság terjedőben lévő self-publishing megoldásoknak köszönhetően a szerzők jóval egyszerűbben és gyorsabban jelentethetik meg írásaikat e-könyvformátumban, viszont ez továbbra sem csökkenti a kiadók fontosságát a formailag és tartalmilag igényes kiadványok megjelentetésében. A kiadók szerepét az előbbieken túl leginkább abban látta, hogy az interneten korlátozás nélkül megjelenő szerzői kiadások közül a kiadók képesek kiemelni és felhívni az olvasók figyelmét a valódi kulturális értékekkel bíró alkotásokra.

Káldos János elmondta, hogy munkája során számtalan – Békés Mártonéhoz hasonló – régi könyvvel találkozik, melyekhez kivétel nélkül emberi sorsok kapcsolódnak, mégis úgy látja, a könyv nem univerzális történelmi emlékező eszköz, hiszen a szóbeliség világából a könyv sem képes megőrizni semmit. Egy meghatározó olvasmányélményére utalt, Raymond Kurzweil A szingularitás küszöbén című könyvére, melyben a szerző meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a technológia tulajdonképpen az emberi evolúciót kiegészítő eszköz. Az emberi fejlődés következő lépése a technológiával való összeérés. A 21. század embere ezt a paradigmaváltást éli meg napjainkban. A legfontosabb kérdés pedig az – ahogy az idézett műben is olvasható –, hogy képesek vagyunk-e megőrizni mindazt, amit elődeinktől örököltünk. A globálisan technologizálódó világban a társadalmi emlékezet átörökítése, hogy megőrizzük a szóbeliség és az írásbeliség, a magunk és a társadalom emlékeit, rendkívül nehéz feladat. Az idén 20

éves Magyar Elektronikus Könyvtár számára mindez szintén komoly kibívtást jelent. A digitális tartalmak elérését és használatát lehetővé tevő készülékekkel kapcsolatban – Molnár Józseffel egyetértve – úgy gondolja, hogy a jövő az univerzális eszközké, melyek minden eddigi és jövőbeli funkciót egyesítenek magukban.

Dippold Péter szerint látnunk kell, hogy az e-könyvek és a multifunkciós készülékek csupáncsak egy kis szegmensét jelentik azoknak a generális társadalmi változásoknak, amelyek előtt állunk. Az e-bookok és egyéb eszközök megjelenésével nemhogy szegényedne a világ, hanem gazdagodik. Meggyőződése, hogy ebben a folyamatban ugyanaz játszódik le, mint a különböző médiumváltásoknak az időszakában, amikor a film bejövételével sokan a színház végét jósolták, vagy amikor a fotó megjelenésében sokak a képzőművészet, illetve a festészet végnapjait látták. Mégsem így alakult, megmaradt valamennyi. Vélhetően megmarad a könyv is, az e-könyv pedig egy alternatív lehetőség lesz. Az e-könyvek könyvtári kölcsönözhetőségével kapcsolatban megjegyezte, hogy elterjedt és minden területre érvényes modell hiányában még sok a megválaszolatlan kérdés. A könyvtárak és a kiadók nem feltétlen állnak egy oldalon e téren, viszont emlékeztetett rá, hogy a különböző adatbázis-szolgáltatók kínálatában már jelenleg is hatalmas mennyiségű e-könyvet tartalmazó szolgáltatáscsomagok érhetők el (Boda Köntös, 2014).

Tapasztalatok, következtetések

Meg kell kísérelni átadni a diákoknak azt a szemléletet, hogy a könyv mindig is változott, a könyv egyáltalán nem egy statikus szövegdoboz. Az e-könyv könyvészeti típusú kutatásának létjogosultságát támasztja alá az is, hogy az előző korszakok bibliográfusai sem állandóságra ítélt, változtathatatlan instrumentumnak érzékelték a könyvet. Éppen ellenkezőleg, úgy tekintették, mint szüntelenül megújuló értékközvetítőt. Az ágazat minden szereplőjét évszázadokon át, folyamatosan foglalkoztatta a könyv jövője, pedig korántsem éltek át olyan gyökeres változásokat, mint mi napjainkban. Érzékeltük, a hallgatók meg is értették, hogy ha a hivatásuk gyakorlására alaposan fel akarnak készülni, akkor el kell sajátítaniuk az e-könyves alapismereteket. A diákok egyébként jellemzően állást foglalnak egy platform, egy eszköz, egy technika, egy globális portál mellett, attól függően, hogy milyen előzetes ismereteik vannak nekik vagy a környezetükben élőknek valamilyen e-könyves megoldással összefüggésben.

Fel-feltünetezett a printelkötelezettség is. Voltak olyan hallgatók, akik egyszerűen elmondták: nem szeretik az e-könyvet, éppen azért jelentkeztek a kurzusra, hogy igazolják maguk és környezetük előtt a nyomtatott

kiadványokhoz kötődő előítéleteiket. A résztvevők az e-könyvre mint új médiumra tekintenek, amelynek tanulmányozása során még bőven akad lehetőség a kreativitásra, önálló vélemény megfogalmazására, saját tapasztalatok közlésére.

Világos, hogy a számonkérés során a magolás, memorizálás nem az elsődleges szempont, hiszen nagyon gyorsan változnak az eszközök és a megoldások. Teljesen fölösleges a tananyag elemeinek gépies, egy vizsgára szóló betanulása. Ezzel szemben konkrét gyakorlati jártasság megszerzésére van szükség a témakörben. Olyan jártasságra, amelynek alapján a további újdonságok nem érik váratlanul a szakembert. Ez azt is jelenti, hogy folyamatosan követni kell a tanórák anyagát, nem lehet az utolsó vizsga előtti napokra hagyni az ismeretek elsajátítását. Ez a megközelítés nyilvánvalóan eltér a szokványos hallgatói hozzáállástól.

A hallgatók a kurzusra való jelentkezéskor úgy gondolják, a tananyag kizárólag az e-könyv-olvasó eszközök működésének megismerésére szorítkozik. A tananyag azonban inkább e-könyvészet, mint e-könyv-olvasó termékbemutató. Ezt a helyzetet nem mindenki fogadja el szívesen, és csalódásnak éli meg.

A tanárnak mindig ügyelnie kell arra, hogy ne foglaljon állást egyetlen platform, egyetlen eszköz, egyetlen műfaj mellett sem. A diákok részéről folyamatosak a kérdések, hiszen maguk vagy a környezetükben gyakran kerülnek olyan helyzetbe, hogy éppen az e-olvasás világába szeretnének bekapcsolódni. Konkrét iránymutatásokat várnak, remélnék. Megszokták, hogy kiállnak egy böngésző, egy operációs rendszer mellett, ezt várják itt is. Még az is előfordul, hogy konkrét e-könyv-olvasó eszköz vásárlásához kérnek tanácsot.

Technikailag nem látjuk a helyes megoldásokat, bizonyára más egyetemek kurzusai hozhatnak tapasztalatot. Az a kérdés ugyanis, hogy hogyan juthatnak a diákok e-readerhez a tanórákon. Több probléma jelentkezik egyszerre: egyrészt sok eszközfajta létezik, mind más és más informatikai kultúra alapján működik; másrészt drágák ezek az e-bookok, és nagyon hamar cserélődnek az egyre intelligensebb verziók. Ezzel lépést tartani egy oktatási intézménynek teljesen lehetetlen, és nem is lehet célja. Nincs más út, mint néhány alaptípust beszerezni és azokat bemutatni. De így a gyakorlati képzés, oktatás vitathatatlanul csorbát szenved. A problémamegoldásban talán segítséget jelent, hogy – mint utaltunk rá – egyre több hallgató rendelkezik saját olvasóeszközzel.

A könyv változása, megújulása nem új jelenség. Az e-könyvészeti kutakodás ilyen értelemben nem más, mint az évszázadok óta művelt, de a 20. században különösen felerősödő, majd jelen századunkban – összefüggés-

ben az információs társadalom új követelményeivel – kiteljesedő bibliográfiai tudományosság természetes folytatása. Az egyetemi oktatás és kutatás meghatározó jelentőségű az e-könyv természetének leírásában, tudományos feldolgozásában. Intézetünk hallgatóinak szakdolgozati témaválasztásában – szinte minden képzési formában – már több mint egy évtizede megjelenik a kérdéskör, ahogy ezt az alábbi, időrendben felsorolt példák is mutatják:

- Csiszár László: Elektronikus könyvkereskedések: az Amazon.com hatása itthon és külföldön (könyvtáros egyetemi, 2003);
- Ácsné Varga Mónika: Egy új e-(Gutenberg) galaxis: az e-book, az elektronikus könyv (informatikus könyvtáros egyetemi kiegészítő, 2004);
- Tarr Zsófia: Az e-könyvkölcsönzés lehetőségei Magyarországon (informatikus könyvtáros MA, 2013).

Ugyanígy az ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskolája keretében működő könyvtártudományi programon eddig született és a készülő disszertációk is gyakran érintik a területet. A közelmúlt doktori (PhD) fokozatszerzéseiből két példát említünk, melyek a felsőoktatási könyvtári hálózat szemüvegén keresztül tárgyalják témánkat:

- Bognárné Lovász Katalin (adjunktus, Nyugat-magyarországi Egyetem): Tudásmenedzsment a könyvtárakban, különös tekintettel a felsőoktatási könyvtárak tudásgazdálkodásban betöltött szerepére, 2013.
- Czeglédi László (adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola): E-learning könyvtári rendszerek a felsőoktatásban, 2013.

Kassák Lajos, a magyar avantgárd költő-képzőművész 1926-ban – természetesen még nem az e-könyvre vonatkozóan, de általános médiahasználati értelemben – máig érvényes megállapítást tett: „Nem az eldologiasodást, hanem a dolgok használhatóságát akarjuk” (*Kassák*, 1926, 18). Az e-könyvészeti egyetemi oktatás is – felfogásunkban – arra kell koncentráldjon, hogy a jövő bölcsészei, tanárai ne csúcstechnikai jellemzőkkel piacra dobott prémium terméknek, „divatos dolog”-nak tekintsék az e-könyv-eszközt és az azon elérhető tartalmat, hanem olyan „használható dolognak”, amelynek segítségével maguk és környezetük, később tanítványaik részére elérhetővé tehetik a múlt és jelen irodalmi termését.

Irodalom

- Aarseth, E. J. (2000): Ergodikus irodalom. Ford. Kozma Zsolt. *Replika*. 40. sz. 203–218. Eredetiben: Aarseth, Espen J. (1997): Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Armstrong, C. (2008): Books in a virtual world. The evolution of the e-book and its lexicon. *Journal of Librarianship and Information Science*. **40**. 3. sz. Letöltés: http://cadair.aber.ac.uk/dspace/bitstream/handle/2160/647/Armstrong_BooksinaVirtualWorld_JOLIS.pdf?sequence=3 (2016. 03. 06.)
- Boda Gáborné Köntös Nelli (2014): Pro és kontra az e-könyvekről. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. **61**. 11–12. sz. 438–443. Letöltés: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5975&issue_id=565 (2016. 03. 06.)
- Dombi Gábor (2013): Az e-könyv illata. *Népszabadság*. Július 20. Letöltés: http://nol.hu/kultura/20130720-az_e-konyv_illata-1401287 (2016. 03. 06.)
- Drótos László (2015): A könyvszerző dolgok sokáig velünk maradnak. *Digital Business*. Július 7. Letöltés: <http://dibiz.hu/a-konyvszeru-dolgok-sokaig-velunk-maradnak> (2016. 03. 06.)
- Dworkyll (2012. 10. 01.): Trends and tendencies in the Hungarian e-book scene. (blogbejegyzés) Letöltés: http://ekonyvolvaso.blog.hu/2012/10/01/trends_and_tendencies_in_the_hungarian_e-book_scene (2016. 03. 06.)
- FEP (szerk., 2013): FEP submission on the Review of existing legislation on VAT reduced rates. Letöltés: <http://xvm-12-234.ghst.net/img/pdf/FEP%20submission%20to%20the%20consultation%20on%20the%20Review%20of%20existing%20legislation%20on%20VAT%20reduced%20rates.pdf> (2016. 03. 06.)
- Fitz József (1930): *A könyv története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest
- Hajnal Jenő (2015): A délvidéki magyar tudástár létrehozása. In Boda Gáborné Köntös Nelli, Kiszl Péter (szerk.): *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság II.* Konferenciaprogram az előadások tartalmi összefoglalóival. ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, Budapest 14. Letöltés: http://lis.elte.hu/KONYVTAR/pdf/2015_Vkkv2_absztraktkotet.pdf (2016. 03. 06.)
- Kassák Lajos (1926): *Az új művészet él*. Kolozsvár – Cluj, Korunk kiadás, Korunk könyvtára sorozat
- Kerekes Pál (2012): E-könyvészet a könyvtárosképzésben. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. **59**. 9. sz. 379–386. Letöltés: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5684&issue_id=541 (2016. 03. 06.)
- Kerekes Pál (2015): Amit az e-könyv-olvasókról tudni érdemes. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*. **24**. 1. sz. 31–35.
- Kerekes Pál és Kiszl Péter (2014a): E-book krónika. Fejezetek az elektronikus könyv történetéből. *Korunk*. **25**. 10. sz. 15–26. Letöltés: https://drive.google.com/file/d/0B_NJh_UJWEUOVkF1WkU2YjRXbGs/view?pli=1 (2016. 03. 06.)
- Kerekes Pál és Kiszl Péter (2014b): „Műszálas” olvasás – mérlegen a nyomtatott és az elektronikus szöveg. *Könyv és Nevelés*. **16**. 4. sz. 8–15. Letöltés: <http://olvasas.opkm.hu/Plugins/KonyvEsNeveles/index.php?view=articlePrint&id=1488> (2016. 03. 06.)

- Kerekes Pál és Kiszl Péter (2015): Az elektronikus könyvről – oktatáson innen és túl. *Iskolakultúra*. **25**. 3. sz. 56–71. Letöltés: <http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/2015/03/05.pdf> (2016. 03. 06.)
- Kerekes Pál, Kiszl Péter és Takács Dániel (2013): *E-könyvészet*. A digitális könyvkultúra alapvonásai. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Langer, E. (2011): Project Gutenberg creator Michael S. Hart dies et 64. *The Washington Post*. September 8. Letöltés: http://www.washingtonpost.com/local/obituaries/project-gutenberg-creator-michael-s-hart-dies-at-64/2011/09/08/gIQA1DMFDK_story.html (2016. 03. 06.)
- Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése (szerk.): A magyarországi könyvforgalom 2014-ben (Fogyasztói áron). Letöltés: <http://www.mkke.hu/konyvforgalom-2014> (2016. 03. 06.)
- Moldován István (2012): Könyvek, e-bookok és digitális könyvtárak. Aktuális kérdések és kihívások a könyvtárak előtt. *Könyvtári Levelező/Lap*. **24**. 11. sz. 3–11. Letöltés: http://epa.oszk.hu/00300/00365/00135/pdf/EPA0365_kll1211_03-11.pdf (2016. 03. 06.)
- Molnár György (2014): A digitális kommunikáció virtuális lenyomatai. Néhány gondolat az e-learningről, a digitális kommunikációról és eszközeiről és az elektronikus tanulási környezetekről. *E-nyelv Magazin*. Július 20. Letöltés: <http://e-nyelvmagazin.hu/2014/12/03/digitalis-kommunikacio-virtualis-lenyomatai> (2016. 03. 06.)
- Pastore, M. (2010): *50 Benefits of Ebooks*. A Thinking Person's Guide to The Digital Reading Revolution. Zorba Press, Ithaca
- Wischenbart, R. et al. (2013): *The Global eBook Market: Current Conditions & Future Projections*. Revised February 2013. O'Reilly Media, Sebastopol. Letöltés: http://assetlibrary.supadu.com/images/ckfinder/630/pdfs/2013Global_eBook_Market_Current_Conditions_and_Future_Projections.pdf (2016. 03. 06.)

Pénz az irodalomban II.

„Gyújtsd meg!”

A pénz mint drámai motívum

Nem kell túlbuzgó színházba járónak lenni ahhoz, hogy ha szóba kerül a pénz előadásokban történő szerepe, említése, gondolkodás nélkül két zenés darabban elhangzó idézet jusson eszünkbe. Az egyik a lányai jó kiházásítása miatt aggódó szegény tejesember visszatérő dalának kezdő sora, a Ha én gazdag lennék... A másik, a Money, Money pedig a *Kabaré* című musical talán legismertebb songja, amit Sally, a mulató sztárja énekel, aki számára az életet jelentő színpadi csillogás nélkülözhetetlen eszköze a pénz. Aki viszont a drámairodalom világában is jártasabb, annak elsőre nyilván Molière vígjátéka, *A fősvény* ugrik be, mint a pénz okozta bajok legismertebbje abban a dráma-bokorban, amelynek a római Plautus kapzsiságáról szóló vígjátékától, *A bögrétől* kezdve minden nemzeti drámairodalom kitermelte a maga fősvényét megleckéztető komédiáját.

És azon művek felsorolása, melyekben a pénznek cselekményt mozgató, konfliktust működtető motivációs eszközként meghatározó szerepe van, tudjuk, hosszan folytatható, akár egy testes tematikus drámakalauzt is lehetne ezekből a szövegekből összeállítani. Ebben mindenképpen kiemelkedő helye lenne, megkülönböztetett figyelmet érdemelne Shakespeare-től, akit kihagyni ebben a témában sem lehet, *A velencei kalmár*, melyben Shylock, az uzsorás olyan feltétellel ad kölcsönt Antoniónak, a kalmárnak, hogy ha ez három hónap után nem fizeti vissza a kapott összeget, akkor testéből az uzsorás egy font húst vághat ki. Hasonlóképpen emblematis példaként lehet a modern drámairodalom egyik legismertebb pénzzel kapcsolatos drámai műve, Dürrenmatt tragikomédiája, *Az öreg bölgy látogatása*, melyben a dúsgazdag milliomosnő úgy akarja megbosszulni az őt egykor megszégyenítő, prostitúcióba taszító férfit, hogy felbér-

A *Pénz az irodalomban* című konferenciát az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztálya szervezésében tartották meg 2015. december 9-én és 10-én Budapesten, az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Bartók Termében.

li a várost, öljék meg, amit a trágya jelentésű Güllen városka magukat becsületesebbnek tartó lakosai elsőre elutasítanak, de miután nem tudnak ellenállni az öreg hölgy által ígért pénz csábításának, végül is kollektíve megölik polgártársukat, kinek halálát a hivatalos orvosi jelentés szerint szívroham okozta. De hogy ne soroljam tovább a példákat, inkább csak utalok néhány olyan ismert témára, melynek mozgatómotívuma a pénz, mint a szegénység, az eladósodás, a vagyon vagy a megálmodott jólét utáni vágy, az erkölcsi romlottság, a családi és emberi kapcsolatok romlása és még sok-sok baj, melyekről drámák sora szól, amit számos magyar mű is gazdagít. Kezdve drámahagyományunk olyan jelentős alkotásaitól, mint Vörösmarty *Csongor és Tündéje*, melyben a boldogságot a gazdagságban vélő Kalmárnak kell csalódnia, mivel a boldogság másutt van, nem a pénzben, ahogy ő vélte, vagy mint Madách *Tragédiájának* londoni színe, melyben az új világnak vélt kapitalizmus kezdetén a pénztől való függőség több változatát ismerhetjük meg, egészen napjaink drámairodalmáig, melyből ezúttal Spiró György opusának néhány darabját, cím szerint a *Kvartettet*, az *Elsötétítést*, a *Koccanást* választottam, hogy ezek egy-egy mozzanatára történő utalással, illetve a pénznek mint drámai motívumnak a kérdését a mű teljes egészében tematizáló *Prah* elemzésével nyújtsak adalékokat választott tárgyunkhoz. Ha Spiró Györgynek az utóbbi két évtizedben színpadra írt szövegeit vizsgáljuk, különös elmozdulást tapasztalunk. Míg az előző időszakot záró, tréfásan, de nem minden célzás nélkül mohózatnak nevezett műben, címével gyanús tevékenységre utaló *Virsaftban* a pénznek mint a kollektív bűnösség eszközének van szerepe, addig a *Kvartett*-től kezdve „egyre erősebb elmozdulás érzékelhető a bonyolult, belső világgal rendelkező karakterek felé”, ahogy Spiró-tanulmányában Radnóti Zsuzsa írja. S ez folytatódik a témából következően sajátos módon az *Elsötétítésben*, a *Koccanásban*, de kivált a *Prahban*.

A *Kvartettet* Spiró nevezi egy interjúban *Az öreg hölgy látogatása* inverzének, annak alapján, hogy Dürrenmattnál a milliárdos nő azért látogat vissza szülővárosába, hogy bosszút álljon az őt ért egykori sérelmekért, Spirónál viszont azért jön vissza Amerikából Pestre a Vendégnek nevezett szereplő, hogy meghálálja az egykori talán életmentő segítséget, azt, hogy 1957-ben, amikor a leverett forradalom után kezdték összeszedni a „bűnösök” listáján szereplő fiatalokat, akkor az Öreg szólta neki, szökjön meg, amit a Vendég meg is tett. Bécsbe, majd Amerikába ment, ahonnan gazdag emberként tér vissza – pénzzel leróni háláját. Csakhogy az idő során kemény vonalas komcsivá lett Öreg, aki képtelen elfogadni a legújabb változásokat, s tiltakozásként feszt az ejrospartot nézi és a Kádár-kor sajtójából megszállottan másolja ki a cikkeket, mielőtt ezeket az új hatalom meg-

semmisítené, nem emlékszik semmire, s a pénzt sem fogadja el. A második világháború idejét, a harmadik zsidótörvény kihirdetésének napját idézi az *Elsötétítés*, melynek a zsidó származású férfi, hogy imádott feleségét és kislányukat megmentse a rájuk is leselkedő veszélytől, felajánlja egy, különben egykor a Nőbe szerelmes, származás tekintetében makulátlan Barátnak, kössön névleges házasságot az asszonnyal, és adoptálja a kislányt. A Férfi és a Nő közötti kemény vádaskodásoktól sem mentes vitát és a Barát kezdeti hezitálását, majd beleegyezését követően, a két férfi által kötendő alku során szóba kerül a pénz. A különben is már strómani szerepet vállaló Barát üzleti jellegű megjegyzését („Kérlek szépen, a tárgyra térek”) érti úgy a Férfi, térjenek rá az alku anyagi vonzatára: „Így tehát a feleségemért is pénzt kérsz?” – kérdezi. Majd ezt egy újabb kérdéssel überolja is: „Steigerolni méltóztatasz?” Erre csattan fel a Nő: „Undorító!” Majd miután a Barát bevallja, hogy vagyontalan senkiházi, aki talán férjnek is, nevelőapának is alkalmatlan, diszkréten utal rá, szolgálataért legalább pénzt kapjon. S mivel közben felébred a Nő önérzete, most már ő kéri arra a Barátot, ne habozzon, vegye el, mert az „példátlanul gusztustalan, ahogy egy férfi a nejét árulja”, s ő inkább azé lesz, aki érte pénzt kap, mint azé, aki őt pénzért adja oda. Az előbbi két példától különbözik a szereplők cselekedeteit befolyásoló pénz motivikus funkciója a *Koccanásban*. Itt, a nagyvárosi főútvonal egyik kereszteződésében, a reggeli csúcsgorgalom idején, egy koccanás és az azt követő vesztglő hosszú kocsisor, útjuk folytatásának lehetőségétől megfosztott, a társadalom szinte minden rétegét képviselő utasai közül, megneszelve a kínálkozó alkalmat, többen gyors pénzkeresési akcióba kezdenek: megtalálják a módját, hogy kávé, teát főzzenek, virslit, sört, üdítőt áruljanak. Pénz reményében beindul az emberi leleményesség határait nem ismerő folyamata. Miközben a koccanás folytán várakozásra kényszerült embergubancban, ahogy Margócsy István írja kritikájában, a „színpadon egy egész társadalom épül ki”, melyben olykor már-már túl heves, de a kényszerhelyzetből következő, emberek közötti koccanásepizódok játszódnak le, néhányan ezt igyekeznek saját kis hasznukra fordítani, pont úgy, ahogy ez a társadalomban is történik.

A motiváció, mint motívumok sora, szövevénye, a drámában kifejezettebben vagy helyzethez, vagy pedig szereplőtípushoz kapcsolódva fejti ki hatását. Ha az utóbbi eset fordul elő, annak eredményeként születnek az ún. fősvénykomédiák, ha viszont az előbbi változat a meghatározó, akkor születnek az olyan, nem komikus, hanem a komikumot a tragikummal vegyítő művek, mint Spiró György *Prahja*. S bár bizonyos drámatípusokra felismerhetően inkább vagy az egyik, vagy pedig a másik változat jellemző, a kettő külön elválaszthatatlan, csak együtt, egymást kiegészítve hatáso-

sak igazán. Amellett, hogy a motívumokat az adott helyzethez kell megválasztani, ami elengedhetetlen, de mind cselekményt mozgó, menetnek alakulását befolyásoló, mind pedig jellemábrázoló erejük csak a szituáció és az alakok szoros összefonódása által fejtheti ki drámai hatását. Ennek kiváló példája a *Prób*. De ahhoz, hogy a motívumrendszer elemző bemutatására sor kerülhessen, vázolni kell a darab tartalmát.

A mű gerincét képező alaptéma az anyagi jólét jelentette boldogság utáni vágy, ami egészen váratlanul realitásnak mutatkozik akkor, amikor a Férfi közli feleségével, hogy eddigi titokban folytatott lottózásának eredménye a hatszázmillió forintot jelentő öt találat. A mesébe illő nyeremény számukra virtuális lehetőséget jelent vágyuk megvalósítására, ugyanakkor viszont olyan teher is, amivel nem tudnak mit kezdeni. Persze, először hogy Koltai Tamás előadás-kritikáját idézzem, „azt hiszik, tudnak, filmekben szocializált fantáziájuk [...] elszabadul, szigetet, tengerparti villát, bányát akarnak vásárolni, hat kilométer magánutat építeni, aztán amikor komolyra fordul a dolog, kiderül, hogy nincs valóságos horizontjuk”. Örömeiket félelem zavarja meg, reményeiket bizonytalanság, tanácstalanság kezdi ki. Éppen úgy, mint kettejük évtizedeken át kialakult, nem zavartalan, de a megszokásban állandósult kapcsolatát. Hogy a dráma(i)struktúra működésbe jöjjön, Spiró rövid, igen céltudatos felvezetést ad. Előbb a színhelyre vonatkozó tudnivalókat közli: „vidéki, lerobbant ház konyhája, amelyben még falikút van, PB-palackos gázrezsó, régi, nehézkes asztal és hokedlik, valamint üveges konyhaszekrény; fák, bokrok látszanak odakintről; jobbra a kertbe vezető üveges ajtó mellett egy vedlett fonott karszék, az ablakpárkányon befőttek, az ablakban nagy üveg uborka kovászolódik”. Itt ül a Nő, aki középkorú, s éppen „krumplit pucol”, amit vízzel teli lábosba dobál. Időpont: „Nappal.” Érkezik a Férfi, szokatlan időpontban, amikor a munkahelyén kellene lennie. Sorjáznak a Nő kérdései: „...rosszul vagy?... Kirúgtak?... Megszűnt a vállalat?” Nem, nem, nem. „Hát akkor?” „Semmi... gondoltam, mára elég volt... Úgy mindenből.” A Nő nem érti. Aztán lassan, félve, a Férfi elárulja, hogy egy ideje lottózik. Ebből – van eszed, amikor garasoskodunk alapon – egy gyors vita kerekedik, amit a Férfi azzal zár le: „Nyertünk! Megnyertük a főnyereményt!” Majd írói utasításra hatásszünet következik – „Csönd” – és akkor elhangzik a minden gyanút megdöntő érv: „Ötösünk van!” Kezdődhet a történet. „Mennyi?” – kérdezi a Nő. „Több mint hatszázmillió” Az első reakció: „Kétmilliárd szokott lenni.” Most ennyi. „Nem elég...?” Előkerül a bűnös szelvény. A Nő még mindig nem érti, több mint hatszázmillió. „Erre a vacakra?” Amikor világossá vált, igen, erre a vacakra, akkor ösztönösen beindul a problémakerék. „El kell dugni.” Hová? S felfedezik a polcon a

kakaósdobozt, amelyiken azt írja, Prah, még a Nő szülei hozták évekkal ezelőtt Jugóból. Miután az a „vacak” cetli biztos helyre kerül, beindul a vége nincs kérdéssor: mire költjük? Kis és nagyon nagy tervek sorjázna. „Kicseréljük a függönyt”, „Kidobom az emeletes ágyat a gyerekszobából, évek óta lelóg a lábuk...” Majd komolyodik az ügy: „Elmegyünk nyaralni, együtt!... egész nyárra!” – mondja a Nő. Ehhez azonban a Férfinak fel kellene mondania. Csakhogy az egyenesen elképzelhetetlen. S ekkor beáll az első csönd, ami majd több mint százszor fog megisméltódni. Mint minden csöndbe meredt merész gondolatot, amit cikis megvalósítani, ezt is, egy képtelen, a kimondás pillanatában még nem komikusnak észlelt ötlet old fel: „Veszünk Jugóban (nem véletlenül ott, onnan ered a kakaósdoboz!) egy villát a tengerparton!” Így a Nő. A Férfi megpróbálja visszafogni a Nő lelkesedését: „Nincs már Jugó!” Hiába. Ha egyszer beindul a fantázia. Nem is villát, egy szigetet. Talán épp azt, amit „Ricsárd Börtön meg az Elizabet Télor kaptak” Titótól. Ha nem eladó, húzná meg a féket a Férfi, de nincs apelláta: „De nekem az kéne...” Csakhogy ennek akadályai lehetnek. Ügyvéd kell, aki eligazítja őket. Igen, de „pénzbe kerül”, mondja a Nő, s ezzel visszazökkennek nincstelenséggel terhes mindennapjaik világába. Újabb csönd, majd újabb merész ötlet: vegyünk hát palotát. Csönd. Jó, de ez is problémás. Csönd. Akkor tegyük bankba. Ott kamatozni fog. Csönd. Egyévi kamatból megvehetnék azt a lakást („...három szoba... Erkély... Telefon... Kábeltévé...”), amit régen kinéztek. Á, mégse, rossz helyen van. Csönd. Újabb merész lendület: „...veszek egy helikoptert” – mondja a Férfi – „meg egy Saabot, pont olyant, mint a vezérnek volt Németben, egyszer láttam, ezüstmetál...” S így hullámszerűen a reális és irreális ötletek, tervek. Mérhetetlen vágyak és félelemből következő megtorpanások váltják egymást – el kell titkolni, tartani kell a felbérelt gyilkosoktól, kurvázni fogsz, a rokonok kiszagolják, hogy pénzünk van, tudni kell a helyzethez illően viselkedni, hogy hozzuk el azt a temérdek pénzt, kamionnal, hánnyal, de lehet, oda se adják nekik, de ha mégis, onnantól gazdagok módjára kell gondolkodni, viselkedni, illik adakozni, de a pénz meg is ronthat, szeretni is a pénzükért fogják őket... –, majd váratlanul, de nem ok s nem lélektani felismerés nélkül mondja ki a Nő: „Adjuk vissza.” Csönd. Lenne rá magyarázat: „Későn jött ez nekünk... A gyerekeknek meg túl korán.” S különben is minek: a pénzért nem lehet „kicserélni, ami volt. Nyomorúság, az volt. Azt nem lehet kicserélni utólag. Akkor meg minek?” Látni se akarom ezt a szar szelvényt. Még szájalmat se kapunk senkitől sem, mondja a Nő. Eddig „Esendő voltál... Kicsi, vacak ember...” Most a pénz ettől is megfosztaná őket: „Gazdag embert nem lehet szánni.” Újból csönd. Most már egyre gyakrabban, minden replika után. Míg végül is a Férfi nem mondja

ki: „Égessük el. Ezt a szart.” A Nő még bizonytalan: „Nem lehetne, hogy felveszünk belőle valamennyit? Nem sokat... Csak annyit, hogy sírkövet állíthassak apukának...” De mintha a Férfi már döntött volna: „Meggyújtom.” Vagy mégsem: „Meggyújtsam?” – kérdezi. Csönd, ami alatt arra gondolnak: „Megfogjuk ezt bálni. Bele fogunk örülni, rögtön utána.” „Nem baj”, feleli a Nő. Megint csönd. Majd kitör a Férfi: hosszú átkozódásba kezd: „Kapjanak édszet, rákot, madárinfluenzát – másszanak rájuk a végrehajtók – kapcsolják ki az áramukat – egyenek zsírszalonnát reggeldélben-este – ne lássanak jó meccset soha – mérgezzék meg a vizüket – rohadjon le a tökük – vakuljanak meg – ne kapjanak beutalót – temessék el őket elevenen – [...] – kaszálják le őket a terroristák – [...] – ha lenne pénzem, géppuskát vennék, és lőnék, lőnék, lőnék!...” Ismét csönd. Majd szinte semleges kijelentés következik: „Meggyújtom.” „Gyújtsd meg”, egyezik bele a Nő. S következik az utolsó szerzői utasítás. „Férfi gyufát gyújt, Nő tartja a szelvényt, a szelvény lángra kap. Sötét lesz, csak a szelvény ég, lassan elhamvad, sötét.” Mielőtt azonban a *Prah*hal kapcsolatos szakmai vonatkozásokat említeném, utalnék arra, hogy a drámákban a pénz motivikus felhasználása két merőben különböző megoldáshoz vezethet. A történetek, melyeket főmotívumként a pénz mozgat, legyen jelképe akár bögre, akár ládika netán éppen, mint Spirónál, lottószelvény, vagy – mint a sikerre kihegyezett esetekben – happy enddel, vagy pedig már-már tragikusan, de legalábbis szomorúan végződnek. A *Prah* az utóbbi változatot példázza. Ennek kialakulását szerettem volna megmutatni a fenti elemzéssel. Azt, hogy Spiró tragikomédiája a cselekményt előre vivő, ún. dinamikus, de ugyanakkor a helyzet megoldhatatlanságát egyre inkább sejtető, és a cselekményt leállító, ún. statikus vagy kételkedő motívumok (esetünkben ez a csönd) állandó váltakozása által formálódik hatásos drámai struktúrává. Bár a motiváción azoknak az indítékoknak az összességét értjük, amelyek az emberi élettevékenységet belülről határozzák meg, de hogy ezek a lelki indítékok drámai erővel működjenek, elkerülhetetlenül szükség van a belső és a külső világ oppozíciójára, ahogy ezt Spiró György *Prahja* is meggyőzően tanúsítja. Hogy az így indukált drámai feszültség kialakul-e, az egyfelől a dráma elemzésével bizonyítható, másfelől pedig azzal, hogy a műben felépített motívumrendszer hatással van-e a befogadásra. Hogy az előadás közönsége magáénak érzi-e a szövegbeli problematikát. A *Prah* általam eddig ismert előadásai, függetlenül attól, hogy jók vagy kevésbé jók, zömmel jó szakmai és nézői fogadtatásra találtak. Ezt igazolja a darab nemrég belgrádi bemutatója is, melynek *Politika*-beli kritikusa a következő címmel ajánlja az olvasók figyelmébe a *Prah*ot: Nem is tudjuk, hogy a nyomor mi mindent pusztít el bennünk. Kell-e ennél időszerűbb ajánlólevél?

Kiadások

SPIRÓ György (2002): *Elsötétítés*. Dráma. Honderű, Ab Ovo, Budapest

SPIRÓ György (2006): *Prab*. Komédia. Színház, 10

Irodalom

KOLTAI Tamás (2008): *Vesztes szelvény*. Spiró György: Prah = Koltai Tamás: *Színház a parcellán*. Palatinus, Budapest, 99.

MARGÓCSY István (2015): *Világdráma – kicsiben*. Spiró György: *Koccanás* = Margócsy István: *Eleven hattyú*. Kalligram, Pozsony, 349.

RADNÓTI Zsuzsa (2003): Spiró György = Radnóti Zsuzsa: *Lázadó dramaturgiák*. Palatinus, Budapest, 293.

A tenger (határ)értékei két kortárs regényben

Danyi Zoltán *A dögeltakarító* és Sirbik Attila *St. Euphemia* című regényének a párhuzamba állítása több szempontból is potenciált jelent. Mindkét mű a kilencvenes évek háborúit és Jugoszlávia szétesésének következményeit tematizálja, számos érintkezési pont fedezhető fel, ugyanakkor merőben más elbeszélői pozícióból, eltérő narrációs technikával és atmoszférával konstruálódik meg a két szövegvilág. A háborús téridő mindkét esetben kétpólusú, egyrészt posztjugoszláv geokulturális meghatározottságú, földrajzi határai viszonylagossága miatt elmozduló térstruktúrájú, másrészt mentális valóságú, és minden esetben az érték kategóriák devalválódásával összefonódva artikulálódik.

Az elmúlt évek irodalomelméleti gondolkodásában a monetáris szemlélet többnyire az új gazdasági kritika definiálása során körvonalazódott. A pénz és az irodalom, pontosabban a gazdaság és az irodalom kapcsán – miután az irodalom kezdeti, pusztán retorikai funkcióját, valamint az azt követő szimbolikus ökonómia-felfogását tekintve továbbgondolták –, két alapvető irány bontakozott ki: a szöveg ökonómiája és az irodalmi termelés gazdaságtana.¹ Jelen tanulmány ezen tipológiából a szöveg ökonómiájának kérdései mentén indul el. Elsősorban a gazdaságtan és az irodalom egyik alapvető komponensét állítja fókuszba, az értéket, az érték relativitását, annak meglétét és hiányát. Ezen vizsgálódás során kitűnik, hogy a szövegek egyrészt az értéknek a közgazdasági determináltságától való elvonatkoztatását, a szereplők szubjektív értékgenézisének és -ítéletének egyéni és közösségi szegmensét, másrészt pedig a pénz társadalomalakító, gazdasá-

¹ „A szöveg ökonómiája körébe tartoznak: a különböző gazdasági viszonyok, események és tevékenységek [...], a szöveg nyílt gazdasági elvei vagy implicit gazdasági előfeltevései, gazdaságtani fogalmak [...] figuratív szerepe irodalmi vagy irodalomkritikai szövegekben...” (HITES 2011; 479–480.)

gi, illetve materiális aspektusának elemzését kívánják meg. Megkísérlem tehát bemutatni, hogy a téri és tárgyi elemeknek – hangsúlyosan a tengernek és a pénznek, mint érték kategóriáknak –, milyen narratív konstrukciói vannak, pontosabban miképpen járulnak hozzá a posztháborús, posztjugoszláv légkör megkomponálásához, érintve azokat a további gócpontokat is, amelyek a háború szétzilálta identitás és kontextusa megképzése során felmerülnek.

A nyelvi jelek és jelentésegységek általi újraértelmezés, feldolgozás központi helyet vív ki magának a Danyi-féle szövegvilágban. Az írás egyfajta szökésvonalként jelentkezik. Az egyes szám harmadik személyű narrátornak elbeszélése alapján főhősének nem titkolt szándéka a leírás a leírhatatlanról, a háború trauma felülírása. A háború borzalmaiból, mozaikjaiból építkező atmoszféra megszövegezése az eltávolítás gesztusával, az én-t látszólag kivonó, a külső szemlélői nézőpontból megszólaló narrációval történik, ám az én-elbeszélő ő-formában mindvégig jelen van a történetben. A narrátor többnyire átgondolt logikai kapcsolatok felmutatásával mesél, hol az ápolónak, hol a klosárnak, hol Dalinak, diskurzív nyelv jellemzi, szöveg hely-iterációk biztosítják az átjárást a csapongó emlékezés egyes mozzanatainak között. A szemantikai homály alkalmazása, majd a lassú, megszakításokkal történő kifejtés – amely főként a dögteltakarítók és a benzincsempészek történetei során képződik meg –, jelzik a törekvést az élményanyag differenciálására, majd koherenciájának visszaállítására. Az esemény, a trauma élménye és a rögzítés elválik egymástól², s ez a Danyi-regény időkezelésében is evidenssé válik. Sajátos időréteg ékelődik az elbeszélés ideje és az elbeszélte idő közé. A narrátor integrálja olyan események utóidejű elbeszélését, amelyek saját elbeszélésének jelenét előzik meg. A Split–Budapest–Újvidék–Berlin között ingázó regényalak aszociációi és hosszas elbeszélései révén konstitutív szereppel ruházza fel a háború eseményeit, amelyek a szövegben nyerik el traumaélményként a tulajdonképpeni megfogalmazást. A regény központi alakja mellett, a további szubjektumok ábrázolásával, a valamikor közösségiséget vállaló magatartások ecsetelésével a narrátor az egyéni traumát kollektívvá teszi. Akár egyéni, akár kollektív traumafeldolgozásról van is szó, az elbeszélte entitás nem rendelkezik azzal a képességgel, hogy értelemmel ruházza fel a háborús eseményeket, ám az írás által, narratívába integrálva reméli a tudatban megképződött gát felszakadását a továbbéléshez.

² Cathy Caruth hasonló tagolást alkalmazott Freud latenciaelméletének magyarázatokor (lásd CARUTH 1991; 181–192).

Sirbik Attila az egyes és többes szám első személyt választja a megszólaláshoz. Az én-elbeszélés egyfajta belső monológként érvényesül, hosszú mondatai, pontosabban összevont mondatai – én-elbeszélés és párbeszéd egyaránt – tükrözve a tudati működést szaggatott, csapongó narrációt eredményeznek. A mi-elbeszélés pedig egyrészt a közösségi aspektusra teremt lehetőséget, másrészt megalapozza a kettős én jelenlétét. Az én-elbeszélések a narrátor és Jenki szemszögéből szerveződnek. Az eltérő elbeszélői pozíciók egy közös trauma elbeszélésének engednek teret úgy, hogy közben a háborúnarráció a háttérben húzódik meg. Az indulatoktól felfokozott kontextus megteremtése az elbeszél mindennapokban nem kurrens jelenségekből konstruálódik, hanem interpretációi az adott időszaknak. A szöveg nyelve – annak ellenére, hogy a háborút szocializációs mellékelemként ábrázolja – nem elfedi a traumát, hanem felerősíti a történetet, amely tudatosítja a trauma előtti nyelv alkalmatlanságát a leírásra. Temporális distancia szükségeltetik az eseményektől, hogy rekonstruálhatóvá váljanak, hogy – Deczki Sarolta kifejezésével élve – a „néma tapasztalat”, a „nyelv mélyén meghúzódó csönd intimitása” megoszthatóvá váljon (DECZKI 2013). Sirbik Attila én-elbeszélője a kilencvenes évek eseményeit a hiány és a veszteség kategóriájával láttatja. A háború ambivalens léttapasztalatára az értékrendszerek hiányával válaszol. A hiány élménye nem csupán egyéni, ezért közösségi mértékekben is a kötelékek megsemmisítéséhez vezet, amelyek a közösségi orientációt hivatottak biztosítani, a „hiány egy abszolútumnak a hiánya” (LACAPRA 2006; 90) lesz. A békabeli időktől, a szabad mozgástól, az egzisztenciális biztonságtól, az individuális fejlődéstől megfosztott fiatalokat ábrázolja a regény, akik a szorongás, a bizonytalanság, az ideiglenesség közvetlen és közvetett megnyilvánulásait produkálják. A térben való mozgás, a kivándorlás, a folyamatos ingázás, a kaszárnnyába és a kaszárnnyából történő utazás mind kényszerselekvések, ahogyan a mámoros állapotokra, a módosult tudatállapotokra való igény is. Sem Danyinál, sem Sirbiknél nem beszélhetünk pusztán a szubjektumok egyéni traumáiról, illetve traumaelbeszéléseiről, hiszen a kollektív háborús élményvilág termékei, tehát az „én” mellett a „mi”-ről mondanak el valamit. A posztjugoszláv területen ragadt egyének geokulturális meghatározottságuk mellett strukturált érzelemegyüttesek mentén definiálják magukat, pontosabban képtelenek identitásuk meghatározására.

A kilencvenes évek Szerbiájában – ahogyan Losoncz Alpár megállapítja – az etnopolitikai irányultság dominál, ám nem a múlthoz, a történelemhez való viszony képezi ehhez az alapot, hanem a mitopolitikai hozzáállás. Az egyes etnikumok – döntően a szerb náció tagjai – a soknemzeti-

ségű Jugoszlávia alkonyán a valamikori közösségiség ideájához kezdenek ragaszkodni. A háborúban megnyilvánuló erőszak „az etnikum összetartó erejeként nyer legitimást” (LOSONCZ 2002; 230). Amint azt Radomir Konstantinović a szerb nácizmus és a nyelv jelentősége kapcsán végigvezeti, konkrétan, hogy a nyelv ismerete, amelybe a törzs bele van épülve, megnemesíti az egyediségét, és az ismerethez szükséges a nyelv gyökerének meghatározása is (KONSTANTINOVIĆ 2001), ugyanúgy szükségét érzik Danyi regényének szereplői is annak, hogy megvitassák, a csevap valójában milyen eredetű étek, szerb, bosnyák, esetleg török stb. Ezen ételt a balkáni nemzetiségek mind sajátjuknak tekintik, és a vidék filozófiájának analógiájára, törzsi értéknek tartják, és e törzsi, vidéki önmeghatározó elem, ami a lét tekintetében irreleváns, mégis egyfajta örületet idéz elő, a nemzetiségek egymás közötti háborúját – amelynek képi leképeződése e beépített párbeszéd a csevap eredetéről. A vizsgált regények alapja az a többszörös idegenségkonstelláció, amely a többnemzetiségű szláv, vagyis a jugoszláv közegben valósul meg kisebbségi sorban lévő magyarokkal. A főhősök, akik se nem szerbek, se nem horvátok, se nem bosnyákok, de még „igazi” magyarok sem, nem képesek saját sorshelyzetüket felemelni az egyetemes sorsértelmezésbe, „téves csatatéren” találják magukat, ezért többszörösen kirekesztett pozícióba kerülnek. Danyi ironiával kezeli, és xenofób sarkítással él, amikor narrátora az elbeszélt én-t kívül helyezvén a nagy szerb igazságon, szarkazmusba hajlóan vajdasági magyarnak nevezi: „kezdté lassan megérteni a szerbeket, akik nem kedvelik a magyarokat, pedig azelőtt normális, vagy majdnem normális volt a béli működése, de a szerbek már akkor is érezték, hogy valami nincs vele rendben, mert a magyarokban, az albánokban, a bosnyákokban és a cigányokban csakugyan van valami visszataszító, most már látja, hogy a szerbeknek igazuk van, a magyarok és az albánok tényleg bűdösebbek, mint ők [...], és már arra is gondolt, hogy esetleg csakugyan lehet valamilyen nemzetiségi jellege a dolognak, és hogy a magyarok, legalábbis a »határon túli magyarok«, az úgynevezett »vajdasági magyarok« többet finganak” (DANYI 2015; 19). A *St. Euphemiában* az idegenségérzés szövegszinten az értékstruktúrák devalválódásával hozható kapcsolatba: „rajtam kívül az egész kaszárnyában senki sem tudott magyarul, volt itt roma, crnagorac, siptár, mindenféle hegyi arc, akik, ha valakivel e-mail címet cseréltünk, beszéltek, hogy baszom az anyátokat, már megint az egyetemről beszélgettek” (SIRBIK 2015; 29). Szerbia válik – Sirbik elbeszélője szerint – azzá az irányt tévesztett országgá, ahol a háború még inkább a téves látásba, a téves értékek felé taszította az egyéneket. Palásti Andreának, az újvidéki fiatal képzőművésznek van egy *Strabismus* elnevezésű képsorozata, amely-

nek értelmezésén keresztül Sirbik szereplőjével mondatja ki a Szerbiában dívó kancsalságot, amely orvosi jelentéstől elvonatkoztatva az ország metaforájává válik: „Egy speciális fotózási eljárás miatt ezeken az útlevélképeken mindenki kancsal. [...] az egész nemzet karaktere lett, és ez a kibaszott nemzet állandóan két különböző nézet vagy ideológia között létezik, a világ többi nemzetéhez való viszonya mindig kételkedéssel van átítatva. Az ország figyelme a hatalomért folyó harcra irányul, ahol a politikai rezsimek fejvesztve váltakoznak. Sikertelenül próbáljuk kiélesíteni kollektív látásunkat” (SIRBIK 2015; 141).

A háború gyűlöletet kondicionáló jellege miatt a másikkal való irányultság negatív kontextusa észlelési, helyzet- és önmegismerési gátba ütközik. A nemzetiségek egymás mellett élése, ami a háború által a meglévő értékrendszer felbomlásához vezetett, a háborút követően nosztalgiát generál, a jugoszláv éra visszavágását. A Sirbik-regényben ez az én-elbeszélő öndefiníálásában jut kifejezésre: „valamiféle csaldottságot látok az arcán, gondolom, kitalálok valami izgalmasat, ami üthet, felpörgeti a riportját, vagy könyvet akar írni a háború miatt emigrációba kényszerült magyar fiatalokról, ezt már nem értem pontosan, de nem is érdekel. Jugó vagyok, mondom neki, erre felhúzza a szemöldökét” (SIRBIK 2015; 41). A néhai jugoszláviai emlékek rekonstruálásának lehetetlensége útját állja az elbeszélhetőségnek, némaságra ítéli, kirekesztődést idéz elő. A *dögeltakarító*ban a nagy jugoszláv eszme textuális újjáélesztése Jelena személyében valósul meg: „Jelena lehetett az egyik azok közül a bonyolult szálak közül, amelyek a benzineseket és a dögeltakarítókat összefűzték, később pedig egy másik elméletet is kialakított magának erről, amely szerint Jelena részéről mindez valójában egy nagyobb terv része volt, és ő csak azért gyűjtötte maga köré ezeket a balkáni férfiakat, hogy a hálószobájában ismét összerakja a régi Jugoszláviát” (DANYI 2015; 114).

A kelet-közép-európai térség, a néhai Jugoszláviához kapcsolódó irodalmi gondolkodásában a tenger mint toposz gyakori jelenség. A tenger a Deleuze és Guattari által értelmezett „föld” kategóriával vonható párhuzamba. A teoretikusok a földet a territórium fogalmával hozzák összefüggésbe, vagyis a föld egyszerre deterritorizáló és deterritorizált. A föld összefonódik az azokról elmozdulók mozgásával, tehát nem csupán egy elem, hanem az összes elem korrelátuma, amely kapcsolatba hozható vele, és összekapcsolódik más territóriumokkal is. Sirbik és Danyi esetében a tenger ruházódik fel ezzel a szereppel, amely egyszerre térbeli formáció és gondolati alakzat. Nem a tenger térbeli elhelyezettsége a mérvadó, hanem az általa történő elrendeződés, a tenger fogalmába sűrűsödő jelentéstartalom. Ismét a két filozófus gondolatához kell visszatérnünk,

nevezetesen a reterritORIZÁCIÓ fogalmához, hogy a felbomlott Jugoszlávia nemzetiségeinek idegenségtapasztalatát megértjük, akik fölött az államforma megsemmisült, kétszeresen reterritORIZÁLÓDOTT: először átrendeződtek az országhatárok, másodsor a társadalmi-kulturális-gazdasági relációk. Hozzá kell azonban tenni az elvitathatatlan tényt, hogy Jugoszlávia is egy korábbi reterritORIZÁCIÓS folyamat lévén keletkezett, csak ellenkező irányú volt, és a nemzetiségek konglomerátumává vált. E kétszeresen összetett szituációban a személyes azonosság szubjektív érzésének a hiányával küzdve, a közös világképpel való azonosulás hiányában – ahogyan Danyi Zoltán és Sirbik Attila hősei esetében – a tenger az otthonosság ideájaként, a lehetőségek tereként nyer értelmet. A délszláv és a vajdasági magyar irodalomban, például Mirko Kovač, Fabrio Nedjeljko, Végel László, Tolnai Ottó, Lovas Ildikó és mások művein át a két elemzett regényben is a tenger viszonyítási ponttá, egyfajta vágyszimbólummá avanzsál. E viszonyítás a Danyi- és a Sirbik-regényben eltérő irányú. Míg *A dögeltakarító* főhőse számára Split, a horvát tengerpart a feloldás, a traumafeldolgozás terepe, amely az írás, a „felülírás” szabadságával egyenértékű, ahová a harcmezőt megjáró dögeltakarító főhős utolsó pénzét összekaparva is vissza-visszatér, addig a *St. Euphemia* én-elbeszélőjének Rovinj az elveszett paradicsom képzetével ér fel, a nosztalgia téri kivételülése lesz, ahová csak emlékei révén juthat el újra. *St. Euphemia* amellett, hogy nominális, és a templom védőszentjét nevezi meg, akinek legendája a sérthetetlenségről szól, metaforikus elemmé válik, valamint az eufemizmus gondolatalkazatot idézi meg, amelynek célja valamilyen formában a szépítés. A *St. Euphemia*-templom rendeltetése is hasonló – olyan terrénummá lesz, amely az emlékek általi idilli tér része, a visszavágyódás helyszíne, tehát az értékhierarchia csúcsa, amely megszépíti az elbeszélte jelent. Danyi művében a nosztalgia tere szintén megszövegeződik, ám nem a tenger, hanem Amerika idilli képében. „Hiszen éppen az idegen keretek azok – főként idegen érték fogyasztása –, amik felgyorsítják a felejtést” (ASSMANN 2013; 224). Az emlékezés nélküli nosztalgia, a honvágy téri manifesztumaként az új élet lehetőségével kecsegtet, ahol újra lehet kezdeni az életet. Ám Danyi szubjektumának térbeli kijáratkeresése kudarcba fullad, ahogyan a fehér füzet megszerzése is, amely mint tárgyi reprezentáció a felülírás kényszerének eszközévé lép elő: „most már csak egy fehér füzetre van szüksége, egy sima lapú, amerikai fehér füzetre” (DANYI 2015; 50). Danyi elbeszélte énje számára a tenger, annak sós vize ruházódik fel azzal a képességgel, hogy lemarja a fájdalmat, a megélt traumát, majd pedig felülírja történetét. A tengerhez való viszonyulás mindkét esetben a jól és rosszul emlékezés, valamint a felejtés diskurzusa. A tenger a néhai Jugoszlávia presz-

tízstere volt, amit a háború még inkább felerősített és elérhetetlen távolságba helyezett. Így lett a valamikor volt közös tapasztalat, életérzés metaforikus lokációjává. A különböző irányú tengerszemponatok konvergenciája az identitásmegkonstruálásra való szándékban valósul meg. Sirbik Attila szubjektumának a tengerhez való eljutás lehetetlenségében, az értékek elérhetetlenségében, az idilli múlt letűnésében, Danyi Zoltán alakjának pedig a széthullott identitás újrakonstruálásának vágyában, illokúciós aktusában körvonalazódik. A tenger egyfajta szellemi határként jelölhető meg, a *St. Euphemiában* a régi és új világ, a *dögeltakarítóban* pedig a valamikori és az új identitás között. Ahogyan a Duna, vagyis a folyó a közép-európaiság jelképévé vált az irodalomban, úgy vált az a tenger az exjugoszlávság emblémájává – amellet persze, hogy az Adria a közép-európaiság témakörében is megjelenik. A hatalmas víztömeg a materialitás és a gondolatiság határán helyezkedik el, ám a felbomlott nagy jugoszláv éra után, részben a megképződött országhatárok, a kényszerszervezet működését követő volt-nincs felismerése, részben pedig a nemzetiségi identitások önnön maguknak megképzett határai miatt, az emlékezés, a nosztalgia világának metaforájává absztrahálódik, amelyben mélyen benne gyökerezik ok és okozat, értelem és értelmetlenség, minden szörnyűség és szépség, amit ex- és posztjugoszláv valóságnak nevezünk.

A tenger attitűdökből kiindulva, az érték kategóriák mentén haladva – beleértve a poétikai és materiális leképeződéseket –, szükség mutatkozik a pénzzel, a pénz hiányával és szükségével, illetve annak szövegvilág-formáló jelentőségével való foglalkozásra. Mindkét regényben előfordulnak olyan tárgyelemek, amelyek az egyszer volt érték kategóriákra utalnak. A ruha- és cipőmárkák, amelyek a regények főhőseinek többletjelentéssel rendelkeznek, úgyszintén emlékezetszeleteket sejtetnek a letűnt világ jobb életszituációiról. A pénz és az értékéért megvásárolható javak a társadalom gazdasági mutatói is egyben. A jugoszláv és posztjugoszláv társadalmi magatartás két pólusának irodalmi reprezentációi e mozzanatok. Sirbik regényében a különböző márkanevek szövegben való elrejtése, mint a Nike, a Dunlop, a BMW, a gyűlölt vagy vágyott másik személyéhez kapcsolódik, és az elbeszélt jelen hiány kategóriájának számít. Ugyanígy a kilencvenes évek helyzetképre, a pénz értékének folyamatos ingadozására, inflálódására utal a főhős környezete, mozgásteret, az alkoholizálás, a fűvezés, a pénzhez jutás különböző módzatainak űzése, mint a csempészés, de az építkezésen való kemény munka is aprópénzért. A főhős szüleinek a még meglévő munkahelyén is beindul az üzérkedés, a túlélés biztosítása: „beindul a zokni- meg harisnyacsencselés, a gyár egy ideje ráállt a katonai zoknik gyártására, szép vastag, zöld zoknikat gyártanak, azóta apá-

mék kapnak valami pénzbeli prémiumot is, ha normára dolgoznak, beme-
gyek én is segíteni a csomagolásban, minden szerda délelőtt várom őket a
gyár bejáratánál, a markomba nyomják a kék borítékot, én meg rohanok
a kis piros kempingbiciklivel a Munkásegyletem előtti parkolóba márkát
venni, mert akkora az infláció, hogy délutánra már szart sem ér a fizeté-
sük” (SIRBIK 2015; 15). Mindezen mozzanatokból is kiderül, hogy Sirbik
világa az egyén mikrokörnyezetére fókuszál, a nagy háború képe implicite
van jelen, töredékekből építkezik, amely által a háború legyőzhetősége he-
lyett szövegszinten annak dekonstrukciója valósul meg.

A dögeltakarítóban a presztízstárgyak esetében renoméjuk mellett egy-
fajta felülemelkedés artikulálódik, amikor a Lacoste tornacipőt viselő P.-t,
a módos szerbet az elbeszélő énhez hasonlítja a narrátor, és ezzel a valami-
kori Jugoszlávia nemzetiségeinek közös kudarcára, az azonos végkimene-
telre, a sorsközösségre utal: „a Marmont utca felől jött vele szemben, fehér
nadrágban, halvány rózsaszín ingben és fehér Lacoste teniszcipőben, és
neki ekkor fordult meg először a fejében, hogy P. és ő tulajdonképpen egy
cipőben járnak, és könnyen lehet, hogy P. ugyanazért utazott Splitbe, ami-
ért ő, vagyis hogy felülírjon magában egy történetet” (DANYI 2015; 243).
Azonban a csempészés, a benzinbiznisz mint társadalmi reprezentáció – a
Sirbik-szöveghez hasonlóan – a pénz hiányát veti előre. A benzincsempé-
zés azonban Danyinál domináns szállá lép elő a dögeltakarítók formáci-
ója mellett, majd e horizontok össze is érnek, hogy kimondassák a főhős-
sel a nemzetiségi ellentétek fölé emelkedő igazságot, hogy a háború egye-
düli igazi eszméjévé a pénz lép elő: „a pénz igazsága, úgy tűnik, megelő-
zi a nemzeti büszkeséget, és hogyha bárhol, bármilyen konfliktus felme-
rül, érdemes utánanézni, milyen érdekek és milyen bankszámlák rejlenek
a háttérben...” (DANYI 2015; 226). Összecsend ez azzal a megfontolan-
dó magatartással, amit Slavoj Žižek ajánl a Balkán kísértetéről szóló írá-
sában, ugyanis szerinte nem elfogadható ama multikulturális és -etnikus
szemlélet, hogy gyűlölni vagy tolerálni kell a körülöttünk élő etnikumo-
kat, hanem együtt kell gyűlölni a közös politikai ellenséget (ŽIŽEK 2011;
18). Az etnikai súrlódások értelmetlenségére reflektálva Danyi a pénzt te-
szi közös ellenségé.

Garaczi Imre Georg Simmel pénzfilozófiája (SIMMEL 2004) mentén
kifejti, hogy „a tömegtársadalom világában az értékminőség legfontosabb
jelévé a pénz vált, és a döntést az egyén azáltal hozza meg, hogy valamely
érték sokba kerül, vagy kevésbe. Így a pénzbeli jelentőség foglalja el a do-
logi jelentőség helyét” (GARACZI 2015; 351). Ezen pénzértelmezési ka-
tegória a Sirbik által megrajzolt szükségvilágban pénz és áru értékcserejé-
nek leírása szempontjából releváns. Mivel a pénz hiánycikk, az adott idő-

szak így az értékminőség romlásához vezet, amelynek ugyan jelölője marad a pénz, de fokmérője elmozdul, illetve módosítja a társadalmilag elfogadott bizalomrendszert és szabályokat is: „anyámtól vásárolja hitelre a harisnyakötegeket és viszi a Buvljakra értékesíteni, hogy miután eladta a piacon, nekünk is legyen pénzünk a margarinós kenyér tetejére szalonnakarikás szalámit venni. Fizetés helyett kapnak harisnyát a gyárban, apám meg elszánt bátorságával néhány köteget még kicsempész a többretegű öltözeke alatt, amiből aztán van is vita, ne lopj, az bűn, de a szalámi mindig enyhülést hoz” (SIRBIK 2015; 50). A pénz autonóm tulajdonsága eltűnik, a háborúban a termelés és pénzkereseti lehetőség normatív folyamata megszűnik, és csupán spekulatív úton hozzáférhető. De nem csupán a pénz funkciója alakul át, hanem az értékesítés célja is. A helyes szituációérzékelés és -értelmezés hiánya nemcsak az ország kancsalságán mérhető, hanem az azt alkotó egyének valóságtévesztésén is: „Csak nagy címetű pénzt, egy titósat sikerül ellopnom otthonról, anyámék fiókjából, ami nem is lenne gond, ha nem a tejpiac végén fizetnék vele a cigarettáárus cigányoknál...” (SIRBIK 2015; 87).

Danyi főhősének a zsebéből előkerült kétmárkás, amely amellet, hogy csereeszköz és a felhalmozás eszköze volt, közös értékmérő is. E fémérme, amely „pontosan akkora volt, mint egy horvát ötkunás”, összeolvasztja Közép-, Kelet- és Nyugat-Európa kommunikatív, kulturális és tárgyi emlékezetét. Mást jelent azok számára, akik kommunikatív emlékezettel rendelkeznek a márka, pontosabban Németország Európa-meghatározó szerepéről, a márka Jugoszlávia öndefiníálási folyamatában betöltött funkciójáról, megint mást azoknak, akik a kommunikatív emlékezeten túli téridőben szemlélik a pénznemet, amely ezen rekonstrukciós lehetőségek mellett konkrét utalást is magában hordoz, hiszen „egy birodalmi kétmárkás”, „egy náci kétmárkás”. Metaforikus szerepéből adódóan a pénz, mint nyelv, kulturális jelentésképző szimbólum, reprezentációs elem, hiszen nem önmagát képviseli, hanem a valaha volt értéket, stabilitást. „[A] Harmadik Birodalom kétmárkása is kagylók, kövek és korallak közt hevert odalent, hogy majd tíz vagy húsz vagy száz év múlva a sós víz szétmarja, feloldja és feloldozza” (DANYI 215; 241). A Danyi-regény kétmárkása tehát valójában az értékválság, az érték mulandóságának materiális reprezentációja.

Kiadások

DANYI Zoltán (2015): *A dögeltakarító*. Magvető, Budapest

SIRBIK Attila (2015): *St. Euphemia*. Forum–Magvető, Újvidék–Budapest

Irodalom

ASSMANN, Jan (2013): A veszélyeztetett emlékezés, és a felejtés társadalmi feltelei = Uő: *A kulturális emlékezet*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest, 224–229.

CARUTH, Cathy (1991): Unclaimed Experience. Trauma and the Possibility of History = *Yale French Studies*, No. 79, Literature and the Ethical Question, 181–192.

DECZKI Sarolta (2013): A néma tapasztalat = Uő: *Az érzékiség dicsérete*. Kalligram, Pozsony–Budapest, 30–39.

DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix (2013): Geofilozófia = Uő: *Mi a filozófia?* Műcsarnok-könyvek, Budapest, 73.

GARACZI Imre (2015): Gazdaság és etika, avagy a pénz belső architektúrája (Egy világ a monetáris árték fogságában) = *Lábjegyzetek Platónhoz 13. A bizalom*. Szerk. Laczkó Sándor. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság–Státus Kiadó, Szeged, 343–353.

HITES Sándor (2011): Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a new economic criticism = *Helikon*. Új gazdasági kritika, 466–496.

KONSTANTINOVIC, Radomir (2001): *A vidék filozófiája*. Ford. Radics Viktória. Kijarat–Forum, Budapest–Újvidék

LACAPRA, Dominick (2006): Trauma, hiány, veszteség. Ford. Gyimesi Júlia. In *Café Babel*, 53. 89–97.

LOSONCZ Alpár (2002): A mitopolitika elevensége = Uő: *Európa-dimenziók*. Forum, Újvidék, 215–237.

SIMMEL, Georg (2004): *A pénz filozófiája*. Ford. Berényi Gábor. Osiris, Budapest

ŽIŽEK, Slavoj (2011): *A törvény abszolútum*. Typotex, Budapest

Latrina-perspektíva

Az emésztés mint létmetafora Danyi Zoltán *A dögeltakarító* című regényében

Címválasztásom talán meglepőnek tűnhet a konferencia témáját tekintve, meggyőződésem azonban, hogy az általam vizsgált regényben, Danyi Zoltán *A dögeltakarító*‑jában e két kategóriának, a pénznek és az emésztésnek nemcsak diskurzív voltak miatt van közös nevezőjük, hanem szimbolizációs gyakorlatuk okán is. A szociokulturálisan reprezentált test ugyanis konstrukcióként, ideológiai termékként interpretálható, és ebben a kontextusban diszfunkciói jelentéssé válhatnak. Ahogyan erre Peter Brooks nyomán Földes Györgyi felhívja a figyelmet, a test szemiotizációja együtt jár a történet szomatizációjával, vagyis „a test jelentések forrása és helye, a történetek nem elmondhatók anélkül, hogy a testet a narratív jelentések elsődleges vehikulumává ne tennénk” (FÖLDES 2011; 19). A pénz pedig konstituálja „azt a társadalmat, amelyben forgalomban van, s azokat az individuumokat, akiknek a kezén forog: nem róluk beszél, hanem őket beszéli” (HITES 2012; 45). Korporalitás és ökonómia ebben a szövegben egy instabil, dinamikusan változó struktúrában kapcsolódik össze, amelyet az etnikai determináltságon alapuló háborús szituáció és általa az „egyre kisebbé, egyre szűkebbé, egyre ketrecszerűbbé vált” (17), zárványszerű tér határoz meg: „Jugoszlávia teljesen elmerült az iszapban, mintha soha nem is létezett volna” (17).

A kilencvenes évekig a vajdasági magyar irodalom a kulturális emlékezet specifikus elemeire való koncentráltága okán radikálisan elkülönződött más magyar nyelvű irodalmaktól, mivel narratív technikái tekintetében leginkább a ma már posztjugoszlávnak számító térséghez tartozó literatúrából vette mintáit. Ehhez a területhez ma már sokkal inkább tematikus tekintetben kötődik, elsősorban a délszláv háborúkra való reflektáltsága okán. Egyik legeklektantsabb példája ennek Bencsik Orsolya *Akción van!* című rövidpróza-kötetének *Disznók* című darabja, amely Alek Popov bolgár író *A függetlenség napja* című, *Symposion*-ban megjelent novellájának

átírása. A szöveg egyébként a pénz mint hiány toposzára épül: „Amikor apám a kilencvenes évek éhezései alatt végül a tatát akarta nekünk feltálalni (1992 volt, áprilisi nap), az a fiának a nővéremet ajánlotta. »Még ezer gyereket csinálhatsz. De apát hogy csinálsz?»” (52). Az éhező családot végül egy mágikus realizmusba illő hófehér virágesső menti meg, a pénztelenség tehát a mágikus realizmus terra incognitájára sodorja a szereplőket.

A kortárs vajdasági magyar prózaszövegek narrátorai általában posztkoloniális szubjektumként jelenítik meg magukat, *modus vivendiként* sajátítják el a mimikrit, ami hibrid identitás létrehozásával jár. *A dögeltekartító* főhőse úgy próbálja felülírni saját történetét, azaz lezárni „azokat a mindent lecsupaszító, mindent kicsontozó éveket” (38), hogy hihetetlen műgonddal fehér füzeteket és kékeslila tintát vásárol. Ahogyan Bényei Péter írja, a múlt reprezentációját tételesen vállaló szövegekben nagyon erős az igény az átfogó létmagyarázat megalkotására (BÉNYEI 2004; 60), Danyi Zoltán főszereplője azonban néhány mondatnál soha nem jut tovább ezekben a füzetekben, mivel nem leli meg a háborús tapasztalat kibeszélésére alkalmas nyelvet. Megreked az erőteljesen metaforizált képek szintjén, például akkor, amikor a Kosztolányi színház előadása nyomán „felturbózott mennyország”-ként határozza meg a harcmezőt, ahol az angyalok „kipróbálnak mindent, amit csak lehet, hogy embernek érezzék magukat legalább egyszer, és úgy látszik, hogy embernek lenni szerintük nem más, mint [...] egy egész tárat beleüríteni a nő pinájába, közben visítva szidni a magyar, a horvát, a rác kurva anyját” (60). A megnyilatkozásnak pont akkor szakad vége – ahogyan Steinmacher Kornélia is felhívja rá a figyelmet –, „amikor az elbeszélő szembesül azzal: olyasmit próbál lázasan megfogalmazni, amiről sohasem akart beszélni. Végül csakis önmaga médiumaként képes sikeresen fellépni, létrehozni egy határok és korlátok nélküli, belső monológot” (STEINMACHER 2015).

Miként Menyhért Anna fogalmaz, a trauma révén elvesz a biztonság illúziója, az élet kontrollálhatóságába vetett hit. A traumatikus tapasztalat során az egyén léte veszélyben forog, s mivel az adott pillanatban nem áll módjában cselekedni, a helyzetet uralni, személyiségét – mivel az individuum integritásának fogalma a nyugati kultúrában a cselekvőképességhez, a tettekért való felelősségvállaláshoz kötött – elveszti, tárgyá válik (MENYHÉRT 2008). A múlt percipálásának egyik módozataként számon tartott, Jörn Rüsen-i értelemben vett katasztrofális történelmi tapasztalat olyasfajta liminalitás-élménnyel jár, amely nem engedi meg, hogy egy koherens értelmet hordozó narratívába lehessen belefoglalni (RÜSEN 2006: 13). A traumatikus esemény nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és alátámasztó elbeszélésbe, mivel meg-

történte eleve megkérdőjelezi egy ilyen, orientáló funkciójú narratíva lét-jogosultságát (KISANTAL 2006; 26). A posztháborús nemzedéket tehát tulajdonképpen a kimondás lehetetlensége inspirálja, ez szövegeik kötő-anyaga. „Az irodalom összefüggésében mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba. Ez a nyelv már nem lehet naiv, gyanútlan: sokkal inkább a kételyt, a bizalmatlanságot magában foglaló, a megszakítotttság és a szorongás emlékét őrző, az uralhatatlanság tudását elfogadó, a másikat így is megszólító mégis-beszéd” (MENYHÉRT 2008; 6).

A kimondás mint a kulturális emlékezet terapeutikus externalizációja, illetve ezen program lehetetlensége a kortárs vajdasági magyar próza egyik fő problémaköre. Sirbik Attila *St. Euphemiája* annak a nemzedéknek az emblematisz szövege, amely Jugoszlávia széthullása idején szocializálódott, ezért a hátszágai hétköznapi abszurditását normalitásként fogadja el. Koherens perspektívából értelmező közeg nélkül, amely az ennek nyomán fellépő torzulásokat kezelni tudná, ugyanis nincs esély a feloldozásra. Egy olyan országban, ahol mindenki *neutralac* igyekszik lenni (akárcsak a senkihez sem tartozni akaró tinédzserek, akiket végül a többi csapat kezd üldözni), noha valójában mindenki *strabismus*ban szenved (mint a Palásti Andreának a biometrikus útlevelekhez készült fotókból összeállított, a kancsalságot a nemzetkarakterológia jellemző vonásává emelő kiállításán látott képeken), a körülmények megteremtésére nincs esély.

A belső sémákba illesztést *A dögeltakarító* esetében is az atrocitások rekonstrukciója, a történelem alulnézetéből megalkotott *oral history*-típusú elbeszélések segítségével kísérlük meg. A sorstörés a fokozott éberség állapotába taszítja elszenvedőit, így *A dögeltakarító* anonim főhőse is arra kényszerül, hogy állandóan konfrontálódjon traumatikus élményeivel. Az ürités sorozatos csődje kapcsán olykor groteszk, de mindenképp expre-szív képekkel operáló regény főszereplője kezdetben a délszláv háború katalizmájából eredezteteti emésztési problémáit: „arra gondolt, a kurva anyját annak a tahó Grbnek, aki éppen akkor lőtte szét a tökeit annak a nyomorultnak, amikor ő a ház sarkánál hugyozni készült, mert [...] neki elakadt a vizelete, és azóta se tud rendesen hugyozni”. Később azonban kiderül, hogy metabolizmusának rendellenességei jóval előbből, az úgynevezett „spontán mítingek” idejéből datálhatóak: „csak valami zavarral kevert szégyenfelét érzett, amiért a lány mellett nem heves erekciója, hanem

gyötrő szarhatnékja támadt, és amiért végül nem tudott parancsolni a beleinek, és a gatyája teleszaladt langyos maszlaggal” (37). Tehát már a népek barátságáról és a testvériség–egységről szóló titói eszmét „sem vette be a gyomra”, ahogyan később hivatkozik is rá: „kezde úgy érezni, hogy megint neki kellene tekintettel lennie valaki más nemzeti érzékenységre, de vajon megfordult-e bárki fejében, legalább egyszer ebben a rohadék életben, hogy a szerbek és a horvátok, miközben egymást gyakták, egyúttal az ő életét is alaposan elkúrták, noha tulajdonképpen nem sok köze volt az egészhez, legfeljebb csak annyi, hogy a sors különös játéka folytán jugoszlávnak született, jobban mondvá úgynevezett »jugoszláviai magyarnak«, amihez viszont megint csak nem sok köze volt, mivel ez egy másik, egy korábbi háború miatt alakulhatott így, [...] úgy látszik, hogy az ember egy kurva lépést se tehet itt anélkül, hogy bele ne botlana az elcsesztett múltba, habár mindenki belelőtt már mindenkit a Dunába, és mindenki többször is megkúrta mindenki anyját, mondta, úgyhogy jó volna, ha legközelebb, amikor besorozzák, azt is megkérdeznék tőle, hogy akar-e horvát nőket kefélni, vagy még jobb lenne, ha azzal kezdenék, hogy akar-e kefélni egyáltalán” (114–115).

Háborús élményei állandó rekonstruálására a főhőst elsősorban saját, abnormális működése miatt idegenné, abjekt-Másikká váló teste kényszeríti. Julia Kristeva az abjektet a megvetés, a félelem és az undor érzelmeinek sajátos, bensőséges formájaként írja le. Elképzelése szerint az abjekt az, ami kitaszított a szimbolikus rendből: egy szörnyűséges, viszolygató tárgy, amelytől azonban az elutasítás után sem vagyunk képesek teljes mértékben elszakadni (KRISTEVA 1996). Így válik a test patológikus projektálása által az abjekció mint az identitás instabilitásának tapasztalata az identifikáció egyik fő alkotóelemévé, elengedhetetlen tartozékává: „Mintha a bőr, egy törékeny tárolóedény, nem garantálná tovább az ember »saját és tiszta énjének« integritását, hanem már felsértve vagy áttetszően, láthatatlanul vagy megfeszítve megadná magát annak, hogy tartalmát kiürítse. A vizelet, vér, sperma, széklet azért jelenik meg, hogy megerősítsen egy olyan szubjektumot, amely híján van »saját és tiszta énjének«” (KRISTEVA 1982; 53). A *corps propre* létrejötté érdekében az abjekttel való találkozás elkerülhetetlen: „»En«-né válásom során könnyek és hányás közt szülöm meg magam” (KRISTEVA 1996; 170). A *dögeltakarító* főhőse tehát kóros emésztése által mintegy megtisztítja önmagát, hogy újraalkothassa önazonosságát.

Nemcsak a háború értelmetlenségét, hanem a saját részvételének indokolatlan voltát sem tudja megemészteni, emiatt beszélhetünk az ő esetében a diszfunkcionális emésztésről mint létmetaforáról. Latrina-pers-

pektívából megfogalmazott elmélkedéseinek fókuszában ezért állhat a Luftbrücke-terv mint a gyerekkorban látott filmekből, de főleg a Manhattan-plakátról otthonosan ismerősnek vélt Amerika iránti vágyódásnak a romantikus víziója. Amerika az idilli imaginárius societas, szemben Európával, amit „már túl sokszor kizsigereltek és a kutyáknak dobtak, (itt) bárhová megy is, mindenhol ugyanúgy fogják bökdösni, szúrni, döfködni ezek a lerágott csontok, szóval Európának annyi, lőttek neki, vége” (31). Az egykor dicső Európa tragikus süllyedésére emlékeztet egyébként a birodalmi kétmárkásnak mint az európai monetáris rendszer legbiztosabb produktumának elmerülése az Adriában.

A százszor leköpött, ürülékkel és ondóval összekent címer nemzeti jelképként való devalválódása nemcsak az etikai normák semmissé válására mutat rá, hanem az összetűzések mitopolitikus genealógiájára is. A háború utáni kaotikus kapitalizálódás racionalizmusa számára egyetlen értékőrző szimbólum létezik: a pénz, amely ebben az esetben nem az autentikus lét lehetőségével kecsegtet, hanem éppen egy maszkos identitás létrehozásához segít, általa lesz többek között a maffiózóból műkincsszakértő, a háborús bűnösből pedig természetgyógyász. Némi ironiával azt is mondhatnám, a túléléshez és az újrakezdéshez három dolog kell: pénz, pénz és pénz. A pénz ugyanis olyan internacionális eszköz, amely képes kooperációra bírni a frontvonalon még egymásnak feszülő feleket, azaz egalizálja az embereket. Így alakul meg például a „gátlástalan csempészek, feketézők és seftelők szedett-vedett gyülekezetéből” (212) a jól csengő nevű nemzeti benzintársaság. „A pénz igazsága, úgy tűnik, megelőzi a nemzeti büszkeséget, és hogyha bárhol, bármilyen konfliktus felmerül, érdemes utánanézni, milyen érdekek és milyen bankszámlák rejlenek a háttérben, gondolta, miközben persze az is biztosra vehető, hogy nem a pénz a végső igazság, sőt lehet, hogy a pénz is csak azért van, hogy elfedje a mindek felett álló, végső igazságot, vagy ki tudja, lehet, hogy éppen a pénz teszi kézzelfoghatóvá azt, amit nélküle nem lehetne megérteni, mivel teljesen valóság fölötti vagy valóság alatti, és így kívül van minden igazságon” (226).

A pénz valóságon túli attribútuma, hogy a vagyonossággal vagy annak illúziójával olyan alternatív realitást képes megalapozni, amelyben önmagán kívül semmilyen belső- és külsődleges tényező nem számít. Emiatt a szerzőt nem annyira a szegénység és a gazdagság oppozíciója foglalkoztatja, hanem a pénz által legitimált hatalom relevanciája a pusztán etnikai alapú autoritással szemben, azaz a pénz kvázi-igazságossága. Azért beszélek kvázi-igazságosságról, mert ennek relativitását, a kicsontozó évek lezárhatatlanságát a narrátor is érzékeli: „a valóságnak minden bizonnyal

különböző rétegei vannak, és ebben az esetben mindegyik rétegnek megvan a maga igazsága, és lehet, hogy ezek az egymásra épülő rétegek és egymásra épülő igazságok hozzák létre az úgynevezett valóságot, amit épp e miatt a sokféle réteg miatt nem lehet átlátni egészen, és ezért nem is lehet megérteni a maga teljességében” (224). A regény központi motívumai, a repedések és a törések éppen ezek között a rétegek között érhetők tetten, és axis mundiként strukturálják a kötet egészét: „néha úgy érzi, már csak a repedések tartják össze a dolgokat, a repedések és a törések” (120).

Irodalom

- BÉNYEI Péter (2004): Regény és történelem. A 19. századi történelmi regény lehetőségei a múlt reprezentációjában = *Tiszatáj*, 2004/11. 51–74.
- FÖLDES Györgyi (2011): Szövegek, testek, szövegtestek. A testírás-elmélet iránymai = *Helikon*, 2011/1–2. 3–50.
- HITES Sándor (2011): Gazdaság, pénz, piac, üzlet: a New Economic Criticism = *Helikon*, 2011/4. 467–496.
- KISANTAL Tamás (2006): *Egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehetne elmondani*. Az ábrázolásmód mint történelemkonceptió a holokauszt-irodalomban, University of Jyväskylä, Jyväskylä
- KRISTEVA, Julia (1982): *The Powers of Horror*. An Essay on Abjection (ford. Leon S. Roudine), Columbia University Press, New York
- KRISTEVA, Julia (1996): Bevezetés a megalázottsághoz (ford. Kiss Ágnes) = *Café Babel*/20, 169–184.
- MENYHÉRT Anna (2008): *Elmondani az elmondhatatlant*. Anonymus–Ráció, Budapest
- RÜSEN, Jörn (2004): Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban = *Magyar Lettre International*, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00038/rusen.htm>
- STEINMACHER Kornélia: *Káin fia* = <http://www.litera.hu/hirek/kain-fiai> (2016. február 20.)

Lecsókolbász és mignon

Pénz és pénztelenség Barnás Ferenc *A kilencedik* című regényében

Barnás Ferenc: *A kilencedik* című regénye 2006-ban jelent meg először Magyarországon, majd 2014-ben másodszor, s mindkét kiadásnak nagy visszhangja volt. A kritika – kevés kivételtől eltekintve – ünnepelte a könyvet: Radics Viktória „mestermű”-nek nevezte (RADICS 2006); Marno János a regény „minimalista hiperrealizmus”-át emelte ki, s robbanó erejű drámaként jellemezte (MARNO 2014); Csíkvári Gábor „kortárs prózánk kiemelkedő regényét” látja benne (CSÍKVÁRI 2007), s hosszan sorolhatnánk *A kilencedikről* szóló hazai és külföldi írásokat, melyek a kortárs magyar próza kiemelkedő teljesítményét látják a regényben. A szakirodalom tehát bőséges, s jelen esetben ez azért is szerencsés, mert mintegy felmentést ad számomra az alól, hogy átfogó értelmezést nyújtsak róla. Elemzésemben egy motívumra, a pénz megjelenési módjaira, működésére és jelentésére fogok fókuszálni, ám ez természetesen a regény sok szálát fogja megmozgatni.

Először azonban érdemes legalább hozzátételegesen tisztázni, milyen jelentést tulajdonítunk a pénznek mint olyannak. Ha erre vagyunk kíváncsiak, aligha találunk avatottabb elemzőt, mint Karl Marxot, aki már az 1944-es *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* lefektette gazdaságtanának alapvonalait. Ebben egy rövidke, külön fejezet a *Pénz* címet viseli, s mintha Marx ezt a rövidke szöveget kifejezetten a mi konferenciánkra írta volna; az elméleti fejtegetéseket a Goethe és Shakespeare szövegeivel támasztja alá, ezzel is illusztrálva mintegy, hogy a pénz és az irodalom igen bensőséges kapcsolatban vannak egymással. Marx szerint a pénz „nem egyéb tehát, mint a tárgy eminens értelemben. Tulajdonságának egyetemessége lényének mindenhatósága... [...] A pénz a *kerítő* a szükséglet és a tárgy között, az ember élete és létfenntartási eszközei között” (MARX 1970; 94). A pénzt továbbá a társadalom kémiai erejének nevezi, hiszen éppúgy képes összekötni, mint ahogyan szétválasztani egymástól a szükségleteket

és a kielégítésükre irányuló lehetőségeket. A pénz egyetemes csereeszköz, szinte bármit el lehet érni általa, vagyis minden dolgot képes felcserélni.

Mivel a pénz univerzális szimbólum és funkció egyben, ezért az emberhez képest külsődleges, Marx terminológiájával „külsővé-idegenné vált képesség” (MARX 1970; 97). A pénz külsődlegességének paradoxona az, hogy hiánya révén az ember is külsővé-idegenné válik saját maga számára. A GFK híres, *Az elidegenült munka* címet viselő fejezete írja le, hogyan megy végbe az elidegenedés folyamata egy olyan gazdaságban, amelyben a munkás éppen csak annyi pénzt kap a munkájáért, ami a létfenntartás alapszintjéhez elegendő. Azt írja, hogy lényegi összefüggés áll fenn az elidegenülés és a pénzrendszer között, és „a dolgok világának értékesedésével egyenes arányban nő az emberek világának *elértéktelenedése*” (MARX 1970; 45). Minél több árut, értéket termel egy munkás, ő maga annál inkább tárgyiasul, hiszen tevékenysége egy tőle tökéletesen idegen dologra irányul, és minél több időt és energiát tölt el munkával, „annál szegényebb lesz az ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja” (MARX 1970; 46). A munkás számára idegen a saját munkájának a terméke, ám éppígy idegen maga a munkatevékenység is, mert „nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi” (MARX 1970; 48), munkája ennél fogva kényszermunka. Ennek eredménye márpedig az, hogy az ember már csak állati funkcióiban érzi magát szabadnak; az evésben, ivásban, nemzésben. Az elidegenedés ugyanakkor kiterjed arra, amit Marx az ember nembeli lényegének nevez, valamint az ember saját magától és a másik embertől is elidegenedik. Röviden összefoglalva arra az összefüggésre mutathatunk rá Marx nyomán, hogy minél többet dolgozik és minél kevesebb pénzt birtokol valaki, annál inkább ki van téve annak, hogy idegenné váljon saját maga és mások számára. Vagyis annak, hogy mind anyagi, mind pedig lelki-szellemi értelemben a *szűkösség* legyen az osztályrésze. Márpedig *A kilencedik* című regény egyik alapkategóriája éppen a szűkösség. A szűkösség nem csupán mint nélkülözés, hanem mint egzisztenciális állapot.

A regény egy nagycsaládról szól: 11 gyerekről és a szülőkről, akik Pomáz egy szegénytelepén élnek, egy szoba-konyhas kis házban. Éjjel egymáshoz zsúfolódva alszanak, többen egy ágyban, egy takaróval, az apa pedig kint a konyhában. S mivel sokszor nem tudnak fűteni, és nincs elég takarójuk, ezért télen a nappali ruhájukban alszanak, márpedig az sincs sok. Fürdőszobájuk sincs, hetente egyszer fürdenek meg egy dézsában – a regényben többször is utalás történik a család tagjainak a szagára. Minden vacsorájuk pirítós kenyér és tea, a köménymagleves és a paprikás krumpoli pedig már ünnepi eledelnek számít. A gyerekek gyalog járnak iskolába,

mert nincs pénzük buszra, és a községi tanácstól kapnak olykor ruhát ingyen, ami persze nem éppen rájuk való. Az életkörülmények meglehetősen szűkösek, ami a hatvanas években, amikor a regény játszódik, amúgy is általános volt. Az azonban kiderül, hogy ők az átlagnál is szegényebbek voltak, a gyerekek mohón eszik az iskolai menzán azt az ételt, amit a többiek ott hagynak, és a konyhás néni is külön behívja őket repetázni.

A narrátor a család egyik gyereke, a harmadikos fiú, akit a többiek Kiskuszának szólítanak, vagy ha meg akarják alázni, akkor Kisgecinek vagy Kisketyósnak. A gyerek maga is csodálkozik rajta, hogy nem a kiségitő osztályba került, hiszen meglátása szerint még nála okosabbak is járnak oda. Nagyobb testű mint a korban hozzá hasonló testvérei, beszédhibás, és a bal hüvelykujjából hiányzik egy darab. A gyerek egyik kedvenc helye az iskolai pottyantós WC, oda szeret visszahúzódni és a saját hasát figyelni. A falu utcáival, házaival meghitt kapcsolatban van, s valóságos rítust alakított ki abból, ahogyan végigjárja az iskolából jövet a kedvenc helyeit. Nagyon szeret befelé leselkedni az ablakokon, és nézni, hogyan élnek mások. A másik kedvenc időtöltése az, hogy el-elálldogál a hentesnél és a kocsmában, a pultban levő süteményeket és hentesárukat gusztálva, élvezve a jó illatokat. A tanítónőt, Vera nénit különösen kedveli, és neki is nagyon szereti az illatát. S azért is szereti, mert kedves és valamennyire kivételezik is vele; nem követel tőle annyit, mint a többiektől. A gyerek ugyanis dadog, nagyon nehezeére esik kimondani egy egész mondatot, sokszor percekig gyakorolja, mire sikerül. A testvérek majdnem mind valamilyen gúnynevet viselnek, ilyeneket, hogy Zoknis, Tentés, Pótmama, Pap, a narrátor pedig úgy emlegeti a szüleit, hogy Észanya és Észapa.

A család életének meghatározó alakja az apa. Igazi patriarchális családmodellről van szó; melyben az anya dolga a szülés és a gyerekek felnevelése, ami mellett mellékessé válnak az életről szőtt kamaszkori álmai. Megtudjuk, hogy fiatal lányként zongorázott, és sikere is volt, szülei pedig úgy adták férjhez, hogy a jövődöbelijének a lelkére kötötték, hogy feltétlenül szerezzen be egy páncéltőkes zongorát. Ebből az álomból pusztán egy harmónium maradt, de azt is el kellett adniuk, amikor egyszer kifogytak a pénzből. A sok szülés miatt nem tudott tanulni, így egyszerű segédmunkásként dolgozik két műszakban a szentendrei tollgyárban. Az anya buzgón, bigott módon vallásos, alighanem a vallás pótolja számára egykori álmait, és az *Új Ember* című katolikus lap egyik szerkesztőjének a hatására elkezdett verseket is írni. Rémesen rossz verseket.

Az apa pedig tiszt volt a Horthy-rendszerben, majd vasutas lett. Igazi pszichopata személyiség – ahogyan erre több kritika is rámutatott –, és ennek megfelelően nagyon ért hozzá, hogyan vegyen rá másokat arra, hogy

kedvezzenek neki. Nagyon meggyőző és behízelt módorú tud lenni, ha kell, és a regényből úgy tűnik, hogy az egyetlen szenvedélye a pénzszerzés és a másokon való uralkodás. A kettő pedig összefügg egymással, hiszen a családját is teljesen alárendeli a céljainak. Mivel katonatiszt volt, ezért megszokta a parancsolást, és azt, hogy másoktól engedelmességet vár el. Az új rendszerben egyszerű segédmunkás lett a vasútnál, ezért szadista hajlamait most már csak szűk családi körben tudja kiélni. A gyerekeket veri – ezt kezelésnek mondják a regényben –, és akár még a feleségét is, ha az átvállalja a verést valamelyik gyerek helyett. Nincs tekintettel sem a gyerekek korára, sem a szükségleteikre: kora reggel ébreszti őket, iskola után pedig dolgozniuk kell. A nagyobb gyerekeket, amint lehet, kivette az iskolából, és dolgozni küldte őket a pomázi Lenfonóba. Hiába tehetségesek, okosak, akkor is menniük kell dolgozni és pénzt keresni. (Egyedül a Pap gúnynevű gyerek úszta meg ezt a sorsot, őt valóban papnak szánják.)

Az apa megszállottan hajszolja a pénzt, amiért hajlandó a gyerekei jövőjét, testi-lelki épségét is feláldozni. A tanácsnál elintézte, hogy ne a felesége, hanem ő kaphassa meg a gyerekek után járó családi pótlékot, amit a saját vállalkozásaiba fektet be, de a pénzszerzést és a gyerekek élelmezését az asszonyra bízta, hogy oldja meg, ahogy tudja. Azt mondja: „persze, ti rögtön kajára költenétek, mert a hasatokat, azt szeretitek” (56) – s ebben teljesen igaza is van, csak azt hagyja ki a számításból, hogy a gyerekeknek enniük kell, nem falánkságból, hanem hogy éljenek és felnőjenek. Jellemző ugyanakkor, hogy reggelizni akkor szoktak gyakrabban, amikor az apa is otthon van, különben általában éhen indulnak el a gyerekek iskolába, és alig várják a tízórait. Az anya pedig szorultságában hol kölcsönkér, hol a zálogházba hordja a maradék értéket: a jegygyűrűjét, vagy előleget vesz fel a munkahelyén. A gyerekek éheznek, nem táplálkoznak egészségesen, nem tudnak eleget pihenni, játszani. Iskola után ugyanis dolgozniuk kell, rózsafüzérek gyártanak, ahogyan mondják: kegytárgyaznak, aztán az apa eladja ezeket. A rózsafüzérek egy idő után a szentképek váltották fel; az apa egy könyvből megtanult fényképezni, előhívni és levilágítani a képet, és a gyerekeket pedig betanította arra, hogyan kell kiszínezni a fekete-fehér képeket. Egy idő után teljesen átállt erre a vállalkozásra, ennek érdekében le is százalékolttatta magát, pedig makkegészséges volt. Az apa tehát igazi patriarchális zsarnok, aki eszközként kezeli a családtagjait, kizsákmányolja őket. A régi paraszti családokhoz hasonlóan a gyerekekben a munkaerőt látja, amit saját céljai szolgálatába állíthat. Egy esetben azonban képes volt felülemelkedni a szerzés logikáján: amikor végül nem adták el az egyik gyereket, a Zoknist, noha a szülők sokat gondolkodtak rajta, hiszen a gyermektelen házaspár által kínált 10 000 Ft elég nagy csábítást jelentett.

A gazdasági modellek sajátos egyvelegéről van szó a regényben. Egyrészt az ország lelkesen építi a szocializmust, annak minden hazugságával és torzulásával egyetemben, noha a család kap ilyen-olyan kedvezményeket, segélyeket az államtól. Továbbá a család életének legjelentősebb támasza a katolikus egyház, az új házukat is neki köszönhetik, pontosabban annak a kölcsönnek, melyet az *Új Ember* szerkesztőségétől kapnak. Az egyház tehát mintegy eredeti hivatásának tesz eleget, amikor segíti a rászorulókat. Az apa mindkét gazdasági modellből igyekszik maximalizálni a saját hasznát: az államtól nyugdíjat és családi pótlékot kap, az egyházzal pedig kereskedik. Mindeközben kisiparos vállalkozó, noha feketén – az általa követett gazdasági felfogás inkább a kapitalizmusra hasonlít, annak vad formájában.

Tevékenységeinek végzetes hatása van a családjára nézve. Alighanem helytállóak itt Marx leírásai az elidegenedésről, hiszen az egész család az érzelmi-szellemi-lelki szűkösségekben fuldoklik. Több elemző is kiemelte, hogy mind a narrátor, mind pedig a család többi tagja személyiség nélküli emberek. Az apa terrorja alatt, minden energiájukat vagy az iskolának vagy a délutáni munkának szentelve elidegenednek saját maguktól és egymástól is, elnyomorodnak. Az egyik gyerek, a Tentés értelmi fogyatékos, állandóan himbálja magát. A narrátor ezt annak tulajdonítja, hogy csecsemőkorában egy wimes dobozban volt a helye, közvetlenül a fröccsöntőgép mellett. De a többi gyerekkel is van probléma, ám a narrátor szerint a szülők még örülnek is neki, hogy két gyerekük kivételével a többi beszédhibás. Azért gondolja ezt, mert így legalább nem tudnak másoknak beszámolni az otthoni állapotokról. Ugyanakkor ő is érzi, hogy „amennyiben tűrhetően beszélnénk, sok minden máshogy alakulna” (16). Meg tudnák védeni magukat, be tudnának olvasni azoknak, akik csúfolják őket. Így azonban védtelenek, és az iskolában is folyamatos megaláztatásban van részük.

A narrátor egy gyerektől szokatlan éleslátással állapítja meg, hogy a szüleinek nincs idejük foglalkozni a beszédképesséjükkel. Ezért a nemtörődomségért a gyerekek súlyos árat fizetnek. A beszédbeli fogyatékoság ugyanis kirekesztést jelent, az életlehetőségek beszűkülését – ahogyan erről több olyan regényben vagy novellában is olvashatunk, mely szintén nagy szegénységben élő embereket ábrázol. Borbély Szilárd *Nincstelenek* című könyvére utalnék most, melyben vissza-visszatér az a mondat, hogy „megyünk és hallgatunk”. S érdemes idézni egy interjúrészletet is a szerzőtől: „A gyerekkoromból a legjobban a némaságra emlékszem. Arra, hogy *kussban* kell lenni. Tilos beszélni. Csak hallgatni szabad. Ezt a szabadságot engedélyezte nekünk, gyerekeknek a falu és a család. Pedig a gyerek folyton beszélne, mesélne. Beszélne a beszéd öröméért. Ezt az örö-

met, mint minden örömet, elveszik tőle. A nagyok, a felnőttek, akik folyton beszélnek. De a falu hallgat” (BORBÉLY 2013). A hallgatás, a beszéd, a kommunikáció fő eszközének elvétele márpedig lehetetlenné teszi azt, hogy az ember egy közösség teljes jogú tagjaként élje meg saját magát, igényeit ki tudja fejezni, és választ kaphasson rájuk. A beszédetől való megfosztás az emberhez méltó élettől való megfosztás. Ahogyan a *Nincsteleneket* elemző kritikámban írtam, az ókori görögök valaha *zōon logon echōn*-ként, vagyis logosszal bíró lényként gondolták el az embert, akit a nyelv tesz képessé a világban való eligazodásra, valamint a transzcendenciával való kapcsolatra. De a logosz az ész, a racionalitást is jelenti, azt az érveléstechnikát, melynek segítségével a városállamban élők megbeszélhették közös dolgaikat, és meggyőzhették egymást. Mindez ebben a világban visszavonódik, érvényét veszti. A logosz alig pislákol, a nyelv és a beszéd pedig csupán a legszükségesebb közlésekre szorítkozik, közös dolgok pedig nincsenek. Ugyanezt tapasztaljuk *A kilencedikben* is: a beszédbeli fogyatékos magányra és a saját maguktól, valamint a közösségtől való elidegenedésre kárhoztatja a gyerekeket. Az apa tragikus hanyagságát még inkább nyilvánvalóvá teszi, hogy ő maga pedig nagyon jó meggyőzőképességgel rendelkezik, és jól ért az emberek nyelvén. Ahogyan a gyerek írja: „ő egy idegennel egészen másképp viselkedett, mint velünk” (133), valamint hogy a munkán és a tudományon kívül másról nem lehetett vele beszélni.

A narrátor számára hamar világossá válik, hogy ha ki akarja elégíteni vágyait, akkor pénzre van szüksége. Azt is látja, hogy a családjának nincs pénze, s pontosan ezért minden a pénz körül forog. A faluban sétálva hosszasan csodálja a hentespult kínálatát, és a HÉV megállójánál mindig bemegy a bisztróba, ahol megbabonázva bámulja a mignont a pult alatti üveges szekrényben. Ezekből akkor tud életében először vásárolni, amikor a temetésen való segédkezésért két testvérével együtt kapnak tíz forintot. Ebből másnap vett fél kiló kolbászt kenyérrel, hat darab kókuszos csokit és egy kólát. Életében először jutott hozzá ezekhez a dolgokhoz ilyen mennyiségben, és a helyzetnek ez a rendkívülisége teljesen meg is bénította. „Miután kiléptem az üzletből, nem tudtam, mit csináljak” (122). Nem tudott lépni, s a leírásból úgy tűnik, a valóságérzékelő képessége is megzavarodott. Iskolába sem ment végül, hanem keresett egy helyet, ahol egyedül lehet a zsákmánnyal. A pénz a gyerek számára tehát legelsősorban azokat az élelmiszereket jelentette, melyekhez vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátozottan jutott hozzá. Talán itt, a legálisan megszerzett pénzzel szakadt át a gyerekben az a gát, ami eddig a szükséglet, a vágy és kielégítésének módja között volt. Az első kísértés egy véletlennek köszönhető: hirtelen felrohant az osztályterembe, és meglátta Vera

néni táskáját, és nem is emlékszik rá, hogyan történt pontosan, de kivett belőle tíz forintot.

A következő fejezet szakít az eddigi narratív renddel, és tudatfolyamot imitálva ábrázolja a gyerek lelkében zajló folyamatokat. Zaklatott, központosítás nélküli narráció, durva káromkodás keveredik az üdvözlégysoraival: a gyerek érzékelhetően feldúlt. A pénzzel ismét a henteshez megy, ezúttal egy egész kiló kolbászáért és kenyérért. Ezután leül a már szokott helyre, lehuny szemmel harap bele a kolbászba, szinte transzban fal tovább, s ugyanazt mondja magának, hogy a rágásra figyelni kell, ám amikor később a kocsma WC-jében kihányt mindent, akkor nem látta a foganyomát. Ezután két mignont vásárolt, felszállt velük a HÉV-re, majd beleharapott, alig bírta lenyelni, forró volt az arca, később lázas is lett. Szentendrén bement a boltba, kosarat fogott, szappant és nápolyit vásárolt (még soha nem csinált ilyet), majd jegyet vett az állomáson, s ebben a teljesen feldúlt lelkiállapotban hazament és lefeküdt. Másnap folytatta a pénz elköltését, és megnyugodva konstataálta, hogy Vera néni nem vett észre semmit. S azt is tudta, hogy megint meg fogja csinálni.

Ezúttal rafináltabb volt, kifigyelte, mikor nincs senki az osztályban, és akkor emelte ki a pénzt a táskából. Másnap mind a négy mignont felvásárolta, valamint cukrot, csokit, amit elkezdett osztogatni az utcán. Mindközben durva káromkodást ismételt meg magában. Különös ellentmondás figyelhető meg a gyerek beszédképességének fogyatékosága és a benne most feltörő verbális durvaság között. A lopás nyilvánvaló módon átszakított benne egy gátat, és a szakadáson keresztül az eddig elfojtott, elnyomott indulatok kerülnek napvilágra. Hiszen a gyerek élete mind ez idáig személyisége és vágyai tökéletes elfojtását jelentette az apa terrorja és az anya bigott vallásossága által, akik teljesen semmibe vették az ő vágyait. A lopás, a törvény megszegése lázadás az apai és az anyai rend ellen is, melyek nem hagytak teret a számára, melyek tárgyként, engedelmes bábként, gazdasági tényezőként kezelték. A gyerekeire a pénzt sajnáló apa és az együgyű vallásosságban menedéket kereső anya ellen. A gyermeki vágyak netovábbja a lecsókolbász és a mignon, valamint az a pár forint, ami be mindez kerül. A pénz ebben az esetben valóban kerítő a vágyak és a tárgy között, a pénz birtoklása pedig egy olyan étellel kecsegtet, melyben a vágyakat ki lehet elégíteni, méltó életet lehet élni. A lopás segélykiáltás is egyben, annak a jelzése, hogy a gyerekeknek szükségletei vannak, melyek folyamatos elfojtása szenvedést okoz számára.

Innentől kezdve biztos bukás vár a gyerekre: a következő tétel, a száz forint ellopása már lelepleződött. A gyerek nyilvánosan megszégyenült, az anyja otthon fakanállal elverte, s itt véget ér a történet. Ezzel aligha-

nem Kiskusza élete is megpecsételődött, hiszen egész biztos, hogy erre a botlásra mindig emlékeztetni fogják. Pedig a gyerekek csak arra lett volna szüksége, hogy figyeljenek rá, és ne tárgyként, hanem személyként kezeljék, akinek emberi szükségletei, vágyai vannak. Számára a vágyak netovábbja egy kiló kolbász és pár mignon volt; megpróbált kitörni a fojtogató szűkösségből, ám elbukott.

Kiadás

BARNÁS Ferenc (2014): *A kilencedik*. Magvető, Budapest

Irodalom

BORBÉLY Szilárd (2013): Egy elveszett nyelv = *Élet és Irodalom*, LVII. évf., 27. szám, 2013. július 5. http://www.es.hu/borbely_szilard;egy_elveszett_nyelv;2013-07-03.html (2016. 02. 28.)

CSÍKVÁRI Gábor (2007): Barnás Ferenc: *A kilencedik* = *Kritika*, 2007. január. <http://ferencbarnas.hu/barnas-ferenc-a-kilencedik/?lang=eng> (2015. 12. 05.)

MARNO János (2014): Az emlékezés eksztázisa. Barnás Ferenc mesterművéről = *Élet és Irodalom*, LVIII. évf., 26. szám, 2014. június 27. (2015. 12. 05.)

MARX, Karl (1970): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

RADICS Viktória (2006): Mestermű. Két bírálat egy könyvről = *Holmi*, 2006. december. <http://www.holmi.org/2006/12/ket-biralat-egy-konyvrol-barnas-ferenc-a-kilencedik> (2015. 12. 05.)

Nincstelen királyok, nincstelen királylányok

Szegénységrepresentáció a kortárs magyar gyermekirodalomban

nincs pénz

nincs pénz

nincs pénz

(Tolnai Ottó: Nincs pénz)

„A szegénység nem szégyen” – de én iszonyúan szégyellem.

(Fehér Klára: Bezzeg az én időmben)

A szegénység nem a leggyakoribb toposz vagy jelenség a jelenkori magyar gyermekprózában, ezen belül a gyerekszegénység ábrázolása még ritkábban figyelhető meg. Dolgozatomban főként a mesei és a fantasztikus elbeszélés szegénységaspektusát vizsgáltam, néhány véleményem szerint reprezentáns példán keresztül. Ahol erre mód adódott, vagy úgy érezttem, hogy a témához termékeny szempontokkal járulhat hozzá, ott az adott író felnőtteknek szánt, a felnőttek által olvasott szövegeire is igyekeztem reflektálni.

A társadalmi, gazdasági mozgásoknak is köszönhetően (pl. a szociológiában a posztmodern szegénységet, legalábbis a fejlett nyugati világban illékony jelenségnek tartják), valamint egyéb egzisztenciális és társadalmi problémák felé történő odafordulás, érzékenyülés miatt a szegénység mint téma háttérbe szorult, helyébe lépett a tolerancia, fogyatékoság, válás, halál, betegségek, terrorizmus stb. És bár ezek a szövegek is gyakran valamilyen hiányok irányába mozdulnak, azonban pl. az angol gyerekkönyvek piaci meghatározottsága, az északi, skandináv országok álmilág ösztönzött társadalmi érzékenységet, társadalmi felelősségvállalást hirdető stimulatív beavatkozásai a magyar piacot, amely inkább trendkövető, mintsem trendteremtő, nagyban érintik, hiszen a szocio tartalmú irodalom főként átültetve, fordítások által jelenik meg, ezen könyvek esetében (amelyek főleg már ifjúsági irodalomhoz, vagy YA könyvekhez köthetőek) a szakirodalom a „téma agressziója” kifejezéssel él (LOVÁSZ

2010; 65–74). E könyvek realiztikusan ábrázolt karakterei, a kortárs valószínűségi vonatközelítések szerepeltetése okán fellépő identifikáció szinte kizárólag az emocionális olvasatot preferálja (fokozott valószínűséggel lépnek fel, ily módon az irodalmiságot zárójelbe téve működnek), és használati utasításként, életvezetési útmutatóként funkcionálnak, jegyzi meg róluk Lovász Andrea (LOVÁSZ 2015; 197–202).

Az etnikai szegénység kérdésköre terjedelme, bonyolultsága és jelentősége miatt nem képezi e tanulmány tárgyát, ahogyan a szocio tartalmú kortárs gyerekirodalom sem (pontosan a fentebb vázolt jelenség miatt). A szegénység ábrázolása Móricz Zsigmond és Móra Ferenc klasszicizálódott (tehát az oktatásba is bekerült) opusa olyan erőteljesen van jelen a gyermekszegénység felőli irodalmi diskurzusban, hogy determinálja a témáról való megszólalás lehetőségét, miközben már-már romantikus távolságból, egzotikumként tekintünk az ott lefestett társadalomképre. Holott Közép-Európából korántsem tűnt el a szegénység. Ferge Zsuzsa véleménye szerint „[a]z új szabadságok sokféle szegénységből nyitottak meg kilábalási lehetőséget. Ezek néha segíthetnek hosszú távon is, többnyire azonban zsákutcás félmegoldások. A felszínt borzolják, a mélyben zajló kirekesztést újratemelő folyamatokat egyelőre érintetlenül hagyják. Ezért még a szegénység újratemeléséről szóló »nagy narratívák« sem tűnnek idejét múltnak” (FERGE 2007; 21).

A szegénységnek számos aspektusa és szociológiai indikátora van. Közigazgatási szempontból szemlélve, az Európa Tanács meghatározása szerint „[s]zegénynek kell tekinteni egy személyt, egy családot, illetve egy embercsoportot abban az esetben, ha a rendelkezésükre álló erőforrások (anyagi, kulturális, társadalmi) olyan mértékben korlátozottak, hogy kizárják őket a minimálisan megkövetelhető életformából abban az országban, amelyben élnek” (SZRETYKÓ 2007; 7). Az ilyen meghatározások rámutatnak a szegénység diffúz jellegére. A szegénységről való gondolkodás legtöbbször megreked az anyagi depriváció területén, holott – az előbbi meghatározásból is látszik, hogy nyelvi, kulturális és akár érzelmi befolyásoltságot/determináltságot is tükröz.¹

A mese alakulástörténetéhez hozzátartozik, hogy a népmesék magukon viselik az adott kor lenyomatát, amelyben keletkeztek. Ezen történeteknek a szegény legények, árvák, mostohák természetes, rendszerszerű alakjai, de „boldogan éltek, míg meg nem haltak” befejezés ezeknek az állapotoknak a felszámolásával végződik. A mese, és itt főként a tündérme-

¹ Ilyen szempontokat hozhat be Oscar Lewis (LEWIS 1968) terminológiája, vagyis a szegénység kultúrája vagy a *Szűkösség pszichológiája* (MULLAINATHAN, Sendhil-SHAFFIR Eldar [2014]) című kiadvány is.

sére kell gondolnunk, szerkezetének legfontosabb komponense a károkozás, a hiány, s ennek a hiányállapotnak a megváltoztatására törekednek a mesebeli szegény legények. Voigt Vilmos a mese esztétikája kapcsán megjegyzi, hogy „[a] mese kialakulásakor az epikus formák között a kisebb (»családi«) tematikát képviselte, hőse (»legkisebb fiú«, az »árva«, a »reményekre nem jogosító hős«) háttérbe szorított, bár társadalmi értelemben nem elnyomott (!), vagyis nem osztályharc, hanem a különbség a mese alapja. Ennek köszönhető, hogy a mese hőse végül is győzhet, anélkül, hogy ez társadalmi utópiává válna” (VOIGT 1998; 253). A kortárs meseregények/műmesék esetében is a hiány a mesei szerkezet egyik legfontosabb komponense, azonban ezen történetek hősei sem valódi hősök (népmesei értelemben), gyakran gyerekek, outsider, a társadalomból kilógó figurák. Ezen történetek végén nem is érvényesül maradéktalanul a boldog befejezés, mivel ezeknek a szövegeknek nem is valamilyen egység létrehozása, vagy a megbomlott mesei világrend helyreállítása a tétje, hanem egy – gyakran társadalmi – jelenség felvillantása, ez azután néhol társadalomkritikában kulminálódik, egyes esetekben az ilyen történetek pedig tanmesévé redukálódnak. A kortárs mesei paradigma kialakulása, a tündérmesei szerkezet erodálódása, az individualizálódó hősök, a csodához való viszony átalakulása nem negatív előjelű, ugyanakkor a mai igényeket kiszolgálni kívánó mesék a népmesék egyetemessége, univerzalitása mellett csak rövid hatótávolságúak, hiszen a szegénység egy dinamikusan változó, komplex jelenség, míg a népmesék keletkezésének idején inkább általános létmódot jelentett.² A népmesei világ időtlensége is társadalmi változás eredménye, hiszen eltűnt az általános szegénység mögüle, a korabeli társadalmi-gazdasági rendszerek felszámolódása által. Ezért lehetséges, hogy nem tudjuk teljes mértékben megérteni a népmesék valóságvonatkozásait, bár próbálkozások vannak erre. Robert Darnton híres tanulmánya Perrault *Lúdanyó meséi* című mesegyűjteményének történelmi, kulturális, demográfiai hátterét vizsgálta. Darnton meggyőzően mutat rá a francia tündérmesék történelmi hátterére, vagyis arra, hogy a 17–18. századi francia parasztság életében a kitett gyermek, a gyermekgyilkosság, a

² Némileg szerencsétlen, explicit didaktikusság jellemzi *A szomorú, bűdös és koszos királylány* című Darvasi László-mesét. Halmozott hátrányos helyzetű: hajléktalan, alkoholistá királylányról van szó, akiben semmi (tündérmesei) királylányi vonás nincs. Darvasinál nem jön el a megszabadító, bár a mesei formákat betartva a hajléktalan királyfi három próbát kiáll, majd hetedhét országra szóló lakodalmat csapnak, csupa szomorú, bűdös és koszos királynő meg grófkisasszony és herceg társaságában. Darvasi kifordított mesevilágában a példázatosság oltárán feláldozza a mesét: aktualizált, alkalmazott mesét ír, ezt még megtámogatja a narrátor a következő fejezetekben: „Mert ez a mese most is történik, Mesekönyv.”

szegénység miatti elüldözés, a koldus és vándorló életforma mindennapos történés volt. Egy éhínségek és járványok sújtotta, olykor túlnépesedő társadalomban az „annyi a gyereke, mint a rosta lika” nem pusztán hasonlat, hanem pl. a magyar társadalomban is érvényes univerzálé: megélhetés és a vagyon felaprózódásának félelme artikulálódik benne (DARNTON 2010). Foucault a *Bolondság története* (FOUCAULT 2004; 69–117) című könyvében állapítja meg, hogy a bolondság mint negativitás egy időben a közkórházak által, amelyek a korabeli francia elnyomó hatalom harmadik rendjének számítottak, egybemosódott a szegénységgel, koldus életformával. Ezen intézmények gyakran a leprakórházak helyén létesültek, és közigazgatási feladatokat láttak el, valamint az intézményen kívül élő szegények is a fennhatóságuk alá tartoztak. Az ily módon erősen stigmatizált szegénységnek nincs nyoma a tündérmesékben, hiszen a népmesék szegény legényei szinte kivétel nélkül pozitív figurák. Persze szegénységük – proppi értelemben – pusztá attribútum, amely a történet végére felszámolódik – tündérmesékre vonatkoztatva. Azonban egyéb mesefajták esetében gyakorta éppen az uralkodó osztályt képviselő király/nemes/földesúr/örökök kárára. A kortárs gyerekirodalom a műmeséket nemcsak szerkezetében, hanem motívumaiban is transzponálja, és ezzel együtt gyakran le is bontja. Lakatos István, aki az utóbbi évek egy legsikeresebb gyerekkönyv írója, minden művében egy pusztuló, széthulló világot modellál. *Óraverzum* című regényének univerzuma az Arbor nevű, a világfát (és ezzel együtt az égis erő paszulyt, égis erő fát) megidéző szerkezeten nyugszik. Ez az akadozó gépezet, amely lassacskán szétmállik, a mesei világ jelképes elpusztításának gesztusaként is értelmezhető, ugyanakkor a mesei világot helyettesítő, lemásoló elbeszélés csödjeként is interpretálható. Hasonló helyettesítő eljárás a szegény legények gőzlegényekkel való kiváltása. A hanyatlás nemcsak ezen motívumon keresztül szembeötlő, de a családregények műfaját is megidézheti a regény szerkezete: a királyi család mind anyagi, mind szellemi hanyatlásának végpontját merevíti ki az a kép, amikor a már elpusztult birodalom királyává koronázzák a kolbászt jogarként tartó, rejtélyes betegségben szenvedő, tizenkét éves herceget. De nem csak az ilyen, parodisztikus elemek jellemzőek Lakatos elbeszéléseire. A *Dobozváros* című regénye erőteljes teológiai olvasatot nyújt, azáltal, hogy újraírja az Isten és Lucifer közötti viszályt, ahol Isten egy hatalmát veszített, a világot foltozgató házmesterre emlékeztető figura képében tűnik fel.³

³ Az utóbbi évek talán legjobb gyerekregényében, Szijj Ferenc *Szuromberek királyfiá-*ban is található bőségesen ilyen elem.

A referenciális valóság terébe helyezi Békés Pál a mesebeli királyság lakóit *A kétbalkezes varázsló* című könyvében. A varázstalanított világ emb-lémái a kétbalkezes varázsló, a nyugdíjas sárkány és a király, aki birodal-ma (és ezzel együtt a kacsalábon forgó kastély) szanalása után kénytelen egy OTP bankfiókban pénztárosként dolgozni. Lovász Andrea jegyzi meg, hogy ez a meseregény „egy új, a társadalmi, etikai problémákra nyi-tott mesevilág, gyerekvilág megjelenését” (LOVÁSZ 2015; 12) jelentet-te. Békés Pál mind a *Lakótelepi mítoszokban*, mind *A kétbalkezes varázsló*-ban érdeklődéssel fordul a lakótelep világa felé. Mitikus-mesei atmoszfé-rává szelídíti az elidegenedés egyik szimbólumának tartott térforma zárt egyenlakásainak rejtélyes és nyomasztó légkörét. A városi legendák, a mí-tosz és a mese segítségével fikcionált világ oldja ennek a sokszor tragikus létformának a személytelenségét, az ajtók mögötti életet izgatja, az, ame-lyet csak nagyon ritkán lehet alkalmunk megvizsgálni: vagy mesehősi sze-repet magunkra öltve nyílnak meg előttünk ezek az ajtók, vagy öngyíl-kos, lakótelepi Ikaroszként adódik mód, hogy bepillanthassunk a laká-sok ablakán. Valahol ez a kíváncsiság munkál *A kétbalkezes varázsló* szö-vegének háttérében is, a mi történné, ha... világnyitó kontextusában. A tériesség olyan motívumai, mint a házakat behálózó csőrendszer Békés Pál felnőtt és gyermekszövegeiben (*A kétbalkezes varázsló*ban és a *Lakóte-lepi mítoszokban*) egyaránt felbukkanó, a rejtélyes terrénümához kapcsoló-dó trópus, de akár egy sajátos médiumként is elgondolható, hiszen a laká-sok közötti egyetlen, kiiktathatatlan közvetítő, amely egy közösségi nél-küli embertömeg életterének minden szegmensében jelen van, és a han-gok, neszek, zajok hordozója. Hogy Békés Pál városíró, akinél a térstruk-túrák és térmetaforák fontos szerepet töltenek be, azt nemcsak az említett két szöveg, hanem a *Csikágó*, műfajilag gangregény és a rövid, *Lomtalaní-tás a Fehérlófa utcában* című gyerekkönyv is erősíti. Utóbbi esetben kis-sé didaktikus módon, de az ún. zöld nézőpontból szól a textus az értékek relatív-ságáról: „Hiába, az egyik ember szemetje a másik kincse – tartja a mondás. Ha jól emlékszem” (BÉKÉS 2007; 16). Békés szövegeinek erő-teljes humanista olvasata az emberi közösségbe vetett hitről tanúskodik. *A kétbalkezes varázsló*ban nem az esszenciális szegénység vagy nyomor bukkan fel, hanem metapoétikai szinten a mesevilág szegényedése, átala-kulása. Miután a királyságot szanálták, vegyi üzemet építettek a helyére, a királyság lakóinak lakótelepi lakásokat utaltak ki. Igen egyértelmű a szö-vegek társadalomkritika éle, de ez nem telepszik rá a meseregény szövegé-re, amelyben a parodisztikus beszédmód dominál. Ahogy fent említettem, a műmese/meseregény esetében nem lép fel egy elképzelt mesei egész re-konstruálásának vágya, Békés Pál *A kétbalkezes varázsló*jában sem ez való-

sul meg, hiszen nem reális opció a mesevilág feltámasztása, mindössze a közösségi lét megteremtése, vagyis az a felismerés hajtja a főhősöket, hogy csak a közösségen belül találhatnak vissza önmagukhoz: mit ér egy hoppmester bejelentendő emberek nélkül?

„– Jaj, istenem, kedves Ipiapacs, te hírhedett rabló – mondta Árnika, mert persze, rögtön tudta, kivel van dolga –, kegyelmezz, nincs nekem egy megveszekedett vasam se!” (LÁZÁR 1999; 47) – mondja Árnika királylány Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika* című meseregényében. Amit a népmesékben magától értetődőnek tartunk, tudniillik, hogy a mesebeli királylány gazdag, valójában nem állja meg a helyét. Persze egy hagyományos népmesei királylányról akkor is feltételezzük, ha a szövegben egyébként reflektálatlan a vagyoni helyzete, csak hogy a szegénység számtalan egyéb aspektusa felmerülhet, amelyek gyakran jellemzik is a királylányokat és a zord királyokat. Szerencsére Árnikánál, ahogyan Békés Pál regényében Lanolin királylánynál is csupán anyagi jellegű szegénységről van szó, Szegény Dzsoni esetében pedig valami egészen másról. Különös narrációs eljárása ellenére ez a szöveg a lázári oeuvre legkevésbé fontosnak tartott darabja. „Ez a szegény Dzsoni egy angol? – De hogy angol! A szegény Dzsoni az a szegény Dzsoni, és kész. Nincsen neki semmije, vándorol a világban, és füttyörészik” (LÁZÁR 1999; 4). Így dialogizál a mesélő a történetet hallgató kislánnyal, aki kezdetben befogadó, majd mint a történet alakítója lép fel, mintegy a szóbeliségben szituálva a mesemondást. Szegény Dzsoni esetében tekinthetünk a szegény szóra tulajdonnévként is, hiszen szegénysége mindössze annak a jelölője, hogy Szegény Dzsoni megérkezve a mesébe a happy endre törekszik, akárcsak a többi valamirevaló szegény legény (megjegyzendő ugyanakkor, hogy nevének hangzása, a mesei narráció egyes komponensei sugallják Dzsoni idegenségét, amely magában hordozza annak lehetőségét, hogy figurájának vonatkozásában a mese elveszítheti érvényességét). Érdemes kicsit hosszabban idézni: „»Én vagyok a világon a legszegényebb – gondolta, és egy szomorkás dallamba kezdett. Tényleg, a rajtavalón meg egy vándorboton és a bicskáján kívül nem volt semmije. – De hiszen a világon a leggazdagabb is én vagyok« – gondolta, és azon nyomban trillázni és bukfen-cezni kezdett a füttye. Aztán még jobban nekividámodott a füttye, mert az jutott eszébe: »De hiszen a világ legszabadabb embere is én vagyok.«” „Aztán megint lekonyult egy kicsit a kedve, megszomorkásodott a füttyszava, mert az jutott eszébe, hogy ő a világon a legnagyobb rab, mert hiszen a szabadsága rabja ő, se barátja, se kedvese, se egy tenyérsnyi földdarab, ahol boldogan hajtáná álomra a fejét, és azt mondhatná, otthon vagyok” (LÁZÁR 1999; 12).

Szegénysége maga a szabadság, de egyben rabság is, a boldogságból szomorúságba átcsapó hangulatskála Lázár Ervin hőseinél gyakran előforduló jelenség. A történet tündérmese, abból a szempontból is, hogy a házasság mint végcél jelenik meg, amelyben Dzsoni felszabadul, ugyanis önként vállalja a házasságot, feladva ezzel függetlenségét, és az akadályozó tényezők egy része is a jó házasságtól kívánja eltéríteni Dzsonit: a banya által létrehozott próbák nem egzisztenciális, hanem párkapcsolati természetűek: megbízik-e saját érzéseiben és Árnikában? Kész-e elköteleződni, hiszen a mesei házasság élethosszig tartó. A meseregényben azon izgulhatunk, hogy Dzsoni, akinek döntési szabadsága (szegénysége) van, tehát leterhet a számára kijelölt mesei útról, miként választ: hajlandó-e megállapodni, vagyis a szabadságot mint értéket feladni, cserébe egy másik kincsért, a szeretetért és a valahová tartozásért. Valahogyan így lehetne megfogalmazni a szöveg etikai dilemmáját, amely a mesét folytonosan a szabadság és a szeretet kettősenek kontextusában tartja.

Máté Angi mesei formulával kezdődő rövidprózái érzékenységgel fordulnak a világ jelenségei felé. A *Mamó* és Máté Angi meseszövegei/gyerekszüvegei számtalan erős szálon kapcsolódnak egymáshoz. A hiányokat, az anya-lánya viszonyt, a szegénységet felmutató *Mamó* motívumaiban és nyelvében is előképe Máté Angi gyerekszüvegeinek. A gyerekhangú E/1 személyű elbeszélővel operáló szövegek gyakran tételeződnak gyerekirodalmi produktumként, így akár Máté Angi egész írói életműve is tekinthető a gyerekirodalom részeként (főként az utóbbi években tapasztalható gyerekhangú narrátorral operáló könyvek számának erőteljes növekedése okán). Bár az általános jelenséggel fenntartásaim vannak, mégis kétségtelen, hogy Máté Angi írói világa nagyon koherens és egységes nyelvi- és poétikai szempontból is. Először essék néhány szó a különbségről: Máté átesztetizált és erőteljesen lirizált gyerekprózája elvontságában, fogalmi nyelven beszél az olvasóknak a szegénységről, ezzel szemben a *Mamó*-ban egy másfajta elbeszéléstechnikai megoldást választva, az érzelmi sivárság és a magány tapasztalatait egy kislány hangján beszélteti el. Hasonlóság (a sajátos Máté Angira jellemző nyelven felül, amelyre a többes számok, a névelők sajátos használata, a főnévi értékű határozók és mellékevek egyedi, produktív kezelése a jellemző) *A volt egyszer egy szegénység* című rövidprózája ugyanazokat a motívumokat mozgatja, mint a *Mamó* című kisregény: itt főként a kék ház és a magányos szőke kislány elválasztatlan motívumpárjára kell gondolnunk, gondolkodásomban az előbbinek van hangsúlyosabb szerepe. A *Mamó* esetében a kék ház a boldogság, a biztonság metaforikus helyszíne kellene, hogy legyen, ehelyett az elutasítás és a magány mintázatai rajzolódnak ki kontextusában: „A kék házban

sötét volt és leginkább csak ülnöm szabadott, hogy el ne romoljon semmi, bele ne hasadjak abba a kövér sötétbe, szét ne hulljanak a tárgyak benne” (MÁTÉ 2009; 16) és a nagymamával való kapcsolat: pl. „s nem szeregett a szeme” (MÁTÉ 2009; 7).

A szegénység romboló ereje – markológép képében – a mesében érzelmileg és jelentésében is megemelt kék ház oldalát akarja megbontani⁴, amely így hasonlónak válna Mamó (a rideg nagymama) kék házához. „A kék háznak nem volt oldala, azaz nagyobb volt a lyuk, mint az oldal, oda húzta az ágyat, az betömte” (MÁTÉ 2009; 9). A szövegek összeolvashatósága és az életmű komplementáris jellege megengedheti azt az értelmezést, amely szerint a *Mamó* valóságérvényű, realiztikus világának mesei (és itt csodás, álombéli), vagyis vágyott variánsa a „Volt egyszer egy” formulával induló textus, amelyben a szegénység és boldogtalanság feloldható és kivédhető. A *Mamó* szegény, zárt és konzervatív erdélyi falusi közösségében, a nagymama-unoka páros számára „előírt” normatív viselkedési formáknak való megfelelési kényszer a kislány szeretethiányos állapotát, elhanyagoltságát, a világ megismerésében magára utaltságát még inkább mélyíti: „Tolakodtam az apró fejemmel be a világba, hadd tartozzam öhozzá” (MÁTÉ 2009; 17).

Zárásként röviden szólnunk kell még egy jelenségről, amely Tasnádi István *A kőmajmok háza* című regényéhez kapcsolódik, és a fantasztikus irodalom felől érinti a szegénység problematikát. Míg a népmesékben az egyetemes, morálisan zárt világ található, addig a fantasztikus irodalom a kétértelműségen, a bizonytalanságon alapul. Tasnádi két szálon mozgó regénye a szegénység egy specifikus aspektusát, a hajléktalanságot építi be a gyermekprózába. A hajléktalanság mint egzotikum jelenik meg: a regény teremtette fantasztikus keretben a hajléktalanok bennszülötté, nyambikvarává lényegülnek (azt az illusztráció is erősíti). Lévi-Strauss leírása alapján pedig tudható, hogy a nyambikvarákat „az anyagi kultúra szegénysége” jellemzi (LÉVI-STRAUSS 2003; 249). A történetbeli fikciós világban a főhősök által lakott bérház mellett a senki földje, akár egy rezervátum terült el, ahol a nyambikvarák kannibál módjára éltek a nyolcvanas években, abban az időszakban, amikor a hajléktalan-kriminalizálása miatt bizonyos országrészekben/településeken szinte láthatatlanok voltak ezek az emberek. Éppen ezért lesz az ismeretlen a fantasztikum egyik eredője. Megteremtődik egy párhuzamos világ, amelyben látszólag minden pontosan illeszkedik a fantasztikus rendbe, amely így az egyik főhős szá-

⁴ „Ahonnan markolt, ott a házak oldalán nagy lyuk maradt, és ezekben a lyukakban aztán a szegénység esténként ágyat vetett magának, ott aludt” (MÁTÉ 2009; 9).

mára teljesen átélhetővé válik, hiszen minden eleme a helyén van. Azonban ez a fantasztkum nyelvi természetű és eredetű, így ha birtokába kerülünk a kulcsnak, akkor az eseményekről lemállik a fantasztkum. Tasnádi regénye pedig pont ebben a játékban teljesít kitűnően, hiszen rendkívüli arányérzékkel adagolja a fantasztkumot, miközben folyamatosan fenn tartja a bizonytalanságot, így nem tolul az olvasó arcába sem a hajléktalanság, sem a drogfüggőség, sem a válás problematikája, amely a fantasztkum és a figuratív jelentésréteg mögül fel-felsejlik.

Kiadások

- BÉKÉS Pál (1984): *Lakótelepi mítoszok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
 BÉKÉS Pál (2004): *A kétbalkezes varázsló*. Móra, Budapest
 BÉKÉS Pál (2007): *Lomtalanítás a Fehérlófia utcában*. Csodaceruza, Budapest
 BÉKÉS Pál (2008): *Csikágó*. Palatinus, Budapest
 DARVASI László (2013): *A szomorú, bűdös és koszos királyné*. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2013/2013-majus/1579-nehany-toertenet-a-haromemeletes-mesekoenyvbl> (2015. 12. 10.)
 LAKATOS István (2011): *Dobozváros*. Magvető, Budapest
 LAKATOS István (2014): *Óraverzum*. Magvető, Budapest
 LÁZÁR Ervin (1999): *Szegény Dzsoni és Árnika*. Móra, Budapest
 MÁTÉ Angi (2009): *Mamó*. Koinónia, Kolozsvár
 SZIJJ Ferenc (2001): *Szuromberek királyfi*. Jelenkor, Pécs
 TASNÁDI István (2012): *A kőmajmok háza*. Pozsonyi Pagony, Budapest

Irodalom

- DARNTON, Robert (2010) *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. General Press, Budapest
 FERGE Zsuzsa (2007): *Mi történik a szegénységgel?* Csalóka „posztmodernitás”. *Esély* 2007/4. 3–23.
 FOCAULT, Michael (2004): *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Atlantisz, Budapest, 69–117.
 LÉVI-STRAUSS, Claude (2003): *Szomorú trópusok*. Európa, Budapest
 LEWIS, Oscar (1968): *Sánchez gyermekei*. Európa, Budapest
 LOVÁSZ Andrea (2010): A téma agressziója. *Fordulópont*, 2010/3. 65–74.
 LOVÁSZ Andrea (2015): *Felnőtt gyerekirodalom*. Cerkabella Könyvkiadó, Budapest
 MULLAINATHAN, Sendhil-SHAFFIR, Eldar (2014): *A szűkösség pszichológiája*. HVG, Budapest
 SZRETYKÓ György (2007) (szerk.): *A szegénység, az egészség és a társadalmi ki-rekesztettség*. Comenius, Pécs
 VOIGT Vilmos (1998): *A magyar folklór – A mese*. A mese esztétikuma. Osiris Kiadó, Budapest

A szegény teste mint abjekt

Tóth Krisztina, Krasznahorkai László

Előadásomban nem közvetlenül a pénzről mint váltóeszközzel fogok beszélni Tóth Krisztina és Krasznahorkai László egyes szövegei – a *Vonalkód*, a *Pixel* egyes novellái és a *Hazaviszlek, jó?* két írása, illetve a *Sátántangó* – kapcsán, hanem arról, hogy hiánya milyen következményekkel járhat, hogy a szöveg világában a pénztelenség, a nincstelenség, a szegénység milyen hatással van a narratív testekre s azok nyelvileg megképződő viszonyaira. A szegénység ábrázolása ugyanis első fokon nyilván a nélkülözés megjelenítése felől lehetséges (a természetes igények kielégíthetlensége felől, mint például éhezés, de ilyen lehet még a normális lakhatás és a higiénikus életkörülmények hiánya, a tanuláshoz és a tartalmas szórakozáshoz való jog be nem tartása stb.), azonban egy szépirodalmi mű nem lehet pusztán szociografikus vagy dokumentarista (még a szociográfiai regény is egy sajátos öszvérműfaj), mint ahogy kerülnie kell a didaxist, vagy a direkt, esetleg hatásvadász módon történő részvételtést is. Ezért most azt próbálom megvizsgálni, hogy miként kezeli a nincstelenségben élő szereplőket, akik persze testi lények is egyszersmind, hiszen a nélkülözést testileg élik meg leginkább (sőt, ez a kijelentés akár meg is fordítható: érdekes, hogy a szövegekben a nélkülözés megjelenítése mennyire nem a pénztelenségnek, a pénz hiányának hangsúlyozásával történik meg); továbbá megpróbálok rákérdezni az olvasói élmény mikéntjére, mely pedig – általában is, vagy ez esetben a szegénységre vonatkozóan – ugyancsak korporális tapasztalat. A szegénység szövegbe íródásának módját és az ezen szerzői stratégiából kialakuló létmódot, illetve az olvasóra tett hatásmechanizmust igyekszem tehát bemutatni egyfajta korporális olvasatban. Mindkét korpuszról előre el kell mondanunk, hogy bennük a szegénység, a szegény test abjektként jelenik meg, s mint ilyen is – minden részvétünk, empátiánk ellenére – tart igényt interpretációs tevékenységünkre. A Julia Kristeva által meghatározott abjekt valami olyan, ami megrengeti az identitást, és meg-

zavarja kulturális fogalmainkat, egyszerre váltva ki szorongást és félelmet, illetve megvetést és elutasítást (BARUCH–SERRANO 1988). Az abjekt a tisztátalan maga (az abjekció az undorodás, a viszolygás valamilyen ételtől, piszoktól, kosztól, hulladéktól, a holttestektől, s mindenféle testnedvtől – vizelettől, verítéktől, vértől – meg persze az ürüléktől), s az általa kiváltott hányás, az émelygés, a görcsös rángás megvéd, eltávolít tőle. Az abjektált test lehet piszkos, ápolatlan, s lehet fogyatékos, továbbá – valamilyen kulturális diskurzusban – valamilyen népcsoport, etnikum tagja, netán homoszexuális, vagy egyszerűen csak nő. Az abjekcióban a lét intenzív és homályos lázadását fedezhetjük fel valami fenyegető, szorongást keltő ellen, ami egyszerre támad kívülről és belülről, s a lehetséges, a tolerálható, az elgondolható közelében helyezkedik el – mellette, mégis feldolgozhatatlanul, idegenül. Bár látszólag erről van szó, nem a tisztaság vagy az egészség(esség) hiánya teremti meg az abjektet, hanem az, hogy megzavarja az identitást, a szisztémát, felborít egy rendet. Az, hogy nem tartja tiszteletben a határokat, a helyeket, a szabályokat. Az abjekt nem tárgy, és nem alany: nem a korrelátumom (mert nem áll szemben az énnel, nem válik le róla), de míg a tárgy, miközben önmaga ellen fordul, a jelentés vágyának vékonyka szövedékében egyensúlyt ad nekem, s az pedig valójában, némileg határozatlanul, de végtelen módon a sajátjaként hitelesít – az *abjekt*, az elbukott tárgy, radikálisan kiutasítottnak számít, és oda von, ahol a jelentés magába roskad. Elűzte onnét egy olyan „én”, amelyik összeolvadt gazdájával, a felettés-énnel – vagyis a szimbolikus rend, a kulturális rend reprezentánsával.

Tóth Krisztina *Hangyatérkép (Útvonal)* című novellája nagyon erősen kiugrik a tudatosan megszerkesztett *Vonalkód* című kötetből. A könyv többi szövege (ezek nagy része – egy kivételével – én-elbeszélés) nagyjából egységes elbeszélői hangot működtet, nem állnak ellentmondásban egymással. Keresztesi József éppen ezért azt is állítja, „eldönthetetlen, hogy a tizenöt történet egyetlen *persona* életútját rajzolja-e föl”, vagy legalábbis erre vonatkozó döntésünk nem vezet lényegi megértéshez. Szegő János pedig egyenesen kvázi-önéletrajzinak (mondjuk, autofikciónak) tekinti ezeket az írásokat, mondván, a szerző „az egymásra is hasonlító elbeszélőket felruházta saját életének ismert önéletrajzi jegyeivel. Vállalva és egyben elhárítva a személyesség kockázatát” (KERESZTESI–SZEGŐ 2007; 805, 814). Mindezzel nagyjából egyet is érthetünk, de éppen ebből a homogén szövegből emelkedik ki a *Hangyatérkép* című novella, amely – noha narrátora ugyancsak egyes szám első személyben beszél – egy mélyszegénységben élő, minden bizonnyal roma kislány pár napját mutatja be. A gyereket nagymamája és annak élettársa neveli, szülei többnyire nincsenek jelen

(apja egy vurstlival vándorol, anyja hol következő gyermekét hordja ki, hol eltemeti az újszülöttet). A fabula annyi, hogy míg anyja soros kistestvérével van kórházban, s nagyanyja is eltűnik pár napra, a kislány ellátogat az újpesti – szintén cigánytelepen, de némileg jobb körülmények között élő – rokonokhoz, akik kicsit rendbe hozzák, kimosdatják, megetetik – majd hazamegy, s ott megtudja, újonnan született testvére is meghalt. Ám ha a narráció mikéntjére és főként az abban érvényesülő látásmódra kérdezzünk rá, azt kell mondanunk, a szöveg valójában nem más, mint a textuális abjektált test maga, amelyhez a környezet, az őt körülvevő tér éppúgy hozzátartozik, részévé válik; a téri elrendezés szerepe kulcsfontosságú, lényegesebb még az időbelinél is, hiszen a test a térbeli elhelyezéssel és a narratív térkonstrukcióval van a legfontosabb összefüggésben, ezekhez képest nyer jelentést. Visszatérve tehát a novellára: a kukázásból élő idős pár kukákból származó tárgyakkal töltötte meg kalyibáját, amelybe jóformán be sem lehet férni, de nem is igen érdemes a bent uralkodó bűz miatt. A házba behordott tárgyak egy része ugyan eredetileg berendezési tárgy, de sem minőségük (koszosak, bűdösek és foszlottak), sem az ezt kompenzáló, túlzó mennyiségük (az ebből adódó fölöslegesség) nem teszi alkalmassá őket a használatra. Más részük viszont kacat, melyet dekorációs célból halmoztak fel, madzagon lógó kiszáritott banánhéjak, gömbhalak és lopótökök (s hasonló okokból éktelenkednek golyóstollrajzok mindenütt, a falon és a tárgyakon). S bár világos, hogy az öregek megélhetési guberálók, eladásra gyűjtenek, a narrátor kifejezetten a benti térben felgyűlt, a lakókörnyezet részévé vált tárgyakra koncentrál. „Volt abban a kisházban minden. A magasra tornyozott, narancssárga műszörmével bevont letakart ágyon vedlett mackók és félkarú babák ültek, az egyiknek hiányzott a szeme, a másiknak valaki golyóstollal sebhelyet rajzolt az arcára. A falak mentén mindenütt kartondobozok álltak, ezekbe a nagymama az éjszakai körutakon összeszedett foszló anyagokat, ágyneműhuzatokat, rongyokat tömte be, egyre nehezebben egyébként, úgyhogy lassanként mindent elborítottak a szanaszét heverő ruhafoszlányok, függönydarabok. A székeket rég nem lehetett használni, két alakatlan domb jelezte csak, hogy a szoba közepén valaha le lehetett ülni” stb. A testeket (főleg a narrátor-szereplőét és nagyanyját) mindenütt sebek, varok fedik, kinövéseik túlnyúlnak a megszokott kontúrokon („hosszú, fekete, karmos lábujj”), és élősködők lepték el őket, vagyis az eredetileg „saját” szövetekre másik organizációk települnek rá, veszik belőlük az életerőt, s válnak le róluk (a határok ezen elmosódása, a [szöveg] tárgyak egybemosódása szintén az abjektiváció eleme). A kislány kétnapos látogatása alatt kiderül például, hogy rühes a feje, és belférgei vannak. Az abjektivációt itt a pontos, naturalista leírások biztosítják – minthogy a gye-

rek nem tudja nevesíteni a betegségeket (ótvar, bélféreg), a tüneteket sorolja fel: „Napok óta viszkedett a hajam alatt a bőr, ha megvakartam, nagy, sárgás lemezek váltak le. A helyükön var lett, mint amikor az ember lehorzsolja a térdét és a könyökét”. „Éjjel arra ébredtem, hogy elviselhetetlenül viszket a végbelem. Megvakartam, de semmit se használt. Napok óta így ment. [...] A bugyimat letolva hajoltam előre, s fogtam a bokámat, miközben a nagybátyám felesége figyelmesen vizsgálta a végbelemet a konyhai lámpa piszkos fényében: – A kurva anyját mindnek, hogy rothadna ki a belük – összegezte.” (Onnét is látható, hogy a közvetlen környezet mintegy a test meghosszabbítása, hogy az ágyon ülő játékbabák teste is csonka, s arcukat rájuk firkált sebhelyek éktelenítik.)

A szegénységhez persze hozzátartozik az éhezés is, de ez az érzet a kislányban az ingyen – és zölden, mosatlanul falható gyümölcsöktől kapható – vérhastól, kóros hasmenéstől való félelemmel társul leginkább, a rokonok által a családnak csomagolt ételt hűtőszekrény hiányában pedig néhány óra alatt elárasztják a hangyák, „mintha egy púpozott tál mákot” tettek volna az asztalra. A hasonlat árulkodó, hiszen a mák is étel, de az abjekt egyik legjellemzőbb formája éppen az ételre vonatkozó undor.

Mindazonáltal a szövegnek van egy másik rétege is, az pedig az abjektnek az átesztétizálása. S nemcsak az olvasó felé történik meg ez a lépés, bár felé is: hiszen naturalista részletességgel megvalósított leírások ide vagy oda, a műveletlen roma közegekben élő gyermekkorú narrátor az irodalmi sztenderdet beszéli. Ez persze sajátos kettősséget hordoz a szövegben. A narrátor látásmódja – ahogy az őt körülvevő embereket érzékeli, vagy például, hogy nem diagnosztizálja, s különösen nem kezeli betegségeit – a szegénységben élő, tájékozatlan kiskamaszé, beszédmódját azonban mintha a szerzőtől kölcsönözné (igaz, retrospektíve, visszaemlékezve mesél, talán már felnőttként, s éppenséggel elképzelhető az is – bár, mint tudjuk, nem oly gyakori jelenség –, hogy időközben sikerült neki a szociális felemelkedés, életmódot és nyelvet váltott). De tematikusan is jelen van ez az abjektet érintő átesztétizálási gesztus: Suli, a nagymama élettársa – aki amúgy nagy valószínűséggel eredetileg fazekas vagy keramikus lehetett – a kacatokat mintegy múzeumi műtárgyként, afféle objet trouvéként állítja ki a házban madzagon lógatva, *à la Duchamp*, s mesterien rajzol. Hol guberált, penészes és dohsgagú füzetekbe (bele az abjektbe), hol a falra. Ebben követi a nagymama is, akinek másik hobbija a fényképezés. Egyetlen, a novellában megnevezett alkotása, mondjuk így, főműve egy holttestről (egy újabb abjektéről) készült kép, elhunyt gyermekének fotója: „a gyászoló, jajveszékélő rokonok legnagyobb megdöbbenésére szoknyáját felgyűrve le is guggolt a koporsó mellé, de nem

azért, hogy elbúcsúzzon, vagy egy utolsó anyai csókot leheljen a megfakult kis arcra, hanem, hogy a megfelelő szögből tudja elkészíteni a művészek szánt fotót”.

A másik, szinte már regénnyé összeálló novelláskötetben, a *Pixe*-ben egyes szám harmadik személyű narrátor beszél, egy kívülről beszélő és az eseményeket, szereplőket kívülről látó narrátor (külső fokalizáció), aki viszont – s itt nyilvánvalóan a metalepszis működtetéséről beszélhetünk – gyakran használja az „én” névmást, kommentálja az eseményeket, és opcionális cselekményelágazásokat kínál, ezzel pedig egyfelől a fikcionalitást, másfelől a szöveg esztétikai létmódját teszi határozottabbá, harmadrészt viszont az olvasóval való dialógusát, tudniillik, hogy ő nem a szereplők szintjén helyezkedik el, nem onnan beszél. A *Pixe*-ben szereplő cigány fiú rokonai ugyancsak guberálásból, illetve koldulásból élnek, a srác pedig egy lomtanentészkor használt mankóval – azaz *fogyatékos* testet hazudva magának – próbál kicsivel több alamizsnára szert tenni. Később egy buszon ismét találkozunk egy hasonló fiúval (vele? nem vele? személye nem egyértelműen beazonosítható). Annyi bizonyos, hogy részeg, sebesült, félmeztelen és mocskos, bordái kiállnak, továbbá – mivel szípuzik – bűdös ragasztószagot áraszt, s takonyban úszik a zacskóba fűródó arca. Az utazás végére – valószínűleg hassérülése miatt – össze is csinálja magát, „összerondítva a már eleve hűgyszagú és véres nadrágot”. Bár olykor a zökkenőknél feljajdul a fájdalomtól, nem kelt sajnálatot, egyrészt, mert az utasok averzióval viseltetnek a kosz és a bűz iránt, másrészt mert – magán érezve az utálkozó tekinteteket – a fiú is gyűlölettel kötekedik. Az utasok tekintetén keresztül megképződő, rá vonatkozó metaforák éppúgy abjektté teszik őt magát, mint fordítva, ő is abjektté teszi (nyelvileg) a busz közönségét, hangsúlyossá s nyelvivé teszi a határok összemosódását. „Mit nézel, bazd meg? És te? Faszomat nézed te is. Sok *geci* állat [...] gyűlölte ezt a kis *csírárt*, amiért átadta neki a helyét.” (A csíra ugyan etimológiailag gyenge, fejletlen személyre vonatkozik, de itt utalhat éppen a sejtstaporodásra, sejtburjánzásra [vö. Rák] is.) Illetve: „a többi utas már nem csak őt figyelte viszolyogva, hanem a fiatal nőt is, aki felállt ennek a *mocskoknak*”.

Egy nem mellékes megjegyzés: a bizonytalan identitáshoz – tudniillik, hogy azonos-e ez a fiú a mankóssal – bizonytalan életút is járul, a narrátor három történetet kínál fel az olvasónak – ez a kvázi üres jelölősor, mint azt az elméleti kitérőben láthattuk, szintén rokon az abjekt hatásmechanizmusával. A verzió: a fiú hazamegy a bűdös (!) Pestről a falujába, ahol anyja kimosdatja; B verzió: nem megy haza, hanem egy jószívű budai polgár befogadja, munkát ad neki, s megpróbálja lebeszélni a bűnözésről és drogozásról (meg a cigányokhoz kötődő előítéleteknek való megfelelésről);

C verzió: megint összeesik, s a buszvezető egy társával – a rendőrséget értesítve, s nem a mentőket –, lábánál fogva lehúzza a buszról, s élet-telenül ott hagyja az út szélén. *A hát történetében* azonban a budai hegyekben megtalálnak egy leszakadt lépű fiatal halottat, mely fejlemény a C verziót valószínűsíti. Az olvasó feltételezheti, hogy a holttest azonos az e szövegben bemutatott, cseresznyelopásért brutálisan megvert kamasz-szal – márpedig, ha ez a helyzet, a fiú előlete s itt kirajzolódó személyisége és bemutatott életkörülményei visszahumanizálják *A has történeté-*nek marginalizált, s marginalizáltságában lealjasultnak tűnő szereplőjét, ez pedig némileg enyhíti az abjektizációt is.

Ebben a kötetben – igaz, itt nem a szegénység járulékaként – ugyancsak megtaláljuk az átesztétizált szemét, hulladék motívumát, amennyiben az egyik szereplő, egy képzőművész életének egyik legfontosabb törése, legnagyobb szerelmével való szakítás napjától kezdve hosszú éveken keresztül gyűjtögeti a használt teafiltereit, hogy abból egy férfiaktorzót rakjon ki mozaikosan, pixelszerűen, s ezt a fal nagyságú művet aztán ki is állítja.

A Hazaviszlek, jó? című tárcakötet nyitószövegében megjelenő nincstelenek, ez esetben hajléktalanok idegensége inkább csak a távoliságból ered: érthetetlen, bár a részvétünket kiváltó Másikok, akik sajátos helyzetük ellenére (vagy épp amiatt, abból a „művészi vagy esztétikai szférában” kiutat keresve) órákig képesek bámulni a két üveg közé bezárt, színes folyadékban úszó színes homokot, a „homokakváriumot” mint műtárgyat. (Az ő testreprezentációjuk nem is kötődik abjektivációhoz, s minthogy gúlában ülnek, egyfajta szoborcsoporthként tűnnek fel.) *A Teiresziászban* pedig egy amúgy a valóságban is létező műalkotásról, a Kossuth téri metrómegállóban üldögélő vakember-szoborról esik szó: a nézelődő narrátort megszólítja egy hajléktalan, s elmeséli neki, hogy a szobor botját ellop-ták a guberálók, illetve hogy ismerte a modellt, egy másik nincstelent. Bár ő maga elég földhözragadt, anyagi és mimetikus oldaláról közelíti meg a művészetet, azért mégiscsak egy műtárgy védelmében szólal meg. Ráadásul a mű helyébe is lép, hiszen – nem vakként, csak félszeműként – ő maga lép fel jósként (még ha botcsinálta és olykor abszurd dolgokat állító jósként is) a két szemmel rendelkező, ám a lényeket látni nem tudó emberek, vagyis a hétköznapi javak után lóto-futó többségi társadalom helyett – mely gesztusa egyúttal mitikus keretbe is vonja az elbeszélést. S itt evidens módon adódik az összevetés: noha mindketten úgymond „hajléktalanok”, a szép esztétikai kategóriájához tartozó műalkotás szabályos vonásai és tökéletes, mitikus vaksága mellett ellenpontként, valamiképpen mégis egyenrangúként ott áll az ő groteszk csúnyasága és abszurd jóslata (ha jön a globális felmelegedés, majd „ezek” se lopkodnak többet). Az első bekez-

désben adott leírás tehát, amely egy abjekt testet mutat be (a fél szem helyén varas sebhely, heges arc, elferdült orr, félig letépett, mocskos fül, karmos kéz), a szöveg végére a mitikus és esztétikai mellé emelkedik, még ha (bahtyini?) groteszk-fogalom bevonásával is.

Összehasonlításképpen – most már röviden – egy másik „abjektátíró stratégiát” szeretnék megemlíteni, Krasznahorkai László *Sátántangóját*. A regényben egy felszámolt mintagazdaság végromlásának vagyunk szemtanúi: szinte szociológiai pontossággal értesülünk az életkörülményekről, munka- és szórakozási lehetőségekről: a hajdani mintagazdaság dolgozói kisebb szerződéses munkákból tengődnek, a szomszédos tanyán lakó család leánygyermekei prostitúcióból tartják fenn magukat, az orvos örökségét éli fel, az iskola nélkül maradt igazgató olykor filmeket vetít, s a kocsmárosnak ugyan – természetes jelenség magas munkanélküliség idején – szinte mindenki a törzsvendége, de az italbolt ettől függetlenül az enyészet helyévé vált. (Itt még utalhatunk arra a Zsadányi Edit által elemzett elbeszélői fogásra is, hogy a harmadik személyű, de nagyjából a szereplői perspektívát kölcsönvevő narráció – vagyis hogy a szereplők szemével látunk, de egy-két megszólaláson, felkiáltáson kívül a narrátor hangját halljuk – rámutat a telep lakóinak hangtól való megfosztottságára is, vagyis arra, hogy az alárendelt egyszerűen nem szólalhat meg.) (ZSADÁNYI 1999; 32–39.)

Szegénység, lepusztultság, reményvesztettség tehát mindenütt, nem is meglepő tehát, hogy várják a csodát és bedőlnek a hamis prófétáknak, a szép és könnyű jövő hirdetőinek. A regény dokumentarista elemei azonban túlmutatnak önmagukon, mint ahogy arra Balassa Péter megjegyzése is felhívja a figyelmet: „A könyv szerkezete és híradása mégsem elsősorban szociológiai-történelmi, hanem a létezés teljes természetét veszi célba, ugyanakkor a szociológiai-történelmi kiindulópontok, a rejtett társadalomábrázolás nélkül nem jutott volna világgépének ilyen intenzív megformálásáig. Mert a *Sátántangóban* [...] az egyetlen viszonyítási pont a szegénység állapota és világa, mint *a* méltatlanság, *a* kiszolgáltatottság, az ember megcsúfolása, ezt pedig a társadalom szinte időn kívüli konkrétumokkal történő megrajzolásával érvényesíti” (BALASSA 2002; 43). Ráadásul – s ez már Radnóti Sándor megfigyelése – a regényben a romlás mellett (amely egyszerre szociális és meteorológiai, s színhelyei az arc, az épület és a természet), a másik összetevő a csoda (a várt pozitív és a túlzásokkal működő negatív), amely a fantasztkum szférájába utalja az olvasót, igaz, „Krasznahorkai fantasztkumában sincs zárójelbe téve az empirikus világ, sőt, rendkívüli gazdagságú pozitív realitásérzék működik az írásai-ban” (RADNÓTI 2002; 26).

A szegény emberek sztereotipikus – vagy legalábbis hagyományos? – testrepresentációja a sovány, kiálló bordájú test, amely többnyire sápadt, egészségtelen arcbőrrel társul, s ehhez gyakran hozzátartozik a gyér, nem elégséges, kopott, olykor szakadt, koszos ruházat. A *Sátántangó*ban azonban majdnem mindenki testes, sőt kövér és zsíros (a fakó bőr mindazonáltal jellemző rájuk). Még a vágy tárgyának kikiáltott Schmidtnének is – holott az iskolaigazgató szerint csinoságban a Füles-modellekkel vetekedik, tehát szépsége szerinte összeegyeztethető a kulturálisan általánosan elfogadott normákkal – teltségét, kivételesen gömbölyű formáit értékeli a férfiak. A kövérség persze – ha dokumentarista regényről lenne szó – akár lehetne a nem tudatos táplálkozás jele is, de a kettő közötti összefüggés nem ennyire direkt ok-okozati, pontosabban metaforikus hasonlóság is fennáll a bevitt zsíros állati táplálék és az őt inkorporáló emberi test között (*disznó/ember*), mint például ebben a részletben: „[Halicsné h]osszasan vizsgálgatta férje petyhüdt arcát, hályogszürke szemeit, alacsony, előreugró homlokát. E közelnézetben Halics petyhüdt arcbőre vágóhidak rideg csarnokaiban egymásra gyűródött hús- és szalonnarétegekre, hályogszürke szemei elhagyott házak udvarán álló kutak békalencsével benőtt vízfelszínére emlékeztették, alacsony, előreugró homloka pedig azoknak a »gyilkosoknak a homlokára, akiknek fényképét országos napilapokban lehet látni, és sohasem lehet elfelejteni«” (118). Az arcra – legalábbis a feleség interpretációjában – kiül a belső, az inkorporált anyag, hasonlatossá válik vele, mint ahogy a külső tér, a környezet (és minden bizonyonnyal az erkölcsi tulajdonságok is). Ezenkívül ez a zsír – akárcsak a veríték, a kipárolgás – a test abjekté tételének a részévé lesz.

Még a nőiesség megtestesítőjéről, Schmidtnéről is azt tudjuk meg elsőként, hogy izzadságszagú (illetve később, hogy a „hajából áramló erős és durva kölniillat [...] épp csak átütött a hajzsír maró szagán”), s a doktor titokzatos rosszulletének is legfőbb szimptomája, hogy „hóna alól, hájas törzse két oldalán patakokban futott le a veríték” (75). Schmidtnéből a telep férfitagjai váltanak ki undort, noha többségükkel lefekszik: Schmidt a láb-szagával, Futaki a sánta lábával és az összehugyozott nadrágjával, a kocsmáros „a pókhasával, a rohadt fogaival és a bűdös leheletével”. De a férfiak csak részei a környezetnek, hiszen a nő így fakad ki magában: „Micsoda mocskok. Micsoda szeméttelep. Micsoda rohadt görények!” (123). Ez persze egy pillanatig nem jelenti azt, hogy ő maga törekedne a tisztaságra, lakása – akárcsak a többi szereplőé – sivár, mocskos és rendetlen (a doktor például a vécére nem tud kimenni az ajtaja előtt tornyosuló szeméttől) (12). Ezer és egy ilyen szöveghelyet lehetne a regényből idézni, most azonban legyen elég egy: egy konyhaleírás, amely az abjekciót a nem helyzetadekvát illú-

ziókkal, a hibás vagy eltolódó jelentésképzéssel párosítja. Kránerné konyháját a doktor úgy jellemzi magában, mint „örökké túlfűtött, szűk lukat”, és egyszersmind azon „füledt és bűdös odúk” közül egyet, amelyek szinte melegágyai „a megalapozatlan és gyermeteg tervezgetéseknek”, a gőzként „előpárolgó” „otromba és nevetséges vágyaknak” (79). (Ez egyfelől a szimbólumképzésre, másfelől a szereplők jelhasználatára felől az eltolódásra mutat rá, hiszen ahogy Zsadányi Edit fogalmaz, „a telep lakói azt várják Irimiástól, hogy értelmet adjon létezésüknek, de csak újabb ígéretet, újabb történetet, jelölősort kapnak, az ígéret megvalósulása, jelöltje elmarad”) (ZSADÁNYI 1999; 21). A kocsmában böglyök köröznak a repedt lámpabura körül, és ütköznek neki a mocskos porcelánnak, a sarkokból penészszag száll fel, a falakon svábbogárcsapat, s legfőképp pókok mindenütt, elpusztíthatatlanul: mindent beszönek, s nemcsak a mennyezeten, a sarkokban, sőt, a pedig még használatban lévő tárgyakon gyártják szakadatlan hálóiakat, hanem egyetlen éjszaka leforgása alatt körülszövik a kocsmát épületében alvókat, testüket, arcukat gúzsba fogják. (Ezzel kapcsolatban két dolgot említhetünk meg: minden, ami a tetet fedi – és ekképpen annak külső felületét képezi –, azaz a pókháló és a ruházat szinte minden esetben a külső tér „abjekt” rétegéből veszi eredetét, vagy összedolgozódik vele: ilyenek még a szűnni nem akaró esőtől átázott és a térdig érő sártól megkeményedett nadrágok és kabátok is, amelyeket a szereplők hordanak. Másrészt pedig a fent említett pókmotívum behozza az értelmezésbe Benjaminszámú a barokk csendéletekhez és tájképekhez kötődő allegória-értelmezését, amelynek értelmében az eső rombolta táj, a berendezés képezte *nature morte*-ok, a pókháló körbefonta emberi testek úgy idézik fel a pusztulást, hogy kapcsolódnak a *Sátántangó* címhez is, és az ekképpen felidézheti a haláltáncot is. Idézzünk egyetlen ilyen tájleírást: a „minden életet megölő”, „a növényzetet elrohasztó” eső miatt csak a sár marad, és a békalencsével, hínárral fedett pocsolyák, mikor „a hold halott fénye megcsillan rajtuk, mint valami apró szemek a vidék testén, vakon, ezüstösen néznek le rájuk”). Mindazonáltal a sátántangó kifejezés – ekképpen talán szimbólumként – utalhat a sátáni rend győzelmére és az isteni rend felbomlására (ez a végtelen jelölősor megképződésének győzelme lenne a szimbolikus rend felett?), vagy másképpen megközelítve a kérdést, arra, miként lép az értelmetlenség az abszolútum helyére. Ezt az értelmetlenséget egyfajta sajátos metafizikaként írhatjuk le, vagy másképp, Angyalosi Gergely Kolakowski kifejezését kölcsönvevő terminusával egyfajta „metafizikai horrorként”, egy olyan abszolútumként jellemezhetjük, amely „önmagától semmijeként lepleződik le”, s benne a transzcendencia mint egy soha ki nem elégített örök igény jelentkezik csupán (ANGYALOSI 1999; 37).

Kiadások

- KRASZNAHORKAI László (2004): *Sátántangó*. Széphalom, Budapest
TÓTH Krisztina (2006): *Vonalkód*. Magvető, Budapest
TÓTH Krisztina (2009): *Hazaviszlek, jó?* Magvető, Budapest
TÓTH Krisztina (2011): *Pixel*. Magvető, Budapest

Irodalom

- ANGYALOSI Gergely (1999): *Egy metafizikus prózaíró* (Krasznahorkai László). *Alföld*, 1999/3. 36–41.
BALASSA PÉTER (2002): *A csapda koreográfiája*. In Krasznahorkai olvasókönyv. Szerk. KERESZTURY Tibor. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 34–45.
BARUCH, Elaine Hoffman–SERRANO, Lucienne J. (eds.) (1988): *Julia Kristeva, Summer*. In *Women analyze women: In France, England, and the United States*, New York, University Press, 129–148.
KERESZTESI József–SZEGŐ János (2007): Két bírálat egy könyvről. *Vonalkód*. Tizenöt történet. *Holmi*, 6.
RADNÓTI Sándor (2002): *Megalázottak és megszorítottak*. Krasznahorkai László: *Sátántangó* című regényéről és irodalmi környezetéről. In *Krasznahorkai olvasókönyv*. Szerk. KERESZTURY Tibor. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 9–33.
ZSADÁNYI Edit (1999): *Krasznahorkai László*. Kalligram, Pozsony

„Kérem az előleget!”

A megélhetés mintázatai Zs. Nagy Lajos költészetében

„A pénz miatt.”
(Lovasi András)

„A pénz anyagja, a fém azért értékes, mert pénz. A szabályok értelmében a pénz nominális értékét az azt alkotó fém értékéhez kell egyeztetni, hogy attól függjön, ami régebben az az anyag volt. A pénzeket fémük súlya alapján kezdik átértékelni. Amde: a pénznek is megvan a maga ára. A pénzügyi jel tehát nem tudja meghatározni csereértékét, erre csak a hordozója képes, amely értéke viszont az árucikkek rendjében határozódik meg.”

(Michel Foucault)

A szlovákiai magyar irodalom elkülönítése elsősorban nem esztétikai kérdés, hiszen „[a]z esztétikának nincsen szüksége a szlovákiai magyar irodalomra. [...] Az identitásnak talán igen” (NÉMETH 2004; 11). Ha a jellemző beszédmodok, jellegzetes műfaji és stiláris kategóriák, az áthagyományozott tradíciók segítségével szeretnénk legitimálni ezt a meghatározást, nem járnánk sikerrel. A rendszerváltás után induló generáció képviselői, például Csehy Zoltán és Polgár Anikó klasszikus alapokon működő poétikája, Vida Gergely és Mizser Attila különböző regisztereket és kulturális kódokat elegyítő költészete, vagy Németh Zoltán egy-egy tematika köré szerveződő verseskönyvei talán kevésbé kötődnek a szlovákiai magyar költészet korábbi tradícióihoz, mint a „magyarországi magyar irodalom” különböző irányzataihoz és trendjeihez. Némi distanciával ugyan ez elmondható a kortárs rangidős költőkről, a klasszikusokról is: Cselényi László neoavantgárd kifejezőmódja nehezen vezethető le a korábbi (cseh)-szlovákiai magyar irodalomból, azonban esztétikai elvei alapján nem választható le a „nem csehszlovákiai” irányzatról. Tőzsér Árpád hatalmas műveltséganyagot mozgó, számos tradíciót magába foglaló költészete is a magyar irodalom centrális jelenségeihez, leginkább a *Nyugat* és az *Újhold* nyelviségéhez köthető.

Mégis, a szlovákiai magyar irodalom kétségkívül létező, körülhatárolható közösség. Szinte közhely, hogy a regionális irodalom fogalma a nemzeti irodalom terminusához viszonyítva minden esetben valamilyen mértékű elkülönülést, kiemelést, és ezzel együtt hiányt is jelöl. Mindaz, ami „regionális”, rendelkezik olyan specifikumokkal, tulajdonságokkal, amelyek miatt a „nemzeti” önálló identitással rendelkező részeként azonosítható (SZILI 2005; 156–161). Azonban a „regionális” a „nemzetihez” képest mindig szűkebb, bizonyos mértékig szükségszerűen szemben áll az-
 zal, hiszen benne a kanonikus pozíciók alternatív értékrend szerint rendeződnek el. Deleuze és Guattari szerint a kisebbségi irodalom jellemzője „a nyelvi deterritorizáltság, az individuálisnak a közvetlen politikaira történő rákapcsolódása, valamint a kollektív megnyilatkozás-elrendeződés. Következésképp a »kisebbségi« nem bizonyos irodalmak jelzője, hanem minden olyan irodalom forradalmi feltételeit jelöli, amely a nagynak (vagy az intézményesítettnek) nevezett irodalmon belül létezik” (DELEUZE–GUATTARI 2009; 37). A szlovákiai magyar irodalom is rendelkezik egy saját értékstruktúrával, intézményességgel, kulturális kódrendszerrel, amely, ha a magyar irodalom egészét, vagy a szlovákiai intézményes irodalmat tekintjük centrumnak, periférikus, azonban az egyedisége abból adódik, hogy önálló középponttal rendelkezik, ő maga lesz egy centrum (SZILI 2005; 164–165). Ilyen értelemben a létezése attól függ, a többségi irodalom mennyiben teremti meg az intézményes működés kereteit: a regionális centrum, a szlovákiai magyar irodalom létezése mindenekelőtt finansziális feltételek, tehát pénz függvénye.

Cselényi és Tőzsér mellett a hatvanas évek első felében indult generáció harmadik jelentős, de talán kevésbé ismert képviselője Zs. Nagy Lajos (1935–2005), akinek előbeszédyszerű, a köznyelvre épülő szövegalkotása szintén nem a (cseh)szlovák elődökkel és kortársakkal, hanem Kálnoky és Petri eszköztárával mutat rokonságot. A narratív jellegű, fragmentált, az ismétlés és a mellébeszélés poétikáját is működtető szövegek voltaképp a generáció egyik legérdekesebb, legkorszerűbb korpuszát képezik. A *Cudar elégia* című, 1981-es, válogatott kötet fülszövegében feltehetően a szerkesztő, Zalabai Zsigmond foglalja össze a pálya addigi alakulását: „Zs. Nagy Lajost, a csehszlovákiai magyar líra közép-*nemzedékének* képviselőjét a *Tériszony* című kötete emelte költészetünk élvonalába. A korai, könnyed impressziókat rögzítő dalok után rányílt a szeme az emberi fonák-
 ságokra, a XX. századi társadalmi lét, a modern civilizáció, az elgépiesedő világ ellentmondásaira, melyeket sajátosan fanyar groteszk képekben leplez le, a szatirikus-ironikus hangvételben találva meg azt az ellenszert, amely biztosíthatja az emberi személyiség integritását” (ZS. NAGY 1981).

Zs. Nagy verseinek tematikus fókuszában sok esetben a költészetből megélni akaró szlovákiai magyar költő figurája áll, ezáltal a kisebbségi lét dilemmáját, toposzát gondolja újra, az elkerülhetetlen közéleti, politikai tartalom pedig a személyességen átszűrve jelenik meg. (Itt szintén Petri, valamint Petőfi költészete említhető párhuzamként [vö. MARGÓCSY é. n.; 158–166]). A pénz a megélhetés eszköze, amelynek csereértékét a versbeli költőfigura számára a szöveg jelenti, a csere mindenkori létrejötte azonban a kulturális intézményrendszer (a folyóiratok, a kiadók, az irodalmi szervezetek) függvénye. A megközelítésmód újszerűsége abban áll, hogy Zs. Nagy költészetének ezek a darabjai is az ironia, a groteszk, a szatirikus hang, a humor lehetőségeit aknázzák ki. Ez jellemzi az 1985-ös *Vers a Förtelmes Kaszálógépről* (ZS. NAGY 1994; 92) című szöveget is, amely az intézményrendszer és a szlovákiai magyar költő közötti differenciát mutatja be. Csehy Zoltán megfogalmazásában a vers „nagy ívű életlátomás”, „önéletrajzi summázat”, „a liturgia nyomán kreált magánhasználatú szertartásleírás, mely groteszk módon reflektál a csehszlovákiai magyar irodalom esztétikai kritériumrendszerként való felfogásának komikus csődjére is” (CSEHY 2008). A Förtelmes Kaszálógép egyfajta mitikus lény, megváltó, vagy inkább istenalak, „Nagyúr”, amely köré a vers szcenikájában kultusz épül. A testének (karosszériájának) tisztelete, díszbe öltöztetése, a hozzá szóló imák és énekek egyaránt a tradíciót idézik: „*iromba dög / ott áll a dombon feketén / iromba dög / fáradt olajjal megkenik / kerekeit a szeretőim / csipkés kaszáját lepucolják / a ledér őszi kurtizánok / indul felém / kifényesítve és csörögve [...] // fohász / istenkém miért akarsz karóba húzni / miért csapod meg a vérem / minek keresel ürügyet / a beleimben*”. A versben megjelenített közösség Kaszálógéphez való viszonya azonban a liturgia szó eredeti, szó szerinti jelentését, a nép szolgálatának, azaz továbbgondolva, a közért való munkának a motívumát helyezi előtérbe. A szlovákiai magyar költő szerepében megszólaló én nemcsak kéréssel, könyörgéssel, hanem elvárással is fordul a Kaszálógép felé. A vers szcenikája szerint a gép (amely nemcsak a pusztítás, a halál, hanem ezzel együtt a betakarítás, a termés, a javak, a jövedelem jelképe is) közeledik, a vers beszélője (aki túlélni és a javakból részesedni szeretne) pedig a szertartás keretében különböző viselkedési formákkal, verbális fordulatokkal, eltérő regiszterekkel igyekszik felhívni magára a figyelmet. Felmutatja a szlovákiai magyar költő attribútumait, a szervezetet, amelynek tagja, a témákat, amelyekről ír, de a Kaszálógép semmiről nem vesz tudomást: „*ő csak jön / a Nagy / és Förtelmes Kaszálógép / jó napot Kaszálógép / nem látod hogy itt van / a csemadok meg a / csehszlovákiai magyar / költészet // azt mondja nem látja // és csak jön és jön / nem látod te Förtelmes / Kaszálógép*

/ itt van zsénagy / a legesleginkább ajnározott / a legeslegebb költő // azt mondja nem látja [...].”

A szerkezet, a scenika Eisenstein montázstechnikájával, a bergsoni filmes idő- és mozgásfogalommal is összefüggésbe hozható. Két egymással párhuzamos képsor, halmaz keletkezik, és a néző (jelen esetben az olvasó) mindkettőt látja, egyrészt a Kaszálógép mozgását; másrészt a többi jelenetet (kamaszdalokat, imákat, a testiséget) is, mintha egy osztott képmezőt szemlélne: „úgy tűnik, mintha a képsíknak [...] két pólusa volna: az egyik a térbeli halmazok oldalán, ahol viszonylagos változásokat visz be a részek vagy a részhalmazok közé; a másik az egész oldalán, amelynek a tartamban való abszolút változását fejezi ki. [...] A képsík kétfélel szemlélt mozgás: egy térben elterülő halmaz részeinek az elmozdulása s egy időtartamban alakuló egész változása” (DELEUZE 2008; 29–30). A gép kiszámítható, egyenes vonalú, független útja, valamint a különböző csoportok és figurák, hangok dinamikus, folyton változó mozgása, illetve ennek a dinamizmusnak az állandósága feszül szembe egymással, és a humor forrása az, hogy beavatottként már jó előre látjuk a történet végét: a gép a növényekkel együtt lekaszálja a neki integetőket, vagy legjobb esetben is elhúzza a szlovákiai magyar irodalom mellett, és a szlovákiai magyar költővel egyáltalán semmi sem történik: „azt mondja nem veszi észre / *istenem* / te is olyan vagy / mint a Nagy Kaszálógép / süket mindenre vak is / a szépre jóra / nem veszed észre hogy / beültetődünk radioaktív nárciszokkal / nem észleled hogy / zsénagy ez a szerfölött nagyra becsült költő is // nem látja nem veszi észre [...]” A Kaszálógép számára nem létezik a szlovákiai magyar irodalom mint territórium: a vers implicit módon egy olyan mechanikus, gépies rendszert, algoritmust vázol fel, amely nem képes érzékelni azt az elkülönülést, azt a deterritorializáltságot, amely a kisebbségi kultúrát jellemzi. A vers töredékes, ismétlődő szerkezete az algoritmus alkalmazkodásának a lehetőségét hordozza, ami azonban sosem következik be, a gép reprodukálható eljárásai nem alkalmasak erre. A konfliktus abból adódik, hogy a vers beszélője a Kaszálógépet nem mechanizmusok és funkcionális szerepek szerint értelmezi, hanem egyfajta választásra képes, mesterseges intelligenciának tekinti, olyasmit vár el tőle, amire az nincs beállítva. Az allegória kiválóan érzékelteti, hogy a kisebbségi író „író-mivolta” a rendszerek közötti elhelyezkedés feltétele, ahogy a kisebbségi lét tétje is (a hétköznapiakban) a rendszerekhez való viszonyulás, a pozíció megtalálása.

Az 1979-es *Fülcsattogtató* (ZS. NAGY 1981; 101) a szlovákiai magyar költő dilemmáit jóval közelebbről mutatja be, az elveszett kézirat toposzát alkalmazza, a tárgya voltaképp ironikus módon a meg nem írt vers, a hiányzó szöveg, egyfajta metatextusról van szó: „A kutyám, III. Sátán, meget-

te a versem. / Íme, papírcafatok a lábam előtt: / költészetmaradék, versmorzsák. / Sátán boldogan csattogtatja fülét. / Eredj innen, te gyászkerelő! / Nem megy, nem tud magyarul. / Egy hete vettem ötven koronáért. / S mint látható: megéri a pénzét. / Verssel táplálkozik, mint valami / széplélek. Hűséges jószág: mindennap visszaszökik / volt gazdájához.” A vers élő-beszédszerű, prózai jellegű, és a költészetet, annak megvalósulását éppúgy a kisebbségi közegben, kontextusban gondolja el, ahogy az előző szöveg. A groteszk itt a váratlan szituációból, a kiszámíthatatlan történetekből, illetve a kutya figurájának mitikussá növesztéséből adódik. Sátán szintén egyfajta ősgonosz, éppúgy gépies, mechanikus működéseket mutat, ahogy a Kaszálógép. A többségi társadalomhoz tartozik, hiszen szlovák, és számára szintén értelmezhetetlen, funkciótlan, differenciálhatatlan jelenség a szlovákiai magyar költészet, olyannyira, hogy rendre meg is semmisíti annak materiális bizonyítékait, magukat a verseket. A Sátánhoz rendelt tulajdonosság (vagyis hogy megeszi, megrágja a verset) éppen ellentétes az alkotással. Deleuze és Guattari Kafka és a kisebbségi irodalom kapcsán egymást kizáró tevékenységként értelmezi az evést és a megnyilatkozást, a beszédet és az írást, hiszen ugyanazt a testrészt veszik igénybe: „[M]inden nyelv, legyen szegény vagy gazdag, deterritorializálja a száját, a nyelvet és a fogakat. A száj, a nyelv és a fogak a táplálékban lelnék eredendő territóriumukra. A hangképzési feladatok révén a száj, a nyelv és a fogak deterritorializálódnak. Az evés elkülönül tehát a beszédetől, de még inkább, minden látszat ellenére, az írástól: bár tudunk írni evés közben, könnyebben is, mint beszélni, de az írás fokozottabban alakítja a szavakat olyan dolgokká, amelyek rivalizálnak az élelemmel. Tartalom és kifejezés elválnak egymástól. Beszélni, vagy még inkább írni annyit tesz, mint böjtölni” (DELEUZE–GUATTARI 2009; 40). Érdekes, hogy Deleuze és Guattari éppen Kafka *Egy kutya kutatásai* című novelláját említi példaként, ahol „a kutyák úgy próbálják elfoglalni a másik száját, hogy ennivalóval tömik tele, hogy ne tudjon már több kérdést feltenni. [...] Kutatásai során a kutya két tudomány között vacillál. A táplálék, a Föld, vagyis a lehajtott fej tudománya [...] és a zene, a »levegő«, vagyis a felemelt fej tudománya között” (DELEUZE–GUATTARI 2009; 41). Sátán esetében ilyen dilemmáról nincs szó: verssel táplálkozik, ráadásul Sátánként ő már a harmadik, a vers felzabálásának művelete tehát újra meg újra megismétlődik, a szlovákiai magyar irodalom rituális felszámolása sorozatként, ciklikusan jelentkező állapotként értelmezhető. Az elpusztított vers helyét mindig egy újabbnak kell betöltenie, a versbeli szituáció az egymást helyettesítő kéziratok láncolatát hozza létre. A III. Sátán által megevett vers nyomai egy másikra, a legjobb versre, sőt a még meg nem írt versre utalnak: „E cafatokból ítélve: a papírlapon / SEMMI SE

volt. / Annál rosszabb, így nyilvánvaló, / hogy az egyik MEGÍRATLAN remekművet / semmisítette meg ez a / pokolfajzat. / Hisz köztudott, hogy a költő / legjobb verse: az épp megírandó.” A szövegter így végtelen játéktérként értelmeződik, amelyben az általunk olvasott vers meg nem írt versváltozatok helyett áll: ironikus módon, miközben a szlovákiai magyar vers pusztulását fogalmazza meg, maga teszi legitimmé (tematikus jegyei és struktúrája alapján) a fogalom használatát.

A vers, a nagy mű lehetősége azonban nemcsak eszmei, terminológiai, hanem egzisztenciális tétellel is bír, amennyiben pénzre, a pénz pedig megélhetésre váltható. Ezt viszi színre az 1978-as *Várakozás* (ZS. NAGY 1981; 98), amely a Petri-féle szövegalkotást idézi: a vers beszélője, miközben a postáskisasszonyra vár, a gondolatmenetét jegyzi le, a valódi történet azonban háttérben marad. Miközben mindent megtudunk a postáskisasszonyról, és a várakozás többféle magyarázatát is megkapjuk, szinte elfelejtjük a vers elején közölt információt, mely szerint a beszélő az *Új Szóra* vár, nyilván a napilapra, az abban megjelenő versre, az onnan kapott honoráriumra: „várom a postáslányt (mit postáslányt hisz ikrei vannak) / micsoda hűséges olvasó / mondja az új szó / s tényleg az új szót várom / de a postáslánynak szép / telt combjai vannak / s kíváncsi vagyok / portisch megverte-e szpaszkijt / nem jön a postáslány / pedig most már / arra is kíváncsi vagyok / mit keresett bonnban kádár / s gierek prágában / sőt / érdekelne az új madridi kormány / carter halandzsája / az emberi jogokról / s főképp / hol van a postáslány / tán / ikreket nemzenek / újra?” Látszólag az ént a humán és közösségi tartalmak érdeklik, valójában azonban a pénzt várja, amit a posta hoz, hasonlóan Petri *Horatiusnak rossz napja van* (PETRI 2003; 270) című verséhez: „Tartsanak el, és hízelegjenek, / de ugyanakkor hagyjanak békén, / küldjenek pénzt postán.” Mindkét szöveghely esetében a pénz a simmeli fogalommal állítható párhuzamba, amelynek jellemzője, hogy a pénzhez való viszony a társadalom kulturális és közösségi kódjait változtatja meg, a tradicionális társadalmi kódokat a mennyiségi szemlélet váltja fel. A posta, a pénz strukturálja a költő idejét, nemcsak a várakozás tekintetében, hanem azáltal is, hogy az idő eltöltésének módját meghatározza az, hogy rendelkezésre áll a pénz vagy sem. A *Várakozás* című vers azonban nemcsak az idő haszontalan eltöltésének módját fogalmazza meg, hanem ironikus módon akként a szöveggént tűnik fel, amely a várakozás időtartama alatt született. A költő munkája éppen ez, hogy ideje legyen írni: az alkotás pedig maga a termék, amely aztán az *Új Szó*-ban vagy máshol pénzre cserélhető. Ez a körköröség egyszerre utal a gazdasági körforgásra és az időbeliségre. Derridánál olvasható, hogy „[a]z *oikonomia* egész problematikájának, az egész ökonómiai mezőnek a *középpontjában* a kör alakzata áll, amennyiben

lehet ezt mondani egy körről. Gondoljunk csak a kereskedelmi forgalomra, a javak, a termékek, a pénz vagy az áruk körforgására, a költségráfordításra, a megtérülésre, a használati érték és a csereérték felcserélődésére. A körben forgás motívuma arra enged következtetni, hogy az ökonómia törvénye a kezdőponthoz, az eredethez, az otthonhoz való – körszerű – visszatérés törvénye is” (DERRIDA 2003; 17). A pénzzel időt nyerünk, hogy legyen módunk költeni, szerezni (érdekes, hogy a magyarban mindkét szó többjelentésű). A költő tehát úgy szorul ki a „normális” pénzkeresők közül, hogy semmittevővé válik, a semmittevés azonban munkaként jelentkezik. Ez a sajátos életforma az adott korszakban, a 70-es években és az adott közegben, a csehszlovákiai magyarlakta vidéken nemcsak anyagi szempontból jelentett egzisztenciális fenyegetettséget – ebben az értelemben, ha a szlovákiai magyar irodalom esztétikája nem is, de a megélhetés sajátos kisebbségi mintázata kirajzolódik Zs. Nagy Lajos költészetében.

Kiadások

- PETRI György (2003): *Összegyűjtött munkái I. Versek*. Magvető, Budapest
 ZS. NAGY Lajos (1981): *Cudar elégia*. Válogatott és új versek 1958–1980. Madách, Pozsony
 ZS. NAGY Lajos (1994): *Édeni vihar*. Válogatott és új versek. Madách-Posonium, Pozsony

Irodalom

- CSEHY Zoltán (2008): *Nekünk nyolc?* Fiatal szlovákiai magyar költők – 50 év távlatából? <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2008/2008-szeptember/332-csehy-zoltan-neskuenk-nyolc>.
 DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix (2009): *Kafka: A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Qadmon, Budapest
 DELEUZE, Gilles (2008): *A mozgás-kép* (Film 1.). Ford. Kovács András Bálint. Palatinus, Budapest
 DERRIDA, Jacques (2003): *Az idő adománya*. Ford. Kicsák Lóránt. Gond–Palatinus, Budapest
 MARGÓCSY István (é. n.): *Petri György: Összegyűjtött versek*. In Uő: „Nagyon komoly játékok”. Pesti Szalon, Budapest, 158–166.
 NÉMETH Zoltán (2004): *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* Néhány fésületlen gondolat egy fogalom lehetőségeiről. In H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között*. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 11–27.
 SZILI József (2005): *A világirodalom és a nemzeti irodalmak fejlődéstörténet-elmélete*. In Uő: *Irodalomtudat-hasadás*. Az irodalom interkulturális elmélete. Balassi, Budapest, 156–169.